

AHMET BAYTURSINULI
SEÇME ESERLER

Astana, 2022

UDC 80/81
LBC 81.2
A 26

**Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Yüksek Eğitim Bakanlığı
Dil Politikası Komitesi**

Şaysultan Şayahmetov «Til-Qazına» Ulusal Bilim ve Uygulama Merkezi

İnceleyenler:

Mustafa ÖNER – *Prof., Dr.*

Kenan KOÇ – *Prof., Dr.*

A 26 Ahmet Baytursınulı. Seçme eserler. / *Hazırlayanlar:* E.Tileşov, N.Aytova
(*Sorumlu Editör*), O.Jubayeva, A.Qadırhan. *Kazakçadan çeviren:* A.Özdemir.
Astana, 2022. – 240 s.

ISBN 978-601-7504-62-5

Dil bilimci, edebiyat bilimci, eğitimci, çevirmen, yazar, şair, siyaset ve devlet adamı Ahmet Baytursınulı, Kazak ulusunun yetiştirdiği büyük şahsiyetlerden biridir. Elinizdeki Seçme Eserler adlı kitapta bu büyük insanın Oquw Quralı (Ders Kitabı), Til – Qural (Dil Bilgisi), Ädebiyet Tanıtqış (Edebiyat Bilgileri) gibi dil bilimi ve edebiyat bilimi alanında yazdığı bilimlik eserleri ile eğitime dair eserlerinden bölümler, bazı makaleleri yer almaktadır. Baytursınulı’ndan Seçme Eserler ilk kez Türk diline çevrilip okuyucuya sunulmaktadır.

Eserin öğrenciler, öğretmenler, araştırmacılar ile Kazak kültür ve medeniyetine ilgi duyan bütün okuyuculara yararlı olacağını umuyoruz.

**UDC 80/81
LBC 81.2**

ISBN 978-601-7504-62-5

© Kazakistan Cumhuriyeti
Bilim ve Yüksek Eğitim Bakanlığı
© Dil Politikası Komitesi
© Şaysultan Şayahmetov «Til-Qazına» Ulusal
Bilim ve Uygulama Merkezi

ÇEVİRMENDEN

Elinizdeki *Seçme Eseler* adlı kitap Kazak tarihine bilim, edebiyat, eğitim, kültür ve siyaset gibi birçok alanda damgasını vurmuş Ahmet Baytursunlu'nın seçilmiş çalışmalarından oluşmaktadır. Kitap; *Dil Bilimi, Edebiyat Bilimi, Eğitim Bilimi* ve *Makaleler* adlı dört bölüme ayrılmıştır. Burada çeviri süreci ve yöntemiyle ilgili bilgi vermekte yarar bulunduğunu düşünüyorum.

1. Kaynak metin bana *Ahmet Baytursunlu Tañdamalı Şığarmaları* adıyla geldi. Aslı Rusça olan birkaç makale hariç, kitaba alınan eserlerin hepsi vaktiyle Arap harfleriyle basılmış, sonradan Kiril harflerine aktarılmıştır. Oquw Quralı'nın birinci kitabı dışında özgün hiçbir metne ulaşamadığım için yanlış okunduğunu düşündüğüm sözcükleri denetleme olanağı bulamadım. Bu yüzden söz konusu sözcükleri bağlama göre düzelterek çevirme yoluna gittim.

2. Metinlerdeki özel adları harf çevirisiyle vermeyi yeğledim. Üsen, Boqan, Tobıqtı, Şıñğıs gibi. Shakespeare adını Şekspir, Geroge adını Corc, Jacques adını Jak diye yazmak kural hâline geldiği zaman Kazakça adlar da Türkçeye uydurulabilir. Öte yandan özel adları bir biçimde çevirerek yazmak yanlıştır. Sözgelimi Baytursunlu, Baytursunoğlu veya Baydursunoğlu diye yazılmaz. Hans Johnson'u Hans Yohanoğlu, Lev Nikolyeviç'i Lev Nikolayoğlu diye yazmıyorsak Ahmet Baytursunlu'nı da Ahmet Baytursunoğlu / Baydursunoğlu diye yazmak yanlış olur.

3. Kazakçada ә, қ, н, у harfleri ses birimlerinin (morfemlerin) imleri olduğu için bunları göstermeden harf çevirisi yapmak yanlış olurdu. Dolayısıyla harf çevirisinde ä, q, ñ, w harflerini kullandım. Bunların yerine e / a, k, n, v kullanılarak yazılan sözcük veya metin Kazakça olmaz. Çünkü bu harfler Kazak abecesinde zaten vardır ve bütünüyle başka ses birimlerini belgelerler. Ayrıca bir bilim kitabıdır. Okuryazar olan ve dil bilimi ve edebiyat biliminden az çok anlayan kişi bunların nasıl okunacağını bilir.

4. Örnek sözcük, cümle ve metinlerin önce harf çevirisini, sonra Türkçe çevirisini verdim.

5. Dil Bilimi bölümündeki edebî parçaları çevirirken edebîlik kaygısı gütmedim çünkü burada kaynak metindeki göstergeleri erek metinde de bire bir karşılamanın daha önemli olduğunu düşündüm.

6. Edebiyat Bilimi bölümündeki edebî metinlerin çevirisinde edebîliği ön sırada tuttum. Burada çevirileri bakışımli olarak verdim.

7. Özellikle Dil Bilimi ve Edebiyat Bilimi bölümlerini çevirirken terimleri karşılamada büyük zorluk çektim. Çünkü bir kısmı Ahmet Baytursunlu'na, önemli bir kısmı da Kazak dil bilimi ile edebiyat bilimine özgü olan terimlerin tam karşılıklarını bulmak mümkün olmadı. Bundan ötürü birçok terimi kendim

karşılama zorunda kaldım. Türkçedeki mevcut sözcüklerle karşıladığım birçok terimin iki dilde ayrı anlamlar ifade ettiklerini unutmamak gerekir.

8. Birçok sözcüğü, kavramı, adı, terimi ve öz olguyu okura kolaylık sağlayacağını düşünerek dipnotlarla açıkladım. Eklediğim dipnotlara (Çev.) kaydını koydum.

9. Çeviride elden geldiğince yalın bir Türkçe kullanmaya çalıştım. Çeviri de bir biçem ve tarz meselesidir. Doğru olmak şartıyla isteyen istediği sözcüğü kullanabilir.

10. «Kazakların Baş Şairi» makalesi Prof. Dr. Mustafa Öner'in çevirisi ile verilmiştir.

Yazma eylemi gibi çevirme eylemi de bir süreçtir. Her çeviri gibi bu çevirinin de sonraki baskılarda düzeltilmesi ve değiştirilmesi olasıdır. Her şeye karşın çevirinin bütün okurlara yararlı olacağını umuyorum.

MİLLÎ KÜLTÜR ISLAHATÇISI (ULTTIQ RUHANİYAT REFORMATORI)

Kazak tarihinin yüzyıllara yayılan gelişme sürecinde millî kültürün önderi olarak Ahmet Baytursınlı çok ayrı bir yere sahiptir. Öğretmenlik mesleğine on dokuzuncu yüzyılın sonunda başlayan Baytursınlı, yirmi yıl içinde ulusun manevi üstadı, Alaş önderi ve büyük bir şair hâline geldi. Onun yazı hayatı ile mücadeleci kişiliğini yirminci yüzyıl başındaki çatışık olaylar ve devrimler ortamında bulunan öz ulusunun durumu biçimlendirdi.

Söz konusu dönemde sömürge durumunda bulunan Kazak ulusunun hayatı büyük manevi, siyasi ve toplumluk değişikliklere ihtiyaç duyuyordu. Bu tarihî ihtiyacın da millî bir ıslahata dönüşmesi gerekiyordu. İslam dünyasındaki ve Batı Avrupa'daki Rönesans devirleri çok büyük şahsiyetler ortaya çıkardığı gibi on dokuzuncu yüzyılın sonunda Kazak toplumunun talebi de Ahmet Baytursınlı'nı ıslahatçı şahsiyet olarak ortaya çıkardı.

Alaş Hareketi adıyla tarihe geçen millî bağımsızlık hareketi önderlerinden biri ve devrinde Kazak kültürünün öncüsü olan Baytursınlı, Kazak Millî Rönesansı'nın odak şahsiyeti hâline geldi. Siyaset adamı olarak 1905 yılından 1920 yılının baharına değin süren Alaş Hareketi düşüncesinin (ideolojisinin) oluşumuna etkin biçimde katılan kişi olarak ulusun bilincini yükseltme ve millî onurunu uyandırma işinde de büyük katkıda bulundu. Halkın siyasi, dinî hak ve özgürlüklerinin korunmasına yönelik ilk toplu dilekçeler, gösteriler; ulusu örgütlemeye yönelik ilk kurultaylar Ahmet Baytursınlı'nın doğrudan karışmasıyla düzenlendi.

Ortaya çıkan siyasi ve toplumsal durumlarda millî bağımsızlık hareketi önderlerinden biri olarak ulusunu korumak için doğru ve isabetli kararlar aldı. Ancak devrimler ve iç savaş şartlarında 1919 yılında Sovyet yönetimin kabule mecbur kaldı. Bu kararı da Kazakistan'ın sınırlarının belirlenmesinin, Sovyet sistemi içinde olsa da Kazak Özerk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinin önünü açtı. Ahmet Baytursınlı, Älihan Bökeyhan, Älimhan Ermekov, Wälihan Tanaşev gibi Alaş önderlerinin etkin çabaları sonucunda 16 Ağustos 1920 tarihinde Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Alaş aydınları böylece sınırları, başkenti, yönetim birimleri bulunan bir devlet kurma başarısını gösterdiler. Bu özerk devlet temelinde 5 Aralık 1936 tarihinde de Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Sovyetler Birliği'ni oluşturan on beş cumhuriyetten biri olan bu devlet, Birlik dağıldıktan sonra 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etti. Tarihî sürece ve öznel gerçeğe baktığımız zaman bugünkü Kazakistan Cumhuriyeti adlı bağımsız devletin temelinde Ahmet Baytursınlı gibi Alaş önderlerinin mücadelesi ve siyasi cesaretinin bulunduğunu açık seçik görürüz.

Sovyet sisteminin ilk yıllarında Ahmet Baytursınlı, Kazak Özerk Cumhuriyeti'nin birinci eğitim komiseri oldu. Baytursınlı bu dönemde

Kazakistan’da eğitim seferberliğinin başlatılması, okulların eğitim öğretim araç ve gereçleriyle donatılması, Akademik Merkez gibi bilim kurumlarının kurulması işleriyle etkin biçimde uğraştı. Bütün bunların sonucunda Kazakistan’ın dört bir yanında birçok okul açıldı, her alanla ilgili ders kitapları hazırlandı. Bu ders kitaplarının yazılması işinde Äliyhan Bökeyhan, Halel Dosmuhamedulı, Mirjaqıp Duwlatulı, Jüsipbek Aymawıtulı, Mağjan Jumabay, Qoşke Kemeñgerulı, Teljan Şonanulı, Muhtar Äwezov gibi Alaş aydınlarını görevlendirdi. Bu ders kitapları içerik, bilim ve yöntem bakımlarından önemini ve özgünlüğünü bugün de korumaktadır.

Ahmet Baytursinulı’nın bu eğitim, bilim ve edebiyat okulu, bağımsız Kazakistan döneminde yeniden canlandı ve öğrencilerini eğitmeye başladı. Dolayısıyla onun önder kişiliği millî bağımsızlık yolunda parlak bir örnek olurken manevi kişiliği de bugünkü eğitim ve bilimin canlı bir okuluna dönüştü.

Baytursinulı, eğitimdeki engin tecrübesi ve olağanüstü bilimsel yeteneği sayesinde ilk Kazak millî abecesini geliştirdi, yazım kurallarını oluşturdu, dil biliminin başlıca alanlarının temelini attı. O, millî dil biliminin temellerini önder ve öncü kişiliğiyle attı, böylece Kazak ulusunu dili sayesinde korumak için bütün gücünü ortaya koydu. Başka bir deyişle bu konuda önderliği ile bilginliğini birleştirdi ve bu gücünü hem kendi devrinde hem de sonraki devirlerde ulusun kimliğini korumak için kullandı. İşte bundan dolayıdır ki *“Ulusun korunmasında da yoğalmasında da en güçlü etken dildir.”* diye yazdı.

Önderbilginin millî dil biliminin oluşmasında oynadığı rol ile bu alanda kurduğu okul önemini hâlâ korumakta ve Kazak dil bilimi gelişimini aynı doğrultuda sürdürmektedir. Dilin ses bilgisel, anlam bilgisel, dil bilgisel yasalarını çok iyi anlaması ve bunları kesin biçimde tanımlaması sayesinde Kazak dilinin yapısı nesnel biçimde ortaya konulup temellendirildi. Öte yandan bilim terimcesinin oluşturulması öz görevi de Ahmet Baytursinulı’na verildi. Onun yaptığı terimler, dil bilimi ve edebiyat bilimi alanlarında bugün de kullanılmaktadır.

Baytursinulı dil bilimi alanındaki en önemli çalışmalarını abece ve yazım üzerine yaptı. Baytursinulı’nın söz konusu önemli çalışmalarının yirminci yüzyılda birkaç kere abece değiştirilmesi sürecinde de dilin tabii yapısının korunmasında, ses dizgesinin tanınmasında ve doğru işaretlenmesinde olağanüstü rol oynadığını belirtmek gerektir. Onun fonetik ve dilbilgisel ilkeleri şimdiye kadar temel bilimsel görüşler olarak kabul edilmektedir.

Siyasi özgürlüğünü koruyamayan bir ulusun toplumsal ifade aracının edebiyat olduğu malumdur. Sömürge idaresi altındaki halkın bütün siyasi, insani ve içtimai sorunları edebî eserler aracılığıyla yansıtılır. Bu açıdan bakıldığında Ahmet Baytursinulı yirminci yüzyıl başındaki edebiyatın çok önemli bir temsilcisi sayılır. Onun Qırıq Mısal (Kırk Öykünce) ve Masa (Sivrisinek) gibi manzum kitapları millî bağımsızlık hareketinin uranına (sloganına) dönüştü.

Ulusun siyasi bağımsızlığa yönelmesi, manevi kimliğini yani kültür ve töresini koruması için savaşım vermesi, ana dilinde eğitim alması, dinî özgürlüğü onun edebî eserlerinde yer buldu.

Ahmet Baytursınlı, millî edebiyat biliminin de temellerini attı. Âdebiyet Tanıtqış (Edebiyat Bilgileri) adlı ders kitabı içerik olarak edebiyatın kuram, tarih ve halk bilimi açısından ele alan bir eserdir. Bundan ötürü de bu kitabı kuramsal ve tarihî şiirsel bir bilim eseri olarak değerlendiriyoruz. Kitaptaki başlıca edebî ulamlar ve terimler dizgesi günümüze değin kullanılmakta ve önemini korumaktadır. Öte yandan onun Qazaqtıñ Bas Aqını (Kazakların Baş Şairi) adlı makalesinde Abay Qunanbayulı'nın sanatı ilk kez bilimsel açıdan doyurucu bir biçimde değerlendirildi. Baytursınlı çeviri alanında da önemli hizmetler yaptı. Voltaire, İ.A.Krılov, A.S.

Puşkin, M.Y.Lermontov, K.D.Uşinski, L.N.Tolstoy gibi şair ve yazarların eserlerini Kazak diline çevirdi. Bunlar arasında edebî eserler yanında bilimlik, bilgilik eserler ile gazete ve dergi yazıları da vardır.

Baytursınlı millî dil bilimi ve edebiyat biliminin temelini atmanın yanında Kazak toplumu için büsbütün yeni bir alan olan eğitim yöntemlerinin de öncülüğünü yaptı. Kazak dili, edebiyatı ve yöntem bilimi üzerine yazdığı ders kitapları aracılığıyla öğretim yöntemlerini geniş biçimde kullandı. Ahmet Baytursınlı bilim dünyasına ders kitaplarıyla girmiştir ancak onun bu eserlerde onun yöntem bilimci yanı da açık seçik görülmektedir. O, dil öğretimi konusu üzerine de yenilikçi makaleler yazdı. Bu bağlamda onun Kazak dilini ana dili ve ikinci dil olarak dizgeli biçimde öğrenmenin yöntemlik ilkelerini belirleyen ilk kişi olduğunu da belirtmek gerekir.

Toplum ve siyaset öncüsü olarak onun eserlerinde gazete ve dergi yazılarının da önemli bir yer tutmaktadır. Baytursınlı ilk millî yayın olan Qazaq gazetesinin kurucusu ve yazı işleri müdürü olarak yalnızca Kazak basınının düzenleyicisi değil aynı zamanda büyük bir gazeteci yazar olarak da göze çarpar. Yazılarında eğitim işlerinden başlayarak siyasi konulara değin büyük meseleleri ele aldı. Bunun sonucunda da millî gazete yazarlığının temelini atanlardan biri oldu.

Büyük aydın ve saygın bilim adamı Ahmet Baytursınlı, devrinin bilim çevrelerince de iyi tanınıyordu. Onun bu uluslararası seviyede tanınırlığı Bakü şehrinde yapılan Birinci Türkiyat Kurultayı'nda da kendisini gösterdi. Söz konusu bilimlik toplantıda abece, yazım kuralları ve terim konularında birkaç bildiri sunan Ahmet'i birçok ülkeden gelen bilim insanları heyecanla desteklediler. Onun Arap harfleri temelinde geliştirdiği abecesinin ses bilgisel önemi ve harf dizgesi Rus yüksek bilim çevrelerince de kabul edildi. A. N. Samoyloviç, A. N. Kononov, Y.D.Polivanov, N.F.Vasilyev gibi büyük bilginler Rus bilginleri yanında Türk dünyası dil bilginleri de onun bilimlik ilkelerini büyük yenilik saydılar. Günümüzde de Ahmet Baytursınlı'nın bilimlik ve

kuramlık görüşleri Türkiyat biliminde hâlâ kullanılmaktadır, adı ise Ankara’da, İstanbul’da, Bakü’de, Taşkent’te, Moskova’da, Saint Petersburg’da, Kazan’da Ufa’da düzenlenen uluslararası toplantılarda sık sık anılmaktadır. Dolayısıyla UNESCO da onun yüz ellinci doğum yıldönümünü yirmi birinci yüzyılda geniş çapta ve uluslararası seviyede kutlamaktadır.

Kazak tarihinde doğum yıldönümü kutlanan ilk şahsiyet de Ahmet Baytursinulı’dır. İlk 1922 yılında Taşkent’te Türkistan aydınları, sonra 1923 yılında Orınbor’da Kazak aydınları onun ellinci yaşı dolayısıyla etkinlikler düzenlendi. 1923 yılındaki etkinlikte Muhtar Äwezov’un “*Ahaña bizim söyleyeceğimiz söz şudur: Ahañ, emekleri boşa gitmeyen bir şahsiyettir. Yaptığı işlerin yemişi arkasından gelmekte olan gençlerdir. Onların son halkası Ahañ okuluna katılmak için sıraya girmiş genç nesildir ve yeni gelişmekte olan Kazak edebiyatı Ahmet Ahañı önderi saymaktadır.*” sözleriyle değerlendirmesi Ahmet Baytursinulı’nın bütün ulusun üstadı olduğunu göstermektedir.

Ulus tarihindeki büyük ıslahatçı olarak Ahmet Baytursinulı yirminci yüzyıl Kazak tarihinin gelişim yönünü belirleyen şahsiyetlerden biridir. Onun devlet adamı ve ulus üstadı olarak ortaya koyduğu olağanüstü tarihî eserler bugünkü bağımsız Kazakistan’ın en önemli değerleriyle büyük bir uyum içindedir.

Yüz ellinci doğum yıl dönümü etkinlikleri çerçevesinde hazırlanan bu kitaba Ahmet Baytursinulı’nın değişik alanlardaki seçme eserleri tam veya bölüm olarak alınmıştır.

Özgün biçimi Kazakça olan bu Seçme Eserler, İngiliz, Rus ve Türk dillerine çevrilerek ayrı ayrı kitap olarak yayımlanmıştır. Kitaba Ahmet Baytursinulı’nın hayatından kesitler sunan fotoğraflar tarih sırasına göre eklenmiştir. Kitaba Ahmet Baytursinulı’nın tarih sırasına göre hayatı tarih ile bazı fotoğrafları da eklendi.

Hazırlayanlar

1. بايتلار سونل

4990
B-273
4975-13

494.342
6-20
72

copy not made

اوقوف قورالى

C. X.

ex 43
VI-1972

اصول صوبه جولى مېن تارتيت ايتلگن
قازاقچا الفبا

TOC BISHKEK
NECP 1972

يونىي كىتبه

بالا لارا بال جولد بلس مالتا
كىتگن. كىتبه بالچىلار قازاقچا
هك جولد مېن بالچىلار لوزگى كىتبه
مولارى كىتبه كىتبه
مالاق لوزگى چارق كىتبه
چوزگى كىتبه كىتبه
بى

TOC BISHKEK
NECP 1972

10467

16 18
Taper 30000

1972 P. P. M. L.

Ahmet Baytursinf

DERS KİTABI

OQUW QURALI

Ses Esasına Göre Düzenlenmiş

KAZAKÇA ABECE

Birinci Kitap

“Balalar, bul jol bası danalıqqa,
Keliñder, tüsip, bayqap qaralıq ta!
Bul jolmen bara jatqan öziñdey köp,
Solardı köre tura qalalıq pa?
Danalıq – öşpes jariq, ketpes baylıq,
Jüriñder, izdep tawıp alalıq ta!”

B.

*Balalar, bu yol gider bilgelige,
Gelin, bir girip görelim bizler de!
İçinizde bu yolda yürüyen çok,
Bile bile kalalım mı geride?
Bilgelik sönmez ıstık, bitmez baylık,¹
Haydi, arayıp bulalım birlikte!”*

B.

Orenburg – 1921

Baskı Sayısı: 50000 Nüsha

¹ Baylık: Zenginlik. (Çev.)

Bu abecedeki hangi harfin hangi sesin işareti olduğu, bunların hangi durumda nasıl yazıldığını ve çocukların abeceye geçmeden önce seslerle nasıl alıştırma yapması gerektiğiyle ilgili bilgiler için Bayanşı (Beyancı / metodolojik öneriler) adlı kitaba bakınız.

Önceki birinci ve ikinci abece kitapları birleştirilerek basıldı.

a (a) ا r (p) ر z (z) ز*

A	A	A	A	
R	Z	R	Z	zar (kaygı)
		A	A	azar (azar)
ar (ar)	az (az)	ara (arı)	aza (yas)	araz (dargınlık)

Ar (ar) , ara (arı), araz (dargınlık), az (az), aza (yas), azar (azar), zar (kaygı).

l (l) ل*

A	A	alar (alır)	ar (ar)	zar (kaygı)
L	La	ara (arı)	arla (gürel)	zarla (inle)
al (al)	ala (ala)	aral (ada)	arlar (gürler)	zarlar (inler)

Al (al), ala (ala), alar (alır), ar (ar), ara (arı), aral (ada), arala (arala), arlar (gürler),

az (az), aza (yas), azar (azar), zar (kaygı), zarla (inle), zarlar (inler).

s (c) س

as (aş)	al (al)	saz (saz)
asa (ye)	ala (ala)	sazar (bozar)
asar (asar)	alas (alas) ²	ras (doğru)
sal (sal)	sas (şaş)	sara (açık)

* Bu üç harfi çocuklara öğretmek için önce her birini ayrı ayrı bir kâğıda yazmak gerekir. Ondan sonra A'dan başlayarak her birini çocuklara ayrı ayrı göstermek gerekir. Çocuklar her birini iyice belledikten sonra abece kitabına bakarak okutmak gerekir. Tebeşirle yazılan büyük bir tahta varsa her biri ayrı ayrı yazılarak gösterilebilir.

* Burada bazı harflerin sonraki harflerle birleştiğini, bazılarınının da birleşmediğini belirtmek gerekir. Elif, re, ze harfleri sonraki harfle birleşmez, lam harfi ise birleşir. Böyle harfler birleştirilirken kuyruğu kesilerek kısaltılır. Öteki birleşen harflerle ilgili de bu kuralı söylemek gerekir.

² Hastalığı odla emleme. (Çev.)

sala (kol, dal)	sasa (şaşarak)	arlar (gürler)
salar (salar)	sasar (şaşar)	arlas (gürleş)

As (aş), asa (asa), asar (imece / yer), al (al), ala (ala), alar (alır), alas (alas).

Alasa (alçak), alsa (alsa), saz (saz), sazar (bozar), salar (salar), salsa (salsa), azar (azar), azsa (azsa).

Saz az. (Saz az.) As asar. (Aş yer.). Salsa salar. (Salsa salar.) Azsa azar. (Azsa azar.)

t (т) ت

at (at)	tar (dar)	tat (tat)
ata (ata)	tara (tara)	tatar (Tatar)
atar (vurur)	taral (dağıl)	sat (sat)
taz (daz)	tas (taş)	satar (satar)
taza (temiz)	tasa (dulda)	artar (yükler)
tazar (temizlen)	taşar (taşar)	tartar (çeker)

Tal (dal), tala (dala), talar (dalar), talas (dalaş), tas (taş), tasa (dulda), tasala (duldala).

Art (art), tart (çek), asıt (aşıtı), asta (yemekte), astar (astar), tasta (at), tastar (atar), tazar (temizlen), tazarsa (temizlense).

At sat. (At sat.) Tal tart. (Dal çek.) As asat. (Aş yedir.)

At ala. (At ala.). Tas taza. (Taş temiz). Aral tar. (Ada dar.)

Tatar at satar. (Tatar at satar.) Sart³ alar. (Sart alır.)

o (o) و*

or (biç)	sor (bun)	ol (o)
ora (sar)	sora (sor)	olar (onlar)
Oral ⁴ (Oral)	sorar (sorar)	orlar (kuyular)
ot (od)	zor (iri)	tor (tor, ağ)
ota (ot ayıkla)	zorla (zorla)	torla (tor ör)

³ Sart adı ilkin Orta Asya'da yerleşik yaşayan, tarım ve ticaretle uğraşan İranlı halklara verilen genel ad iken sonraları Özbek, özellikle Tacik anlamında kullanılmıştır. Kazak anlayışında Sartlar ticarete yatkınlıkları, işgüzarlıkları, çalışkanlıkları ve biraz da kurnazlıklarıyla öne çıkmaktadır. (Çev.)

* Anlatırken şunu belirtmek gerekir: "O" sözcük başında olursa önüne elif konur ancak bu elif okunmaz, dayak olsun diye bulunur.

⁴ Erkek adı. (Çev.)

otar (sürü)	zorlar (zorlar)	torlar (tor örer)
-------------	-----------------	-------------------

Or (biç), orta (orta), tor (tor, ağ), torta (yamaç), ot (od), otas (ot ayıkla).

Tol (dol), tolas (mola), or (çukur), orlas (çukur kaz), osal (güçsüz).

Oraz (Oraz),⁵ orar (biçer), solar (solar), tolar (dolar), tozar (eskir).

At ozar. (At geçer.) Orta tolar. (Orta dolar.) Olar artar. (Onlar yükler.) Oraz osal. (Oraz güçsüz.) Oral orar. (Oral biçer.)

n (н) ъ

on (on)	nan (ekmek)	sona (büvelek)
ton (gocuk)	nar (hecin)	sonar (yeni kar)
zon (mekan)	nanar (inanır)	onan (ondan)
ana (ana)	san (sayı)	ondan (ondan)
tana (dana)	sana (bilinç)	tonar (yağmalar)
sana (say)	sanar (sayar)	tonnan (gocuktan)

Asan (Hasan), aran (ağız), nas (kirli), nar (hecin), arna (akak), orna (yerleş), ora (biç), atan (enek buğra), arlan (erkek kurt), arzan (ucuz), tarlan (çopur), zarlan (inle), zorlan (zorlan), sazan (sazan), tana (dana), Tatan⁶ (Tatan), tarlan (kartal), tazalan (temizlen).

Nan az. (Ekmek az.) Nar zor. (Hecin iri.) On tana. (On dana.) At azar. (At arıklar.) Ton tozar. (Gocuk eskir.) Asan atar. (Asan atar.) Atannan nar zor. (Enek buğradan hecin iri.) Asannan Üsen ozar. (Asan'ı Üsen geçer.)

q (қ) ق

aq (ak)	saq (sak)	qol (el)
oq (kurşun)	saqa (olgun)	qola (tunç)
oqa (sırma)	saqal (sakal)	qolqa (rica)
taq (taht)	qat (kıt)	qala (kent)
taqa (ökçe)	qatal (katı)	qalqa (sıgımak)
taqal (yaklaş)	qatar (sıra)	qalqan (kalkan)

Qaz (kaz), qaza (ölüm), qazan (kazan), qazaq (Kazak), qos (alaçık, çift), qosar (yedek, yan), qosaq (eş, tek), qaral (görün), qatal (katı, sert), qatar (sıra), qaras

⁵ Erkek adı. (Çev.)

⁶ Qarağandı ilinde bir köy. (Çev.)

(bakış), qarta⁷ (karta), qasqa (sakar, aqıtma), tasqa (taşa), asqan (aşan, aşırı), toqta (dur), noqta (başlık, yular), soq (vur), taqta (tahta), taraq (tarak), talaq (dalak), qalaq (mala).

Qar aq. (Kar ak.) Qart saq. (Yaşlı sak.) Qazaq qara. (Kazan kara.) Qos alasa. (Alaçık alçak.) Qonaq qonar. (Konuk konar.) Aq qara aralas. (Ak kara karışık.) Qazaq tatar aralas. (Kazak Tatar karışık.)

b (6) ب

ob ⁸ (harman direği)	sap (sap)	bar (var)
oba (kurgan)	saba ⁹ (saba)	albar (ağıl, ahır)
obal (vebal)	saban (saman)	azbar (ağıl)
bal (bal)	bor (tebeşir)	qan ¹⁰ (kan)
bala (bala)	bora (ambar)	qanba (kanma)
balalar (balalar)	boran (boran)	qanbas (kanmaz)

Qab (çuval / kap), qabar (kapar, ısıtır), qaban (kaban, yaban domuzu), arba (araba), balta (balta), bata (dua), bota (köşek), bolat (çelik), boran (boran), bas (baş), bazar (pazar), qazar (kazar), basqa (başka), bosqa (boşa), batqan (batan), baqqan (bakan), tabqan (bulan), atqan (atan, vuran), aqqan (akan), satqan (satan), qaqqan (kakan, çakan).

At albar. (At ahır.) Nar bota. (İri köşek.) Bolat balta. (Çelik balta.) Nan qalta. (Ekmek torbası.) Qar borar. (Kar tipiler.) Boran bolar. (Boran olur.) Boqan¹¹ baqan alar. (Boqan direk alır.) Qoqal¹² saban salar. (Qoqal saman atar.)

u (ۋ) و

iruw (uruk, boy)	qorquw (korku)	sur (boz)
azuw (azmak)	qotaruw (aktarmak)	sura (sor)
aluw (almak)	taratuw (dağıtmak)	suran (izin iste)
tabuw (bulmak)	ur (vur)	qul (kul, köle)
tanuw (tanımak)	ul (oğul)	qula (kula)
tasuw (taşımak)	un (un)	qulan (kulan)

⁷ Atın midesi ile diyaframı arasında kalan katmerli kalın bağırsağı ve bundan yapılan yemek. (Çev.)

⁸ Düven sürülürken hayvanı bağlamak için harman ortasına dikilen direk. (Çev.)

⁹ Saba: Yünü kırkılıp tütsülenmiş at derisinden yapılan kırmızı kaba; tulum. (Çev.)

¹⁰ Qap olması gerekir. (Çev.)

¹¹ Erkek adı. (Çev.)

¹² Erkek adı. (Çev.)

Tur (kalk), tura (durarak), turaq (durak), qur (kur, bağ), quraq (kırpıntı, kesik), qulaq (kulak), ultan¹³ (oltan), qulat (düşür), uzaq (uzak), tuzaq (tuzak), qunan¹⁴ (kunan), suluw (güzel), turuw (durmak), uruw (vurmak), uluw (ulumak), buruw (burmak).

At aruw. (At yorukmak.) Ton tozuw. (Don¹⁵ eskimek.) Qazan asuw. (Kazan asmak.) As saluw. (Aş koymak.) At qula. (At kula.) Baqan qular. (Direk yıkılır.) Qunan attan arzan. (Kunan attan ucuz.) Qar borasa burqaq bolar. (Kar tipilerse burqaq olur.)

j (ж) ж

jan (can)	jol (yol)	taj (taç)
jana ¹⁶ (yine, ve)	jola (uğra)	jat (yad)
janar (göz)	jolaq (çizgi, yolak)	jataq ¹⁷ (yatak)
jar (yar)	jul (yol)	aljuw (bunamak)
ajar (yüz, surat)	julquw (silkemek)	olja (ganimet)
qajar (güç)	julqar (silkeler)	bolja (öngör)

Jaz (yaz), jaza (ceza), jazuw (yazmak), jut¹⁸ (yut / jut), jurt (yurt, el), jort (yort), jas (yaş), jasa (yaşa), jasaq (kol, takım), jol (yol), jota (tepe), joba (pilan), josbar (tasarı), janjaq (çevre), jantaq (yandık),¹⁹ jar jaq (geveze), jaltaq (yaltak), junar²⁰, julqar²¹ (yulkar).

Ot janar. (Od yanar.) At jatar. (At yatar.) Qar joq. (Kar yok.) Qanjar qaruw. (Hançer pusattır.) Jatqan jataq. (Yatan yatak.) Jataq ataq. (Yatak sandır.) Jurt jatqan. (El yatmış.) Janjaqta ot joq. (Çevrede ot yok.)

ş (ш) ш

aş (aç)	Alaş (Alaş) ²²	aşuw (öfke)
aşa (çatal)	alaşa (alaca)	uşuw (uçmak)
aşar (açar)	araşa (ayırma, aracılık)	şaşuw (saçmak)

¹³ Ayakkabının içine konan tabanlık. (Çev.)

¹⁴ Üç yaşına girmiş erkek at. (Çev.)

¹⁵ Giysi. (Çev.)

¹⁶ Bugünkü Kazakçada "jäne" biçimindedir. (Çev.)

¹⁷ Yaylaya göcemeyip kışlakta kalmış kişi. (Çev.)

¹⁸ Jut: Karın haddinden fazla yağarak süreğen borana dönüşmesi, bir anda havanın ısınması yüzünden eriyen karın don yapması, kar yağmamasına rağmen dondurucu kara soğğun hüküm sürmesi, kuraklık olması gibi tabii afetler yüzünden hayvanların kırima uğraması. (Çev.)

¹⁹ Bitki adı. Lat. Alhagi. (Çev.)

²⁰ Sözcük yalnızca bu baskıda junar biçiminde verilmiştir. 1922, 1923, 1925 baskılarında "jutar" (yutar) biçimindedir. (Haz.)

²¹ Devenin iki ön kesici dişi. (Çev.)

²² Kazak ulusuna verilen adlardan biridir.

şal ²³ (kocaman)	qaş (kaç)	şortan (turna balığı)
şala (yarım)	qaşuw (kaçmak)	şolaq (çolak)
şalaş (salaş)	qaşan (haçan)	şoşaq (mahruti)

Jaq (yan), şaq (çağ, zaman), şoq (kor), jana (yana), şana (kızak), jolaq (çizgi, yolak), şolaq (çolak), jala (iftira), şala (yarım), aqaşa (akça), baqşa (bahçe), arşa (ardıç), şoqşa (öbek), qulaş (kulaç), qoşqar (koçkar, koç), şoşqa (domuz), oşaq (ocak), şaşaq (saçak), quşaq (kucak).

Aşuw bas. (Öfke dindir.) Şaşuw şaş. (Saçı saç.) Şolaq şaş. (Kısa saç.) Jolaq alaşa. (Gizgili alaca.) Şal şarşar. (Yaşlı yorulur.) Şaban at. (Yavaş at.) Qara şana. (Kara kızak.) On kulaş arqan. (On kulaç urgan.) On quşaq arşa. (On kucak ardıç.) Bu aq şabaq, ol şortan. (Bu çamuka, o turna.)

ı (Ы) ı*

arı (ileri, öte)	altı (altı)	ıq (dulda, siper)
arıq (arık)	altın (altın)	ıs (is)
azı ²⁴ (azı)	salqı (gevşek, sarkık)	ırıs (kut, bereket)
azıq (azık)	salqın (serin)	qın (kın)
qanı (hani)	jirt (yirt)	qına (kına)
qanıq (bilgili, haberdar)	jırtıq (yırtık)	qını (kını)

Balşı (falcı), balçık (balçık), tabı (kategori), tabın (sürü, nahır), jıl (yıl), jılı (ılık), qul (kul), qulı (kulu), jalqı (özel), balı (balı), balıq (balık), qızı (kızı), qızıq (ilginç), jaqsı (yahşı), baqsı (baksı, şaman).

Ol balşı. (O falcı.) Bal asıq alşı.²⁵ (Fal aşığı alçı.) Jılqı arıq. (At arık.) Ot jaq. (Od yak.) Balşı bal aşar. (Falcı fal açar.) Balıqşı balıq alar. (Balıkçı balık alır / tutar.) Qatın qabıq arşır. (Kadın kabuk soyar.) Qıs jaqsı, astıq arzan. (Kış yahşı, aşıq ucuz.)

m (М) м

tam (dam, ev)	mas (esrik)	alma (elma)
tama ²⁶ (Tama)	masa (sivrisinek)	almas (elmas)

²³ Yaşlı erkek. (Çev.)

* “I” sözcüğün ilk hecesinde yazılmaz, yalnızca elif ile gösterilir. Burada elifin “ı” okunacağını çocuklara anlatmak gerektir.

²⁴ Bir şeyin çoğu değil azı anlamında. (Çev.)

²⁵ Alçı veya alçı; oyunda aşık kemiğinin oyuk yanının üste geldiği durumdur. Aşığın alçı gelmesi büyük puan kazandırır. Falda da aşığın alçı gelmesi iyiye yorulur. (Çev.)

²⁶ Küçük Cüz'ün boylarından biridir. (Çev.)

tamaq (yemek)	masaq (başak)	almaq (alacak) ²⁷
şam (ışık, lamba)	mol (bol)	mıq (mıh, çivi)
şama (güç)	molı (bolu, çoğu)	muz (buz)
şamalı (azıcık)	molıq (bollaş)	murt (bıyık) ²⁸

Mal (mal, hayvan), malı (malı), malşı (malcı, çoban), tamır (damar, kök), tamız (ağustos), qum (kum), quman (ibrik), qumaq (kumluk), marqa²⁹ (marka), malta³⁰ (malta), maqta (pamuk), maqbal (kadife), maral (maral), jumsaq (yumuşak), mıs (bakır), mıstı (bakırlı), mısıl (alay), mısıq (kedi), qamıs (kamış), tanıs (tanış).

Mal aman. (Hayvan sağ.) Mas jaman. (Esrik yaman.) Tamşı tamar. (Damla damlar.) Malta alşı. (Malta alsana.) Altın salmaqtı. (Altın ağır.) Mamıq jumsaq. (Kuş tüyü yumuşak.) Sırmaq³¹ qattı. (Sırmak katı.) Balıq qarmaq qabar. (Balık olta kapar.)

ğ (Ғ) Ğ³²

ağa (aka)	şağım (yakıntı, şikayet)	alğır (çakırpençe)
ağar (ağar)	sağım (yalgın)	şalğır (uz dilli)
ağaş (ağaç)	sağaq (boğaz, gerdan)	jalğız (yalnız)
tağa (nal)	ağın (akıntı)	alğan (alan)
tağar (takar)	arğın ³³ (Arğın)	qalğan (kalan)
tağan ³⁴ (ayak)	tarğıl (çizgili)	jalğan (yalan, sahte)

Irğuw (sıçramak), qarğuw (atlamak), alğırt (genç, körpe), salğırt (kayıtsız), qarğıt (atlatmak), tağan (ayak), tarğaq (çil kuşu), qarğa (karga), şağala (martı), qızğış (kız kuşu), qarağus (şahkartal), tağı (daha), tamağı (yemeği), jabağı (yağacı), toğız (dokuz), nıgız (yoğun, katı), nağız (gerçek).

At tağalat! (At nallat!) Jorğa jorğalat! (Yorga yorgalat!) Oğan qarama! (Ona bakma!= Mağan qara! (Bana bak!) Oğan on jas, buğan toğız. (O on yaşında, bu dokuz.) Ol olaq, bul jazğış.³⁵ (O hantal, bu hızlı.)

²⁷ “-mAQ” seyrek olarak mastar eki yerine de kullanılır. Dolayısıyla sözcük “almak” biçiminde de çevrilebilir. (Çev.)

²⁸ Oquw Quralı'nın 1923 yılından sonraki baskılarında “m” harfinin abece sistemindeki yeri 1921 Orınbor baskısına benzemiyor. Ayrıca “m” harfine verilen örneklerde de farklılıklar var. (Haz.)

²⁹ Erken doğmuş, altı aylık kuzu. (Çev.)

³⁰ Kurumuş kurutu suda ezerek yapılan kış yemeği. (Çev.)

³¹ Üstüne renkli keçelerden nakışlar dikilmiş keçe. (Çev.)

³² Ahmet Baytursınılı'nın geliştirdiği abecede (töte jazuwda) 1924 yılına değin “r” yani “ğ” harfi “ğ” ile gösterilegeldi, 1924 yılında sonra “ğ” ile gösterildi. (Haz.)

³³ Orta Cüz'ün uruklarından biridir. (Çev.)

³⁴ Sacayak, sehpa vesairenin ayağı. (Çev.)

³⁵ “Ğ” harfinin Kazakçada Arapçadaki gibi kalın “g” olarak okunduğunu unutmamak gerekir. (Çev.)

d (д) د

ada (eda, bitirme)	doğa (yay, eğmeç)	aldı (ön)
adam (adam)	doğar (durdurmak)	qaldı (kaldı)
adal (sadiq)	doğala ³⁶ (doğala)	bardı (vardı)
adas (adaş)	jılda (yılda)	baldaq (paça)
adım (adım)	jıldar (yıllar)	baldır (baldır)
adır (tepe=)	jıldam (hızlı)	sandıq (sandık)

Daq (leke, benek), dala (bozkır), dara (ayrı, özel), dana (bilge), dabıs (ün, nam), dıbıs (ses), ıdıs (kap).

Qadam (kadem, adım), qadaq (libre), odaq (birlik), qarındas (bacı), qarındaş (kurşun kalem), quda (dünür), qudaşa (kadın dünür), qurdas (taydaş), qundaq (kundak), qumdaq (kumlu, kumluk).

Er adam. (Erkek adam.) Dabıl jol. (Alarm yolu.) Jıldam jazuw. (Hızlı yazmak.) Olar adas. (Onlar adaş.) Bular qurdas. (Bunlar taydaş.) Maldı malşı bağadı. (Malı malcı bakar.) Bala qarmaq saldı, altı balıq aldı. (Bala olta attı, altı balık aldı.)

p (п) پ

ap (hop)	arpa (arpa)	pul (para)
apa (aba, abla)	para (rüşvet)	16 pud ³⁷ (pud)
apan (çukur)	tapal (alçak)	tarpuw (eşinmek)
op (obruk)	dop (top)	aqpan (şubat)
opa (pudra)	top (öbek, takım)	qaqpan (kapan)
opala (pudrala)	topır (kitle, öbek)	balapan (civciv)

Alap (bölge, yöre), dalap (allık), şalap (ayran), qap (çuval), qapşıq (torba), şap (kes), şapan (çapan, kaftan), şapıraş (şaşı), japıraq (yaprak), sopaq (söbe), soqpaq (yolak), sorpa (çorba), aspan (asuman, gök), jalpaq (yassı), qalpaq (kalpak), appaq (apak), topas (alık), torpaq,³⁸ (torpak), urpaq (nesil, kuşak).

Aqquw appaq. (Akkuğu apak.) Şapan şapşaq. (Çapan cuk oturdu.) Aspan aşıq. (Gökyüzü açık.) Qora batpaq. (Ahır batac.) Jas japıraq. (Körpe yaprak.) Qara topıraq. (Kara toprak.) Aspan zor. (Gök büyük.) Qapaş³⁹ alasa. (Qapaş alçak.) Arpa astıq. (Arpa aşılk.) Sorpa tamaq. (Çorba yemek.)

³⁶ Bir gözü lekeli at. (Çev.)

³⁷ On altı kiloya denk ağırlık ölçüsü. (Çev.)

³⁸ Altı aydan bir yaşa değinki buzağı. (Çev.)

³⁹ Erkek adıç (Çev.)

ñ (н) ئ

añ (av, yabani hayvan)	oñ (sağ)	şañ (toz)
añı (avı, hayvanı)	oñı (sağı)	şañı (tozu)
añğa (ava, hayvana)	oñdı (sağı)	şañdaq (tozlu)
tañ (tan)	soñ (son)	muñ (bun)
tañı (tanı)	sonı (sonu)	muñdı (bunlu)
tañda (sabahleyin)	soñğı (son)	muñdas (derttaş)

Iñ-jıñ (gürültü), mıñ (bin), jaña (yeni), jañar (yenilen), oñğaq (kadife balığı), toñğaq (çok üşüyen), şıñ (doruk), şıñı (doruğu), şıñda (dorukta), tıñ (kuvvetli), tıñı (kuvvetlisi), tıñda (dinle), qañbaq⁴⁰ (kanbak), jañğaq (ceviz), qoñ (sağrı), qoñır (konur, kahverengi), qoñız⁴¹ (böcek), doñız (domuz), şañıraq⁴² (çevlik).

Qasqır añ. (Kurt vahşi hayvan.) Dala şañ. (Dışarı toz.) Bala toñdı, mata oñdı. (Bala üşüdü, kumaş tüy döktü⁴³. At mañqa. (At sakağı.) Asıq oñqa.⁴⁴ (Aşık onka.) Şapan jaña. (Çapan yeni.) Onıñ atı Oñğar. (Onun adı Oñğar.) Muniñ atı Mıñjasar. (Bunun atı Mıñjasar.)

y (й) ې

ay (ay)	oy (düşünce)	ayuw (ayı)
aya (alan, yöre)	oyla (düşün)	bayuw (bayımak)
ayaz (ayaz)	oylan (düşün)	tayuw (kaymak)
tay (tay)	boy (boy)	qıy (kığ)
taya (yaklaş)	boya (boya)	qıysıq (eğri)
tayar (yaklaşır)	boyaq (boya)	qıyın (zor)

Bay (bay, zengin), may (yağ), şay (çay), jay (yer), bayqa (dikkat et), şayqa (çalkala), ayqay (bağırtı), qayqı (kaykık), oyan (uyan), oyna (oyna), oynar (oynar), jıy (yığ, topla), jıyna (topla), jıyın (toplantı), jıymaq (toplama), qıymaq (kesme, kıyma), qaysı (hangi), qayşı (makas, zıt), aytuw (söylemek), aytaq (kışkırtma), aymaq (bölge, yöre), taylaq (taylak), tayğaq (kaygan).

Ay jarıq. (Ay parlak.) Ayaz mıqtı. (Ayaz güçlü.) Şay suyuq. (Çay sıvı.) Qayşı qural. (Makas gereç.) Toğay tolğan jılqı. (Orman at dolu.) Say malğa saya boladı.

⁴⁰ Şeytantopu. Soda otu ve yel önünde oraya buraya sürüklenen top gibi kuru hâli. (Çev.)

⁴¹ Kın kanathılar. (Çev.)

⁴² Keçe çadırın tepesinde uçları yani yay gibi kirişleri birleştiren yuvarlak parça. Mecazen ev, ocak anlamında da kullanılır. (Çev.)

⁴³ 1914 yılı baskısında bu sözlerden sonra "Jer toñ. (Yer don.)" ve "Jel oñ." (Yel dingin.) sözleri vardır. Bu baskıdan yani 1921 yılında yapılan Orınbor baskısından sonraki baskılarda bu cümleler yoktur. (Haz.)

⁴⁴ Aşığın çatalı üzerinde dik gelme durumu. (Çev.)

(Koyak mala sığınak olur.) Qum jıyılıp tas bolmas. (Kum yığılıp taş olmaz.)
Ayuw ağaş sayalaydı. (Ayı ağaça gölgelenir.)

w (y) و ۛ⁴⁵⁴⁶ *

aw (ağ)	awğan (ağan, göçen)	suwur (dağ sıçanı)
awız (ağız)	jawğan (yağan)	suwuq (soğuk)
baw (bağ)	ayaw (acımak)	juwuq (yakin)
bawır (bağır)	tayaw (yakin)	uwuq (uğ)
jaw (yağı)	buwaz (gebe)	uwuz (ağız, ilk süt)
jawın (yağış)	uwaq (ufak)	uwus (avuç) ⁴⁷

Aw sal. (Ağ at.) Balıq awla. (Balık avla.) Qoy saw. (Koyun sağ.) Qar jawar. (Kar yağar. Qolın juw. (Elini yu.) Aq jawlıq. (Ak yağlık.) Qoñır sawlıq. (Konur şişek.)

Asaw tay. (Torlak tay.) Juwan qarağay. (Kalın sarıçam.) Jawın jawıp tur. (Yağmur yağıyor.) Tawdan bulaq ağadı. (Dağdan bulak akıyor.) Sawlıq sawın⁴⁸ boladı. (Sağlık / koyun sağın olur. Qalawın tapsa, qar janar. (Yolunu bulursan kar da yanar.)

ö (o) ۛ ۛ *

or (biç)	ton (çapan, kaftan)	boz (boz)
ör (ör)	tön (yaklaş)	böz (bez)
on (on)	jon (sırt)	toz (huş kabuğu)
ön (yeşer, bit)	jön (doğru)	töz (dayan)
oñ (sağ)	soz (uzat)	tor (tor, ağ)
öñ (görünüş, yüz)	söz (söz)	tör (tör)

Tos (bekle) – tös (tös); tol (dol) – töl (döl); bol (ol) – böl (böl).

Qamıs or. (Kamış biç.) Qamşı ör. (Kamçı ör.) Tayız or. (Sığ çukur.) Ör suwat. (Dik suvat.) On asıq.⁴⁹ (On aşık.) Ös-ön. (Büyü, geliş.) Oñ ayaq. (Sağ ayak.) Jaqsı öñ. (Güzel yüz.) Quba jon. (Boz sırt.) Barar jön. (Gidecek yön.) Qolın soz. (Elini uzat.) Ras söz. (Doğru söz.) Boz at. (Boz at.) Aq böz. (Ak bez.) Qalın

⁴⁵ Oquw Quralı'nın 1923 yılından sonraki baskılarında "y" yani "w" harfi başlarda yani "b" harfinden sonra on ikinci sayfada verilmiştir. Ayrıca "y" harfine verilen örnekler de başkadır. (Haz.)

⁴⁶ "ۛ" (u) ile "y" (w) sesleri için tek bir harf yani "ۛ" verilmiştir. 1924 yılından başlayarak da "ۛ" için "ۛ" harfi, "y" içim ise "ۛ" harfi kullanılmıştır. (Haz.)

* Ünlülerden sonra "ۛ" (y) sesi yarı ünlü olur. Sözelimi sawda (alışveriş, ticaret) sözcüğü üç hece değil iki hecedir.

⁴⁷ Sözcükler özgün nüshaya uygun biçimde verildi. (Haz.)

⁴⁸ Sağın, sağmal hayvan.

* "e" incelik belgisidir. Sözcüğün başında bu belgi varsa harflerin ince söyleneceği çocuklara anlatılmalıdır

⁴⁹ Oquw Quralı'nın 1914 yılı baskısında bu söz yoktur. (Haz.)

toz. (Kalın kabuk.) Şığınğa töz. (Kaybetmeye sabret.) Tor basqa, tör basqa. (Tor başka, tör başka.)

ü (y) ؤ

ur (vur)	tur (kalk)	jürüw (yürümek)
ür (üfle)	tür (tür)	jüzüw (yüzmek)
un (un)	tus (yan)	ösüw (büyümek)
ün (ün, ses)	tüs (düş)	önüw (gelişmek, çoğalmak)
tuz (tuz)	bur (döndür, çevir)	süt (süt)
tüz (bazkır)	bür (tomurcuk)	sürt (sil)

Buruw (çevirmek) – bürüw (tomurcuklanmak); turuw (durmak) – türüw (dürmek); uruw (vurmak) – ürüw (ürümek).

Doptı ur. (Topa vur.) Otti ür (Odu üfle.) Aq un. (Ak un.) Aşıq ün. (Açık ses.) Tuz basqa, түz basqa. (Tuz başka, düz başka.) Qarañğı tün. (Karanlık gece.) Tal tüs. (Dalögle.) Unamsız tür. (Sevimsiz yüz.) Tört tüp ağaş. (Dört dip / tane ağaç.)

Malşı maş bağıp jür. (Malcı / çoban mal bakıyor.) On-on jüz boladı. (On kez on yüz olur.) Mağan jürüw oñay, jüzüw qıyın. (Bana yürümek kolay, yüzmek zor.)

i (i) ى

torı (doru)	jün (yün)	türli (türlü)
töri (törü)	jüni (yünü)	bürli (pütürlü)
bozı (bozu)	süt (süt)	jündi (yünlü)
bözi (bezi)	süti (sütü)	sütti (sütlü)
jonı (sırtı)	tür (tür, görünüş)	tüsti (renkli)
jöni (doğrusu)	türi (türü)	türpi (törpü)

İn (in). İni⁵⁰ (ini). İs (iş). İsi (iş). Tis (diş). Tisi (dişi).⁵¹

Atıñ torı. (Atın doru.) Üydiñ töri. (Evin törü.) Atıñ bozı. (Atın bozu.) Matanıñ bözi. (Kumaşın bezi.) Jonı suluw. (Sırtı güzel.) Jöni түzüw. (Doğru dürüst.) Jün qımbat. (Yün pahalı.) Süt arzan. (Süt ucuz.) Boyaw türli boladı. (Boya türlü olur.) Türpi bürli boladı. (Törpü tırtıklı olur.) İn tayız. (İn sığ.) Ol ağa, bul ini boladı. (O aka, bu ini olur.) Toğanıñ tili boladı. (Tokanın dili olur.)

⁵⁰ Küçük kardeş. (Çev.)

⁵¹ Oquw Quralı'nın 1923 yılından sonra yapılan baskılarında bunların yerine başka örnekler verilmiştir. (Haz.)

ä (ə) ء

än (şarkı)	tän (ten, beden)	sän (süs)
änim (şarkım)	tänim (tenim)	sänim (süsüm)
äniñ (şarkın)	täniñ (tenin)	säniñ (süsün)
äl (hâl, güç)	täni (teni)	säni (süsü)
älim (hâlim)	tänimiz (teniniz)	sänimiz (süsümüz)
äliñ (hâlin)	täniñiz (teniniz)	säniñiz (süsünüz)

Dän (tane, dane), däm (tat), män (mana, önem), däl (tam), dänim (tanem), dämim (tadım), mänim (manam), däniñ (tanen), dämiñ (tadın), mäniñ (manan), mäs (mest), mäsim (tuluğum), mäsiñ (mestin).

Däri (ilaç), därim (ilacım), däriñ (ilacın), dārisi (ilacı), mänis (değer, önem), mänisim (değerim), mänisi (değeri), bāri (hepsi), bārimiz (hepimiz), bāriñiz (hepiniz).

Ändi (şarkıyı), tändi (tenli), sändi (süslü), dänli (taneyi), dämdi (tatlı), äldi (güçlü), äbdän (hepten), ärmän (öte, uzak).

e (e) ة

el (el, halk)	elek (elek)	mende (bende)
er (er, erkek)	erte (erken)	sende (sende)
ez (mıymıntı, gevşek)	ezbe (geveze)	terek (kavak)
zer (sırma)	zerle (sırma çek)	jerde (yerde)
ber (ver)	berme (verme)	äwe (hava)
jem (yem)	jeme (yeme)	äwre (zahmet)

Men (ben), mende (bende), menşe (bence), öre (sergen)⁵², töre (soylu), es (akıl), eser (esrik, düşüncesiz), şeş (çöz), şeşe (ana), şeşen (çeçen, bilge), dem (soluk), demew (destek), bet (yüz), bes (beş), eb (uzluk, beceri), teb (tep), töbet (çomar), böten (yabancı), tömen (aşağı), tebin (tepin, eşin), jebir (pisboğaz), mes (tuluk), mesel (niyet, dilek), meşel (raşitizm), esep (hesap), esen (esen), semser (kılıç).

Dem al. (Soluk al.) Atıña jem al. (Atına yem al.) Jerde qar juqa. (Yerde kar ince.) Tereze terlep tur. (Pencere terliyor.) Üş yeti – jıyırma bir. (Üç kez yedi yirmi bir.) Altı bes – otız. (Altı kez beş otuz.) Tört jerde törtew – neşew boladı? (Dört kere dört kaç olur?)

⁵² Kurut ve çökelek kurutmak için yüksek seki, sergen. (Çev.)

k (κ) ك

ek (ek)	kel (gel)	kerek (gerek)
eki (iki)	ker (ger)	kezek (sıra, nöbet)
bek (pek)	ke3 (gez)	terek (kavak)
bekin (bekin)	kek (kin)	beker (boşuna)
tik (dik)	ket (git)	tirke (kaydet)
tike (doğru, dik)	kem (az)	kürke (kulübe)

Elek (elek), esek (eşek), tezek (tezek), körik (körük), kölük (araç, gölük), kâri (yaşlı).

Eki teke. (İki teke.) Jeti eşki. (Yedi keçi.) Şelek ıdıs. (Kova kap.) Terek ağaç. (Kavak ağaç.) Esek kölik. (Eşek gölük.) Şeşek awıruw. (Çiçek sayrılık.)

Kün şıqtı. (Gün çıktı.) Tuman sırlıdı. (Duman çekildi.) Äkem kentke ketti, keşke keler. (Babam kente gitti, akşama gelir.) Serke sekiredi. (Erkeç zıplıyor.) Kelişek tezek teredi. (Gelin tezek topluyor.) Kiyik orğıydı. (Sayga sekiyor.) Teke qarğıydı. (Teke zıplıyor.) Keme jüzedi. (Gemi yüzüyor.) Küykentay uşadı. (Kerkenez uçuyor.) Kesirtki jorğalaydı. (Kertenkele sürünüyor.)

g (r) گ

kök (gök)	jik (tür)	ege (iye)
kögi (göğü)	jigi (türü)	eger (eğer)
tük (tüy)	tik (dik)	eğın (ekin)
tügi (tüyü)	tigi (diki)	jiger (cesaret)
tek (soy)	ek (ek)	jegin (koşum)
tegi (soyu)	egüw (ekmek)	jegüw (koşmak)

Köp jürgen bilmes, köp körgen biler. (Çok gezen bilmez, çok gören bilir.) Tübi birge tütpeydi. (Soydaş birbirini incitmez.) Ekseñ eğin, işersin tegin. (Ekesen ekin, yersin tekin.)⁵³ Bülgen elden büldirgi alma. (Düşmüş ilden iğne bile alma.) Jürgen ayaqqa jörgem ilinedi. (Gezen ayağa bağırsak dolanır. Arayan bulur.) Bir körgen bilis, eki körgen tanış. (Bir gördüğün biliş, iki gördüğün tanış.) Kördim degen köp söz, körmedim degen bir söz. (Gördüm demek çok söz, görmedim demek bir söz.) Tösegiñe qarap ayağıñdı kösil. (Ayağını yorganına göre uzat.)

⁵³Tekin burada bedava anlamında kullanılmıştır. (Çev.)

Kazak dilindeki sesler ve işaretleri: ⁵⁴

а (a), б (b), п (p), т (t), ж (j), ш (ş), д (d), р (r), з (z), с (s), ғ (ğ), қ (q), к (k), г (g), ң (ñ), л (l), м (m), н (n), о (o), у (u), ы (ı), й (y), е (e), ⁵⁵ а (ä), ӛ (incelik belgisi).

Ünlülerin işaretleri: а (a), о (o), у (u), ы (ı), е (e).

Ünsüzlerin işaretleri: б (b), п (p), т (t), ж (j), ш (ş), д (d), р (r), з (z), с (s), ғ (ğ), қ (q), к (k), г (g), ң (ñ), л (l), м (m), н (n).

Sessiz işaretler: а, ӛ (“e” incelik belgisi diya adlandırılır.)

ғ (ğ), қ (q) sürekli kalın okunur.

к, г, е sürekli ince okunur.

Diğerleri ise incelik belgisi yoksa kalın, incelik belgisi varsa ince okunur.

TUWISQAN-TUWĞAN, İLİKTES (HISIM ve AKRABALAR)

Ata (dede), baba (ata), äke (baba), ana (ana), äje (nine), şeşe (ana), ağa⁵⁶ (aka), ini (küçük kardeş), apa⁵⁷ (abla), qarındas⁵⁸ (kız kardeş), jeñge (yenge), kelin (gelin), qayın ata (kaynata), qayın ene (kaynana), qayın ağa⁵⁹ (kayınbirader), qayın ini⁶⁰ (kayınbirader), qayın biyke⁶¹ (görümce), baldız (baldız), jezde (enişte), küyew (güvey), baja (bacanak).

KIYIMDER (GIYSİLER)

Şapan⁶² (çapan), ışık⁶³ (içik), ton (gocuk, kürk), şekpen⁶⁴ (çekmen), beşpent⁶⁵ (beşmet), tımaq⁶⁶ (tımak), jalbağay (yalbagay)⁶⁷, qulaqşın⁶⁸ (kulakçın), bōrik (bōrk), taqıya (takke), jawlıq (yağlık), oramal (başörtü), bōkebay (atki, şal),

⁵⁴ 1923 yılına değin kullanılan abecede Kazak dilindeki sesler böyle işaretlenmişken 1923-1924 yıllarından sonraki harflerde önemli değişiklikler olmuştur. Dolayısıyla Arap harfli Kazak abecesi yani “töte jazuw” hakkında yapılacak araştırma ve incelemelerde araştırmacıların imlanın istikrar kazandığı 1924 yılından sonraki baskıları kullanmaları doğru olacaktır. Çünkü Kazak dilinin sesleri ve bunları karşılayan harfler o vakte değin henüz tam olarak tespit edilip istikrar kazanmamıştır. Söz konusu abeceyi Ahmet Baytursınılı on iki yıllık bir süreçte geliştirmiştir.

⁵⁵ 1923 yılına değin “e” sesi başta, ortada ve sonda olmak üzere “ә, ӛ” biçimlerinde gösterilmiştir. 1923 yılında basılan Oquw Quralı’nda “e” sesi yalnızca “ә” olarak verilmiştir. (Haz.)

⁵⁶ Ağa sözcüğü Kazakçada ağabey, amca, dayı anlamlarında kullanılır. (Çev.)

⁵⁷ Apa sözcüğü Kazakçada abla, teyze, hala, bazı yörelerde ise anne anlamında da kullanılır.

⁵⁸ Erkeğe göre küçük kız kardeş. (Çev.)

⁵⁹ Yaşça büyük kayınbirader. (Çev.)

⁶⁰ Yaşça küçük kayınbirader. (Çev.)

⁶¹ Yaşça büyük baldız ve büyük görümce. (Çev.)

⁶² İçine yün veya pamuk konup dışı çuha veya kadife ile kaplanan, içi astarlanan geleneklik giyit; kaftan. (Çev.)

⁶³ Yabani ve evcil hayvan derisinden dikilen, dışı çeşitli kumaşlarla kaplanan kışlık giysi. (Çev.)

⁶⁴ Deve veya koyun yününden örülen, şapana benzer üstlük. (Çev.)

⁶⁵ Dize kadar uzayan, astarlı, düz yakalı, yeğni üstlük. (Çev.)

⁶⁶ Deriden yapılan, kulaklı bir başlık türü. (Çev.)

⁶⁷ Güneşten, yağmurdan ve sivrisinekten korunmak için giyilen, etekli, yeğni başlık. (Çev.)

⁶⁸ Kulakları kapatan kalın başlık. Malaqay da denir. (Çev.)

qamzol⁶⁹ (kamzol), şalbar (pantolon), köylek (fistan, entari), ıstan (don, tuman), etik (edik, çizme), mäs (mest), kebis⁷⁰ (kebis), baypaq (baypak),⁷¹ şulğaw (dolak).

OYIN-OYINŞAQTAR (OYUN ve OYUNCAKLAR)

Jalaq⁷² (yalak), soqır teke (körebe), jasırınbaq (saklambaç), baltam-tap⁷³ (baltamıbul), mälkiye-totay,⁷⁴ tabaq⁷⁵ (tabak), atbaqıl⁷⁶ (atbakıl), qaqbaqıl⁷⁷ (kakbakıl), dop (top), asıq (aşık), topay⁷⁸ (topay), lek⁷⁹ (lek), jaq⁸⁰ (yak), ağızbaq⁸¹ (akıtmak), jılmañ⁸² (yılman), aq-süyek⁸³ (akkemik), zırıldawıq (topaç), şatıraş (satranç), orteke⁸⁴ (orteke), quwırşaq (kukla).

TAMAQTAR-SUWSINDAR (YİYECEKLER ve İÇECEKLER)

Nan (ekmek), et (et), tarı (darı), sök (sök),⁸⁵ quymaq⁸⁶ (kuymak), börtpe (lapa), qurt (kurut), irimşik (peynir), jent⁸⁷ (yent), malta⁸⁸ (malta), bawırşaq (pişi), jalpaq nan (bazlama), quwırdaq (kavurma), sorpa (çorba), köje (göce), qatıq⁸⁹ (katık, yoğurt), ayran (ayran), süt (süt), qımız (kımız), sawmal⁹⁰ (sağmal), şay (çay), qant (şeker), şalap (ayran), tomırtqa⁹¹ (tomurtka).

⁶⁹ Entari üstüne giyilen yensiz, uzunca, yeğni giysi. (Çev.)

⁷⁰ Çoğunca deriden dikilip kalıba vurulan, mestin üstüne giyilen, konçsuz, yeğni ayakkabı. (Çev.)

⁷¹ İnce ve yumuşak yünden örülen veya keçeden basılarak yapılan, edğin içine giyilen çorap gibi bir giysi. (Çev.)

⁷² Bir beştaş oyunu türü. (Çev.)

⁷³ Ebe, daire biçiminde dizilmiş çocuklardan birini dörterek “Baltamı bul!” der. O ise gerekli cevabı vererek “Baltanı bu aldı!” deyip diğer bir çocuğu dörter. Oyun bir çocuk cevap veremeyinceye ya da ebeye gelinceye dek sürer. (Çev.)

⁷⁴ Nasıl bir oyun olduğu tespit edilemedi. (Çev.)

⁷⁵ Alana toplanan atlılar aralarından birini yemek tabağı kaçıracı olarak belirler. O da tabağı alıp kaçar. Kovalayan oyuncu ise tabağı ondan alıp belirlenen yere ulaştırmaya çalışır. Tabağı belirlenen yere kim ulaştırırsa o yenmiş sayılır. Oyuncu tabağı kaptırmamak için her şeyi yapar ancak içindekini düşürmemesi gerektir. (Çev.)

⁷⁶ Oyuna iki bala katılır. İksinin de elinde sığır aşığı olur. Aralarındaki anlaşmaya göre bir oyuncu aşığı uzak bir yer atar, diğer oyuncu da elindeki aşıkla onu vurur. (Çev.)

⁷⁷ Beştaş oyununa benzeyen bir aşık oyundur. İki takım hâlinde oynanır. (Çev.)

⁷⁸ Bir aşık oyunu. (Çev.)

⁷⁹ Bir çocuk oyunu. İlekeş ve wällay de denir. (Çev.)

⁸⁰ Nasıl bir oyun olduğu tespit edilemedi. (Çev.)

⁸¹ Köy çocuklarının oynadığı eski bir oyundur. (Çev.)

⁸² Bir çocuk oyunudur. (Çev.)

⁸³ Aylı gecelerde oynanan, gençlerin oynadığı geleneklik bir oyundur. Atılan kemik “akkemik” diye adlandırılır. Bu oyunu aylı ve açık gecelerde, çoklukla yazın kızlar ile oğlanlar birlikte oynarlar. Oyun, hayvanlar gelip ahırlara girdikten sonra biraz da bekçilik yapmak amacıyla awıl dışında başlar. Oyunda eskiden büyükbaş hayvanların kaval kemiği kullanılırdı. Oyun en az altı kişiyle ve iki takımla oynanır. Oyunu yöneten kemiği uzak bir yere atar. Bir takım bu kemiği bulup getirmeye, diğeri de onu engellemeye çalışır. (Çev.)

⁸⁴ Oyuncaklı, yalnız ve öbekli oynanabilir. Oyuncaklı türünde ağaç bir tezgâha yerleştirilen oyuncak keçi, dombıracının parmaklarının hareketlerindeki ahenge göre dans eder. (Çev.)

⁸⁵ Kaynatılıp dövülerek kabukları çıkarılmış darı. (Çev.)

⁸⁶ Bir tür pankek. (Çev.)

⁸⁷ Darı, buğday veya arpa unu, yarma, öğütülmüş kızıl peynir, sarı yağ ya da at yağı ve şeker karıştırılıp yoğrularak yapılan yemek. (Çev.)

⁸⁸ Kurumuş kurutu suda ezerek yapılan kış yemeği. (Çev.)

⁸⁹ Yemeğe katılan süt, yoğurt vesaire anlamına geldiği gibi koyun yoğurdu anlamına da gelir. (Çev.)

⁹⁰ Tam mayalanmamış kısrak sütü, yeğni kımız. (Çev.)

⁹¹ Kar veya buz katılarak soğutulan et çorbası. (Çev.)

DENE MÜŞELERİ (BEDEN ÖRGENLERİ)

Bas (baş), moyın (boyun), kewde (gövde), qol (el), ayaq (ayak), köz (göz), qulaq (kulak), murın (burun), awız (ağız), mañday (alın), iyek (çene), til (dil), tis (diş), kökirek (göğüs), ökpe (akciğer), bawır (karaciğer), jürek (yürek), qolqa (ana atardamar), qarın (karın), işek (bağırsak), büyen (kör bağırsak), san (uyluk), janbas (yan, leğen), sıyraq (bacak), baqay (ayak bileği), iyin (omuz), qar (kol), bilek (bilek), sawsaq (parmak), barmaq (başparmak).

Qulak ekew, awız bir,
Ol ne üşin bulay?
Köp tıñdap az söylewge,
Jaratqanı ol solay.

* * *

Awız birew, köz ekew,
Ol ne üşin bulay?
Köp körip, az aytuwğa
Jaratqanı ol solay.

* * *

Awız birew, qol ekew,
Ol ne üşin bulay?
Köp jumıssı, az jewşi
Jaratqanı ol solay.

*Kulak iki, ağız bir,
Bu ne için böyle?
Çok dinle, az söyle,
Yaratmış onu öyle.*

* * *

*Ağız birdir, göz iki,
Bu ne için böyle?
Çok görüp az söyle
Yaratmış onu öyle.*

* * *

*Ağız birdir, el iki,
Bu ne için böyle?
Çok çalışıp az ye
Yaratmış onu öyle.*

ÜY SAYMANDARI (EV DONANIMLARI)

Şańıraq (çevlik), uwıq (uğ), kerege (derim), esik (kapı), bosağa (söve), tayanış (yan pervazı), mañdayşa (üst pervaz), sıqırlawıq⁹² (tahta kapı), tabaldırıq (eşik), tündik (tepelik), üzik (üznük), dödege⁹³ (alınlık), tuwırlıq (yaneri), irge (dip keçesi), baqan (direk), bas-qur (bel ipi), tañğış⁹⁴ (örme), jelbaw (yellik), tündik-baw (tepelik bağı), bel dew (çevirme).

IDIS-AYAQ (KAP KACAK)

Qazan (kazan), tegene⁹⁵ (tegene, tekne), şara (çanak), tabaq (tabak, tepsi), ayaq (ayağ, kâse), tostağan⁹⁶ (tostağan), kese (kâse), şını-ayaq (fincan, kâse),

⁹² Keçe evin hasır kapısının iç yanındadır. (Çev.)

⁹³ Keçe evde üznüğünün kıyısına bastırarak dikilen süs. (Çev.)

⁹⁴ Derimlerin parçalarını birbirine bağlayan kolan. (Çev.)

⁹⁵ Ağaçtan oyulan, üstü nakışlarla ve gümüş kakmalarla süslenen, kız koymaya yarayan saplı, derin ve büyük kap; büyük tas. (Çev.)

⁹⁶ Ağaçtan oyulmuş küçük yuvarlak kap, ağaç kâse. (Çev.)

tas-tabaq (küçük tabak), quman (ibrik), şäyneq (çaydanlığı), şelex (kova), kübi⁹⁷ (kübü, yayık), astaw (tahta çabak), sapıtı-ayaq (saplı ayağ, maşrapa), şömiş (çömçe), ojaw (küçük kepçe), baqıraş (bakraç), qasıq (qaşıa), saba (at tuluğu), torsiş⁹⁸ (torsuk), mes (tulum, tuluk), süyretpe (tulum, tuluk), könek⁹⁹ (gönek), qawğa (kova), qap (çuval), ayaq-qap (kap kakak torbası), baspaq¹⁰⁰ (basmak), dorba (torba), talıs¹⁰¹ (talıs), qorjin (heybe), oqşantay¹⁰² (fişeklik).

MALDAR ATI (EVCİL HAYVAN ADLARI)

Tüyeler (Develer): buwra (buğra), atan (atan),¹⁰³ lök¹⁰⁴ (lök), nar¹⁰⁵ (nar), qospaq¹⁰⁶ (koşmak), ingen¹⁰⁷ (ingen), qunanşa¹⁰⁸ (kunanca), buwırşın¹⁰⁹ (buğurçun), taylaq¹¹⁰ (taylak), bota (köşek).

Jılqılar (Atlar): ayğır (aygır), at (at), biye (kısarak), bestı (beşli), dönen¹¹¹ (dönen), qunan¹¹² (kunan), tay (tay), qulın (kulun), baytal¹¹³ (baytal), dönejin-baytal¹¹⁴ (dönecin baytal), qunajın-baytal¹¹⁵ (kunacın baytal), säwrık¹¹⁶ (seğrik), quwlıq¹¹⁷ (kuğluk), bedew (kısır kısarak).

Sıyırlar (Sığırlar): buqa (boğa), ögiz (öküz), qunan-ögiz¹¹⁸ (kunan öküz), dönen-ögiz¹¹⁹ (dönen öküz), dönejin sıyır (dönecin inek), qunajın sıyır (kuncun inek), qaşar (kaçar, düve), tayınşa¹²⁰ (tayınca), buzaw (buzağı), torpaq¹²¹ (torpak), baspaq¹²² (basmak).

Qoylar (Koyunlar): qoşqar (koç), azban¹²³ (azman), sawlıq (şişek), tusaq¹²⁴ (tusak), isek¹²⁵ (isek), boydaq (enek), toqtı (toklu), marqa¹²⁶ (marka), qozı (kuzu).

⁹⁷ İçinde yoğurt, ayran, kırmızı dövülen veya savrulan, altı geniş, ağzı dar, döveçli ağaç kap. (Çev.)

⁹⁸ Tütsülenmiş deriden yapılan küçük matara. (Çev.)

⁹⁹ Kısarak sağmaya yarayan gönden yapılmış kap. (Çev.)

¹⁰⁰ Buzağı derisinden yapılmış kap. (Çev.)

¹⁰¹ Atın baş derisinden yapılan kap. (Çev.)

¹⁰² Mermi çantası. Üstü sivri, altı tombul biçimde deriden dikilip kemere takılan mermi kesesi. (Çev.)

¹⁰³ İğdiş edilmiş çift hörgüçlü iri deve. (Çev.)

¹⁰⁴ Tek hörgüçlü buğra. (Çev.)

¹⁰⁵ Tek hörgüçlü, güçlü, iri, cins deve. (Çev.)

¹⁰⁶ Tek hörgüçlü deve ile çift hörgüçlü devenin kırmısı. (Çev.)

¹⁰⁷ Çift hörgüçlü devenin dişisi. (Çev.)

¹⁰⁸ Üç yaşındaki erkek deve. (Çev.)

¹⁰⁹ Çift hörgüçlü dişi ile tek hörgüçlü erkek deveden olan dört yaşındaki buğra. (Çev.)

¹¹⁰ Bir ila iki yaş arasındaki deve yavrusu. (Çev.)

¹¹¹ Dört yaşındaki aygır. (Çev.)

¹¹² Üç yaşındaki aygır. (Çev.)

¹¹³ İki ile dört yaş arasındaki kulunlamamış kısarak. (Çev.)

¹¹⁴ Dört yaşındaki kısarak. (Çev.)

¹¹⁵ Üç yaşındaki kısarak. (Çev.)

¹¹⁶ İlk kez damızlık olarak kullanılan genç aygır. (Çev.)

¹¹⁷ İlk kez kulunlayan kısarak. (Çev.)

¹¹⁸ Üç yaşındaki öküz. (Çev.)

¹¹⁹ Dört yaşındaki öküz. (Çev.)

¹²⁰ Bir yaşını doldurmuş erkek buzağı. (Çev.)

¹²¹ Altı aydan bir yaşa değinki buzağı. (Çev.)

¹²² Ağzı sütü içemediği için gelişmemiş torpak. (Çev.)

¹²³ Sonradan enenmiş koç. (Çev.)

¹²⁴ Bir yaş ile iki yaş arasındaki dişi koyun. (Çev.)

¹²⁵ İki yaşına girmiş erkek koyun. (Çev.)

¹²⁶ Erken doğmuş, altı aylık kuzu. (Çev.)

Eşkiler (Keçiler): teke (teke), serke¹²⁷ (serke), serkeş¹²⁸ (serkeç), tuwşa¹²⁹ (tuğca), şıbış (çebiç), ılaq (oğlak).

Adam söyleydi. (İnsan konuşur.) Tüye bozdaydı. (Deve bozlar.) Jılqı kişineydi. (At kişner.) Sıyr mōñireydi. (Sığır möler.) Qoy men eşki mañıraydı. (Koyun ile keçi meker.) İt üredi. (İt ürür.) Mısıq mıyawlaydı. (Kedi miyavlar.)

MALDAN BASQA TÖRT AYAQTILAR (MAL DIŞINDAKİ DÖRT AYAKLILAR)

İt (it), mısıq (kedi), tışqan (sıçan), küzen (gelincik), tiyin (değın), qarsaq (karsak), borsıq (porsuk), qos-ayaq (cırbığa), ayuw (ayı), arıstan (aslan), kiyik (sayga), maral (maral), buğı (geyik), qulan (kulan), qulja (dağ koyunu), böken¹³⁰ (böken).

QUSTAR (KUŞLAR)

Bürkit (kartal), tuyğın (akdoğan, tuygun), suñqar (sungur), qarşığa (çakır, çakırdoğan), qırğıy (atmaca), itelgi (uludoğan), laşın (laçın, şahin), turımtay (turumtay), jağaltay (delice doğan), küykentay (kerkenez), böktergi (akdoğan), kez quyrıq (karaçaylak), quladın (tuygun), qarğa (karga), tağan (ekin kargası), sawısqan (saksagan), aqquw (akkuğu, kuğu), qaz (kaz), duwadaq (toy kuşu), tırna (turna), üyrek (ördek), kökqutan (boz balıkçıl), qırğawıl (sülün), qasqaldaq (sakarmeke), bezgeldek (mezeldek, yaban ördeği), şil (çil), bōdene (bildircin), buldırıq (bağırtlak), torğay (toygur), üki (puhu), japalaq (yapalak, baykuş), bayğız (baykuş), kökek (guguk), kögershin (güvercin), qarlığaş (kırlangıç), tarğaq (sürmeli kız kuşu), qızğış (kız kuşu), oqbaq (balaban kuşu), bir-qazan (kaşıkçı kuşu), şağala (martı), balşıqşı (poyraz kuşu), jılqışı (çulluk).

BAQA-ŞAYAN (BAĞA ve ÇAYAN)

Jılan (yılan), kesirtki (kertenkele), köl-baqa (su kurbağası), qur-baqa (kara kurbağası), tas-baqa (tosbağa, kaplumbağa).

QURT-QUMIRSQA (KURT ve BÖCEK)

Qoñız¹³¹ (böcek), büyi¹³² (böğü), şayan (akrep), köbelek (kelebek), masa

¹²⁷ Beş altı yaşındaki enek teke. (Çev.)

¹²⁸ Bir iki yaşındaki enenmiş erkek keçi. (Çev.)

¹²⁹ Bir yaşındaki dişi keçi. (Çev.)

¹³⁰ Antilop. (Çev.)

¹³¹ Kın kanatlıların genel adıdır. (Çev.)

¹³² Tarantula, kurt örümcek, iri zehirli örümcek. (Çev.)

(sivrisinek), şıbın (sinek), şırkey (yakarca, tatarcık), sona (güvem), bügelek (büve, bügelek, dızdız), örmekşi (örümcek), şegirtke (çekirge), qurt (kurt), qumırsqa (karınca), ara (arı), iynelik (kız böceği).

JER TÜGİNİÑ ATTARI (BİTKİ ADLARI)

Ağaştar (Ağaçlar): qarağay (çam, sarıçam), qayın (kayın), emen (meşe), terek (kavak), qara-ağaş (karaağaç), jiyde (iğde), tal (söğüt), jıñıl (ılgın), moyıl (kuş kirazı), tobılğı (davulgu, erkeçsakalı), arşa (ardıç), ırğay (kızılıçık), seksevil¹³³ (seksevil), uşqat (hanımeli), it-murın (itburnu), qarağan (devekuyruğu, karagana).

Şöp-şöleñder (Otlar ve Otsular): qamıs (kamış), qoğa (kofa, hasır otu), quwray¹³⁴ (kuvray), ala bota (kazayağı), qara-sora (kenevir), qañbaq (soda otu), şağır (çöğür), şilik (biberiye), joñışqa (yonca), bıydayıq (buğdayık, yabani buğday), köde (sorguç otu), selew (kılçık otu), tarlaw (tarhun otu), betege (yumak otu), qara-öleñ (karaçayır), qıyaq (tuz çavdarı), jantaq (yandık), oşağan (koyun otu), şiy¹³⁵ (çığ), baldırğan (tavşancıl otu), bayalış (çorak çimi), sasır (çakşır), kökbek (unluca, tuz çalısı), juwsan (yavşan), kiyik-otu (keklik otu), qımızdıq (kuzukulağı, ekşikulak), juwa (yabani soğan), buwıldıq¹³⁶ (burçalak), qırıq-buwın (atkuyruğu), qına (kına yosunu), qaz otı (kaz otu, bakak otu), qaz qoğa¹³⁷ (kaz kofası), may öleñ¹³⁸ (hasır otu), ajırıq (ayrık, sahil ayrığı), mıya (meyankökü), esek mıya (sofora).

JER JÜZİNİÑ ATTARI (YERYÜZÜ BİÇİMLERİ)

Taw (dağ), adır (tepelik), qır (kıran), jon (sırt), jota (kıran, sırt), döñ (tepecik), töbe (tepe), tömpe (tümsek, tepecik), şoqı (doruk, sivri tepe), qabaq (kaş), oy (çukur), jazıq (yazı, ova, düzlük), dala (bozkır), say (koyak), jıra (obruk), jılğa (akak), şıñ (doruk), tomar (bataklık, sekili bataklık), jariq (yarık). Teñiz (deniz), köl (göl), sor (şor, tuzlu yer), özen (ırmak), özek (dar koyak), qopa (bataklık, bataklık), şuñqır (çukur), qara-suw (karasu, derin durgun su), bulaq (bulak, dere).

SAN (SAYILAR)

Bir (bir), eki (iki), üş (üç), tört (dört), bes (beş), altı (altı), jeti (yedi), segiz (sekiz), toğız (dokuz), on (on), jıyırma (yirmi), otız (otuz), qırıq (kırk), alpıs (altmış), jetpis (yetmiş), seksen (seksen), toqsan (doksan), jüz (yüz), mıñ (bin.)

¹³³ Çölde yetişen, susuzluğa dayanıklı, boyu üç dört metreyi bulan, odunu iyi yanan bir ağaç. (Çev.)

¹³⁴ Kalın saplı ve yüksek bir öbek otun genel adıdır. (Çev.)

¹³⁵ Öbek öbek yetişen, uzun saplı, püsküllü bir ot. (Çev.)

¹³⁶ Sulu yerlerde yetişen, uzun saplı, kökü yenen, çiçekli bir ot. (Çev.)

¹³⁷ Hangi bitki olduğu tespit edilemedi. (Çev.)

¹³⁸ Bir tür kısa saz, hasır otu. (Çev.)

JANILTPAŞ (YANILTMAÇ)

Qoset atam et asatar, et asatsa bes asatar. (Üç kez hızlı hızlı söylenmelidir.)
(Qoset dedem et yedirir, et yedirse beş yedirir.)¹³⁹.

JUMBAQ (BİLMECELER)

Aydalada aq sandıq, awzı, murnı joq sandıq.
Bozkırda ak sandık, ağzı burnu yok sandık.

Qatar-qatar tas qoydım, jiyren attı bos qoydım.
Sıra taş koydum, al atı boş koydum.

Üy artında bükir terek, küresüwge kisi kerek.
Ev ardında eğri kavak, küreşmeye kişi gerek.

Erte turdım, eki ayır jolğa tüstim.
Erken kalktım, iki çatal yola düştüm.

Jalt-jult etedi, jalmay jutadı.
Par eder, sömürüp yutar.

Tiy desem tiymeydi, tiyme desem tiyedi.
Değ desem değmez, Değme desem değer.

Erte turdım, alıp urdım.
Erken kalktım, alıp vurdum.

Qara sıyırım qarap tur, qızıl sıyırım jalap tur.
Kara sığırım bakıp durur, kızıl sığırım yalayıp durur.

Eki ayağı bar, taldan tayağı bar, arqasında quyırığı bar, töreden buyırığı bar.
İki ayağı var, daldan dayağı var, arkasında kuyruğu var, beyden buyruğu var.

MAQALDAR (ATASÖZLERİ)

Oquw – bilim azığı, bilim – ırıs qazığı.
Okumak bilgi azığı, bilgi rızık kazığı.

¹³⁹ Oquw Quralı'nın 1923 yılında sonraki baskılarında başka yanıltpaşlar da vardır. (Haz.)

Jasında qaljıñ bolsañ, öskende mıljıñ bolarsın.
Küçükken meze¹⁴⁰ olursan, büyüünce geveze olursun.

Oynap söyleseñ de, oylap söyle.
Oynayarak söylesen de oylanarak¹⁴¹ söyle.

Aqıl – jas ulannan, jüyrik – tay qunanan.
Akıl genç oğlandan, yüğrük tay kunandan.¹⁴²

At bolar tay sayaqqa üyir, adam bolar bala qonaqqa üyir.
At olacak tay yalnız yürümeye öğür; adam olacak bala konağa¹⁴³ öğür.

Bilim juğısadı, ırıs awısadı.
Bilgi bulaşır, rızık değışir.

Bilegi tolıq birdi jıǵadı, bilimi tolıq mıñdı jıǵadı.
Bileği güçlü biri yıkar, bilgisi güçlü bini yıkar.

Aşuw kelse, aqıl keter, aşuwdan aqıl köp bolsa aşuw ne eter.
Öfke gelince akıl gider; öfkeden akıl çok olursa öfke ne der?

Aqpa qulaqqa aytsañ, aǵıp keter, quyma qulaqqa aytsañ quyıp alar.
Kulaksıza söylersen akıp gider; kulaklıya söylersen hemen beller.

Ekpey eǵın şıqpas, üyrenbey bilim juqpas.
Ekmeden ekin çıkmaz, öğrenmeden bilgi bulaşmaz.

BİZDİÑ ÜY

Bizdiñ üydiñ adamı besew: äkem, äjem,¹⁴⁴ bir apa, bir qarındasım bar, aǵa-inim joq. Men toǵızdamın. Apam menen tört jas ülken. Qarındasım menen eki jas kişi. Äkem tüz şarwasın isteydi. Äjem menen apam üy şarwasın isteydi. Qarındasım men ekewmiz oquw üyrenip jürmiz.

BİZİM EV

Bizim evde beş kişi vardır: babam, ninem, bir ablam, bir bacım var, ağabeyim

¹⁴⁰ Burada alaycı, şakacı anlamında kullanılmıştır. (Çev.)

¹⁴¹ Düşünerek. (Çev.)

¹⁴² Kunan, üç yaşına girmiş erkek attır. (Çev.)

¹⁴³ Konak burada konuk anlamında kullanılmıştır. (Çev.)

¹⁴⁴ Ölçünlü Kazakçada nine anlamında kullanılan “äje” sözcüğü burada “anne” anlamında kullanılmıştır. (Çev.)

ve kardeşim yok. Ben dokuz yaşındayım. Ablam benden dört yaş büyük. Bacım benden iki yaş küçük. Babam dışarı işlerini yapıyor. Annem ile ablam ise ev işlerini yapıyor. Bacım ile ikimiz de okul okuyoruz.

MEN QALAY OQUWĞA BARDIM

Meniñ Äbiş degen qurdasım bar edi. Äkesi onı oquwğa berdi. Bir küni oynayın dep bardım. Äbiş kitap oqıp otır eken. Tıñdasam kitabında jumbaq, maqal, öleñ basqa da jaqsı sözder köp eken. Oquw üyrensem men de sonday oqır edim dep oyğa qaldım. Üyge qayıp keldim, oquwğa baramın dedim, äkem men äjem bul oyımdı unattı, erteñine äkem oquwğa aparıp berdi.

BEN NASIL OKULA BAŞLADIM

Benim Äbiş adlı bir taydaşım vardı. Babası onu okula verdi. Bir gün oynamak için gittim. Äbiş kitap okuyormuş. Dinledim; kitabında bilmece, atasözü, şiir ve başka güzel sözler çokmuş. Okumayı öğrensem ben de böyle okurdum diye düşündüm. Dönüp eve geldim, okula gideceğim dedim, babam ile annem bu düşüncemi beğendiler, ertesi gün babam beni götürüp okula verdi.

ÖTİRİK ÖLEÑDER¹⁴⁵ YALAN ŞİİRLER

Beripti baqa qızın köbelekke,
Jüripti qara şıbın jeñgelikke,
Bir tuwın qumırsqanıñ ustap soyıp,
Toy qılıp, at şaptırdı tönirekke.

* * *

Vermiş kurbağa qızın kelebeğe,
Gitmiş karasinek de yengeliğe,
Bir kırsaqını karıncanın kesip
Toy kıldı at çaptırdı çevreliğe.

Aydadım jılqı qılıp otız tülki,
Borsıqtı ustap minseñ attıñ mülki.
İşinde top kisiniñ jıgıp ketip,
Qıldıñ ğoy, oybay, qarsaq, meni külki.

* * *

Sürverdim düm at kılıp otız tilki,
Porsuğu tutup binsen atın mülkü.
İçinde kalabalığın yıkarak,
Kıldın ya bire karsak beni gülgü.¹⁴⁶

Kümisten aq tışqanğa tağa qıldım,
Terisinen kör tışqannıñ jağa qıldım.
Terisin sar masanıñ jırtbay soyıp,
Jıyındıq on bes qarıs saba qıldım.

Gümüştän ak sıçana taka¹⁴⁷ qıldım,
Derisin körsiçanın yaka qıldım.
Derisini sıvrisineğın iyi biçerek
Tastamam on beş karış saba qıldım.

¹⁴⁵ Ötirik öleñ: Yalancı şiir. Olayları ve durumları gerçeğe sığmayacak biçimde dile getiren Kazak halk şiiri türüdür. Ötirik öleñler aslında hayatta var olan şeyleri anlatır ancak bu şeylerin özelliklerini ve niteliklerini değiştirerek tanınmaz bir hâle sokar. Bu yırlar çeşitli hayvanlara insani nitelikler ve beceriler de yükler yani kişileştirme sanatını da sık kullanır. (Çev.)

¹⁴⁶ Eğlence, alay. (Çev.)

¹⁴⁷ Nal. (Çev.)

Jıyılıp toğız jigıt kötere almay,
Qılmasqa endi saba toba qıldım.

*Toplanıp dokuz er kaldıramadık,
Yapmaya artık saba¹⁴⁸ tövbe kıldım.*

ŞIN ÖLEÑDER GERÇEK ŞİİRLER

Balahq Küy

Jaratqan barşamızdı adam qılıp,
Tuwğanda tük bilmeytin nadan qılıp.
Altı ayda eñbektewge şama kelip,
Talpındıq jıl tolğanda qaz-qaz turıp.

Qaz turıp ayaq bastıq apıl-tapıl,
Tän naşar, joq esepte es pen aqıl.
Anadan emşek emip, tüsin tanıp,
Bayqadıq onan basqa kimder jaqın.

Til şıqtı kelgen kezde eki jasqa,
Qosa almay sözdı ayta aldıq basqa-basqa.
Bir qasıq, bir tostağan arnap alıp,
Talastıq ölkendermen işer asqa.

Tört-beste talap qıldıq asıq jıynap,
Jügirdim jalañ ayaq jandı qıynap,
Boqtasıp, köringendi boqpen atıp,
Retke kire almadıq kisi sıylap.¹⁴⁹

Balahk Hâli

*Yaratmış hepimizi insan kılıp,
Doğunca bir şey bilmez nadan kılıp.
Altı ayda emeklemeye güç bulup,
Bir yılda ayaklandık heyecan kılıp.*

*Tay durup yürüdük apıl tapıl,
Beden güçsüz, yok hesapta us akıl.
Anadan meme emip yüz tanıdık,
Anladık kim yakındır, kim yabancı.*

*Dillendik gelince de iki yaşa,
Düzemedik sözü, dedik başka.
Bir kaşık ile bir tas alıp özel,
Dalaştık yüyüklerle yenecek aş.*

*Dört beşte çabaladık aşık yığdık,
Var güçle yalın ayak koştuk artık,
Gördüğümüze bol attık, sövüştük,
Yola gelemedik, kişi saymadık.*

¹⁴⁸ At tuluğu. (Çev.)

¹⁴⁹ Oquw Quralı'nın 1912 ve 1913 baskılarının birinci bölümü bu konuyla sona erer. İkinci bölümü ise ayrı kitap olarak verilmiştir. 1914 yılı baskısından itibaren iki bölüm tek kitapta birleştirilmiştir. (Haz.)

ÖZGE DİLLERDEKİ SESLERİN İŞARETLERİ

آس = آش	تابس = تابش	كسى = كشى
باس = باش	قامس = قامش	اپسك = اپشك
تاس = تاش	قس = قش	بپسك = بپشك
قاس = قاش	تس = ت	ش = ش
سول = شول	قوس = قوش	توسرۇۇ = توشۇرۇۇ
سۇلاى = شولاى	ءتوس = ءتوش	بوسقا = بوشقا
سورپا = شورپا	ءاس = ءاش	سپكەر = شپكەر

ش (ш)¹⁵⁰

as = aş	табыс (доход) = табыш	kici (человек) = kışi
bas = baş	қамыс (қамыш) = қамыш	esik (дверь) = eşik
tas = taş	қыс (зима) = қыш	besik (колыбель) = beşik
qas = kaş	тыс (внешний) = тыш	pişiru (варить) = pişiru
sol = şol (şu)	құс (птица) = құш	tüşiru (опускать) = tüşiru
solay = şolay (şöyle)	түс (сон) = түш	bosqa (напрасно) = boşqa
sorpa = şorpa (çorba)	ic (дело) = iş	seker (сахар) = şeker

Q1s suw1q = Q1ş suw1q (K1ş soğuk). Bala besikte = Bala beşikte (Bala beşikte). Qara qas = Qara qaş (Kara kaş). Solay söyle = Şolay söyle (Şöyle söyle). Tabıs köp = Tabış köp (Kazanç çok). Qamıs az = Qamış az (Kamış az). Qus uşti = Quş uşti (Kuş uçtu). İssiz bosqa qıdırma = İşsiz boşqa qıdırma (İşsiz boşa dolaşma).

* * *

¹⁵⁰ Burada A. Baytursınlı Kazakçanın “c” (s) sesinin öteki Türk dillerinde “ı” (ş) olduğunu dikkate alarak “ç” sesini “ش” harfiyle karşılamıştır. 1924 yılından sonra ise Kazakçanın öz sesi olan “ı” (ş) için “ش” harfini kullanmıştır. (Haz.)

*Arapçada bu sesler harf olarak belirtilmez, onların yerine hareketler kullanılır. Sözgelimi “ـ” hareketi ince “ی” yerine kullanılır; “ـ” kalın ve uzun söylenen “ی” yerine kullanılır. “ـ” ise ünlü bulunmadığını gösterir.

* ۱۱۰

ء زامزام = زَمَزَم	ء داراجا = دَرَجَه
ء شاربَات = شَرْبَت	ء آجال = أَجَل
ء غایرات = غَيْرَت	ء ساباب = سَبَب
ء سایران = سَیْرَان	ء ساباق = سَبَق
ء زامان = زَمَان	ء سالام = سَلَام
ء قام = قَام	ء سالامات = سَلَامَت
ء قاوم = قَوْم	ء مارتابا = مَرْتَبَه
ء کاسب = کَسَب	ء ساجدا = سَجْدَه

Дәрәжә (степень)= даража
 эжал (смерть)= ажал
 сәбәп (причина) = сабаб
 сәбақ (урок) = сабақ
 сәләм (приветствие) = салам
 сәләмат (здравствуй) = саламат
 мәртәбә (положение) = мартаба
 сәждә (земной поклон)= сажда

зәмзәм (святая вода замзам)= замзам
 шәрбәт (шербет) = шарбат
 ғәйрат (строение) = ғайрат
 сайран (веселье) = сайран
 заман (время) = заман
 қам (забота) = ғам
 қауым (общество) = қаум
 кәсіп (ремесло) = касб

Biyik derece. (Yüksek derece.) Tömen derece. (Alçak derece.) Ecel ayamaydı. (Ecel acımaz.) Sebepsiz sabaqtan qalma (Dersten sebepsiz kalma). Men dalada seyrân ettim. (Ben dışarıda seyrân ettim.. Selâm dese selâmet bolsın. (Selam derse selamet olsun.) O sı zamân, qanday zamân? (Bu zaman nasıl zaman?) Secdağa bastı eki mertebe koyadı. (Secdeye başı iki kez koyarlar). Men zemez iştim. (Ben Zemzem içtim.)

❖

ایمَام = اِیْمَام	ایمَان = اِیْمَان
ایسْلَام = اِیْسْلَام	ایسْهَارَات = اِیْسْهَارَات
ایقْبَال = اِیْقْبَال	زِیَادَا = زِیَادَا
اینَابَات = اِیْنَابَات	زِیَارَات = زِیَارَات
دین = دِین	کَالِیْمَا = کَالِیْمَا
زِیَان = زِیَان	مَالِیْکِه = مَالِیْکِه
کِتَاب = کِتَاب	تَاجِرْبَا = تَاجِرْبَا
قَاسِم = قَاسِم	

imam = imâm
iman = î mân
işârat = işâret
ziyada = ziyâde
ziyarat = ziyâret
kâlîma = kelime
mâlike = melike
tâjribâ = tecrübe

esim = ism
islam = islâm
ıqbal = ikbâl (etki, nüfuz)
inabat = inâbet (edep)
din = dîn
ziyan = ziyân
kitap = kitâb
Qasım = Kâsım

İmâm î mân aytıp otır. (İmam vaaz ediyor.) Ol közimen işâret qıldı. (O, gözüyle işaret etti.) Köp kisige ziyâret ettim. (Çok kişiyi ziyaret ettim.) Etken tecrübem tuwra keldi. (Ettiğim tecrübe doğru çıktı.) Balasına Kâsım dep ism qoydı. (Balasına Kasım diye isim koydu.) Onıñ osı küni iqbâlî jürüp jatır. (Onun bugün etkisi devam ediyor.) Jel kible jaqqa şıqtı. (Yel kible yönüne kaydı.) Biz İslâm dinindemiz. (Biz İslam dinindeyiz.) Jaqsı kitâbdı köp oqı, ziyân bolmas.) İyi kitabı çok oku, ziyânı olmaz.)

* Bu, "ı" için kullanılan harekedir.

* “_’”

قۇربان = قُربان	ءمۇبتالا = مُبْتَلَا
قۇمار = قُمار	ءمۇبارك = مُبَارَك
قۇدرەت = قُدْرَت	مۇسلىم = مُسْلِم
ءمۇدام = مُدَام	مۇشكۇل = مُشْكُل
ءراسۇل = رَسُول	شۇغۇل = شُغْل
مۇرسال = مَرْسَل	شۇكر = شُكْر
مۇمكەن = مُمَكِن	سۇنبۇل = سُنْبُل
ءمۇسۇلمان = مُسْلِمَان	سۇنبۇلە = سُنْبُلَة

qurban = kurbân

qumar = kumâr

qudiret = kudret

müdâm = müdâm (sürekli)

rasul = resûl

mursal = mürsel (mürsel)

mümkîn = mümkin

müsülman = musulmân (Müslüman)

mübtala = mübtelâ

mübäräk = mübârek

müsilim = müslim

müşkûl = müşkûl

şuğıl = şuğul (acil=

şükir = şükür

sünbül = sünbül

sünbüle = sünbüle (sümbüle)

Kurbândıq qabul bolsın. (Kurban kabul olsun.). Kumâr-pazlıq jaqsı emes. (Kumarbazlık iyi değil.) Mürsel payğambar degen söz. (Mürsel peygamber demektir.). Müslim, müsülmân islâm dinindegi kisi. (Müslim, Müslüman İslam dinindeki kişidir.) Mübtelâ bolğan adamdar köp. (Müptela olan kişiler çok.) Barına şükür et. (Hazırına şükret.) Sünbül şaştı. (Sırma saçlı.) Sünbüle tuwsa suw suwir. (Şıra doğarsa su soğur.)

* Bu, “u” için kullanılan harekedir.

ع 151 (F) ğ

آلی = علی	آراب = عرب
آلم = عالم	آرابی = عربی
آسق = عاشق	آقل = عقل
آلم = علم	آمال = عمل
الاج = علاج	آیب = عیب
آومر = عمر	آیت = عین
آر = هار	آدل = عادل
دؤوا = دعا	آدت = عادت

arab = Arab
arabiy = Arabî
aql = akl (akıl)
amal = amel
ayıp = gayb (ayıp)
ayt = ayd (dinî bayram)
âdil = âdil
âdet = âdet

Äliy = Alî
âlim = âlim
asıq = âşık
ilim = ilm (ilim)
ılaj = ilâc (ilaç, çare)
ömir = ömür
ar = âr
duwa = duâ

Qazaq tilinde arab sözü köp. (Kazak dilinde Arap sözü çok.) Arabî sözder: akl, amel, gayb, ayd, âdil, âdet, Alî, âlim, âşık, ilm, ilâc, ömür, âr, duâ, gam, aceb, sâat, şeriat munan başqaları da bar. (Arabi sözler akıl, amel, ğayb, iyd, adil, ali, âlim, âşık, ilim, ilaç, ömür, ar, dua, acep, saat, şeriat.. Bundan başkaları da vardır.) Arabî sözderdi asıt, üsit, ütir, säkin qoyıp jazamız. (Arabi sözler, üstün, esre, ötre ve sükûn koyarak yazarız.

¹⁵¹Arapçadaki ayn sesinin yerine yine “ع” harfini kullanıyor. Kazak dilindeki “ğ” sesini ise “غ” harfiyle karşılıyor. Ancak Ahmet Baytursunlu sonra Kazakçanın öz “ğ” sesi için “ع” harfini kullanıyor. Diğer bir deyişle 1924 yılına değin Kazakçanın “ğ” sesini “غ” ile, 1924 yılından sonra ise “ع” ile karşılıyor. (Haz.)

f (ϕ) ف

پارق = فَرْق	آپات = آفَت
قۇرپ = عُرْف	قاپ تاوی = قاف تاوی
شاپاق = شَفَق	پل = فیل
پاقر = فَقِير	اوپات = وَفَات
مۇپتی = مُفْتَى	قاپل = خَافِل
مۇساپر = مُسَافِر	ساپار = سَفَر
پارسی = فَارِسِي	کاپر = کَافِر
پارمان = فَرْمَان	پکر = فِکْر

apat = âfet

Qap tawı = Kaf tawı (Kaf Dağı)

pil = fil

opat = vefat

qapıl = gâfil

sapar = sefer

kâpir = kâfir

pikir = fikr (fikir)

parıq = fark

qurıp = urf (örf)

şapaq = şafak

paqır = fakîr

müptiy = müftî (müftü)

müsäpir = müsâfir (dilenci, miskin)

parsı = Fârisî

pärmän = fermân (ferman, güç)

Âfet soqqanday boldı. (Afet çarpmış gibi oldu.) Kaf tawı ertegide köp söylenedi. (Kaf Dağı masalda çok geçer.) Ayaqtının zori fil. (Ayaklının en büyüğü fil.) Vefât boldı degen öldi degen söz. (Vefat etti demek öldü demektir.) Fakîrğa qarasuw kerek. (Fakire yardım etmek gerek.) Şafak nurın şaşıp tur. (Şafak, nurunu saçıyor.) Jamannın fikri jaman boladı. (Kötünün fikri kötü olur.) Qazaq tilinde farisî sözder de köp. (Kazak dilinde Farisi sözler de çok.)

ص (c) s

مسر = مضر	ساف = صافی
سوپى = صوفى	آسل = آصل
سپات = صفت	سابیى = صبى
ماقسود = مقصود	سۇرەت = صورت
سالوات = صلوات	سابر = صبر
سالسال = صلصل	ساداqa = صدقه
ناسارا = نصارا	ناقس = ناقص
نۇقسان = نقصان	ناسب = نصيب

saf = sâf

asıl = asl (asıl)

sâbiy = sabî

süwret = sret (resim)

sabır = sabr (sabır)

sadaqa = sadaka

naqıs = nâkıs

näsip = nasîb

Mısır = Mısr (Mısır)

sopı = sûfî (sofu)

sıypat = sıfat (sıfat, yüz)

maqsud = maksûd

salawat = salavât

salsal = salsal (balçık)

nasara = nâsârâ (Hıristiyanlar)

nuqsan = nuksân (noksan, eksiklik)

Sâf altınnan istelgen saqıyna. (Saf altından yapılmış yüzük). Onıñ aslı jaqsı. (Onun aslı iyi.) Sabr tübi sarı altın. (Sabrın sonu sarı altın. Sabrın sonu selamettir.) Sadakañdı sawda ber. (Sadakanı sağken ver.) İsi jarım nâkıstaw özi. (İşi yarımın kendisi de eksiktir.) Suray-suray Mısırğa da baradı. (Sora sora Mısır'a da varılır. Sora sora Bağdat bulunur.) Adal sûfî az, aram sûfî köp. (Doğru sofu az, eğri sofu çok.) Mınanıñ sıfatı suluw eken. (Bunun yüzü güzel imiş.) Payğambarımızğa salavât oqıymız. (Peygamberimize salavat getiriyoruz.)

خ (x) h

قال = خال	قابر = خَبَر
قانم = خانم	بوقارا = بُخَارَا
قاتم = خَتْم	نوسقا = نُسَخَه
قون = خُون	قاسته = خَسْتَه
قودای = خُدای	نارق = نَرخ
قاوپ = خَوْف	ماقلوق = مَخْلُوق
قالق = خَلَق	قاراجات = خَرَاجَت
قولق = خُلُق	قانجار = خَنْجَر

qal = hâl (ben, benek)
 qanım = hanım
 qatım = hatm (hatim)
 qun = hûn (değer, diyet)
 Huday = Hudây (Hüda)
 qawip = havf (tehlike)
 halıq = halk (halk)
 qulıq = hulk (hulk, ahlak)

qabar = haber
 buqara = buhârâ (halk, uyruk)
 nusqa = nüsha
 qaste = haste (hasta)
 narıq = narh (pazar, piyasa)
 maqluq = mahlûk
 qarajat = harâcat (para, ödenek)
 qanjar = hancer (hançer)

Taydın ıyığında hâlî bar. (Tayın omuzunda beni var.) Han, hanım, hanşa – bärin hanzadalarımız deymiz. (Han, hanım, prenses, hepsine soylularımız diyoruz.) Hatm etiw – bitiriw. (Hatmetmek bitirmek.) Kisi öltirgen hûn töleydi. (Kişi öldüren diyet öder.) Barşa âlemdi Hudây jaratqan. (Bütün âlemleri Tanrı yarattı.) Buzıq adamnan havf köp. (Bozuk adamdan tehlike çoktur.) Düniyede türli-türli halk bar. (Dünyada türlü türlü halk var.).

ح (x) h

قاسرهت = حَسْرَت	آرام = حَرَام
قائران = حَيْرَان	آل = حَال
قامزا = حَمْزَه	آكِم = حَاكِم
قاميد = حَمِيد	آيوان = حَيَوَان
آقمهت = أَحْمَد	آوت = حُوت
راقمهت = رَحْمَت	آجهت = حَاجَت
سالىق = صَالِح	قورمهت = حُرْمَت
ناسيقات = نَصِيحَت	ناقاق = نَاهَق

aram = harâm

âl = hâl

âkim = hâkim (yönetici)

aywan = hayvân

üt = hût (hut)

âjet = hâcet (gerek)

qurmet = hürmet

naqaq = nâhak (haksız)

qasiret = hasret (facia)

qayran = hayrân (hayran, şaşkın)

Qamza = Hamza

Qamiyd = Hamîd

Aqımet = Ahmed

raqımet = rahmet (rahmet, teşekkür)

Salıq = Sâlih

nasıyqat = nasihat

Harâm isten saqtan (Haram işten uzak dur.) Hâl jaqsı ma? (Hâlin nasıl? Nasılsın?) Hâkim âdil bolsa halıqqa rahat. (Hâkim adil olursa halk rahat olur.) Üy hayvândarı: tüye, jılqı, sıyr, qoy, eşki, esek. (Ev hayvanları deve, at, sığır, koyun, keçi, eşektir.) Özgengi hürmetteseñ öziñdi de hürmetter. (Özgeyi sayarsan sen de sayılırsın.) Birewge nâhak jala jappa. (Birini haksızca suçlama.) Hamza, Hamîd, Ahmed, Sâlih adam attarı. (Hamza, Hamit, Ahmet, Salih erkek adlarıdır.)

ط (T) t

توپان = طوفان	قات = خط
اوتان = وطن	شارت = شرط
قاتر = خاطر	قاتا = خطا
باتل = باطل	قاتار = قطار
قوتبا = خطبه	تالاب = طالب
سولتان = سلطان	تالاق = طلاق
سالتانات = سلطنت	تاغام = طعام
شایطان = شیطان	تاراپ = طرف

qat = hat (yazı, mektup)
 şart = şart
 qata = hatâ
 qatar = katâr¹⁵² (katar, sıra)
 talap = taleb (talep)
 talaq = talâk (talak, boşama)
 tağam = taâm (yemek)
 tarap = taraf

topan = tûfân
 otan = vatan
 qater = hâtir (hatır, bellek)
 batıl = bâtil (batıl, cesur)
 qutba = hutbe
 sultan = sultân
 saltanat = saltanat (saltanat, görkem)
 şaytan = şeytân

Men hat bilemin. (Ben okuma yazma biliyorum.) Muniñ şartı qalay? (Bunun şartı nedir?) Bul söz hatâ jazılğan. (Bu söz yanlış yazılmış.) Taleb qılsañ tabarsın. (Talep edersen bulursun.) Taâmğa otırıñız! (Yemeğe oturunuz!) Bul tarafta kün jılı bolıp tur. (Bu tarafta hava sıcaktır.) Buriñıda tûfân suwı taşıp, jer jüzine jayılğan. (Eskiden tufan suyu taşıp yeryüzüne yayılmış.) Ol söz meniñ hâtirimnen şıqqan söz. (O söz benim hatırımdan çıkan sözdür.)

¹⁵² Doğrusu “رطق” /qatar/ olmalıdır. (Çev.)

h (h) هـ

هـ مور = مَهر	هـ آر = مَر
هـ زار = زَهر	هـ باغا = بَها
هـ جاد = جَهد	هـ آوَس = هَوَس
هـ جاغاز = جَهاز	هـ آلهك = هَلَاك
هـ ساباز = شَاهباز	هـ اونهر = هُنَر
هـ مېرمان = مِهربان	هـ آزل = هَزَل
هـ مېمان = مِهمان	هـ شار = شَهر
هـ دارهت = طَهارَت	هـ شایت = شَهِید
هـ پاتسا = پادشاه	هـ آیبات = هَیْبَت

är = her

bağa = bahâ (paha)

äwes = heves

älek = helâk (helak, zahmet)

öner = hüner (hüner, sanat)

äzil = hezl (şaka)

şär = şahar (şehir)

şäyit = şehîd

aybat = heybet (heybet, öfke)

mör = mühr (mühür)

zär = zehr (zehir)

jäd = cehd (cehit, gayret)

jağaz = cihâz (mobilya, döşeme)

sabaz = şâhbâz (yiğit, kahraman)

meyirban = mihrbân (şefkatli)

meyman = mehmân (mihman)

däret = tahâret (taharet, abdest)

patsa = pâdşâh (padişah)

Her iske taleb gerek. (Her işe talep gerek). Kitaptıñ bahâsı ne? (Kitabın fiyatı nedir?) Jaqsı sözdi jattap aluwğa hevespin. (Güzel sözü ezberlemeye hevesliyim.) Älin bilmegen helâk. (Hâlini bilmeyen helak.) Hünerli örge jüzer. (Hüneri olan yokuşa yüzer.) Hamza şaharğa ketti. (Hamza şehre gitti.) Mısıq heybet şegip tur. (Kedi gözdağı veriyor.) Mihmân tahâret alıp otur. (Konuk abdest alıyor.) Biy biyliğine mühr bastı. (Biy kararına mühür bastı.)

ض (3) z

زارار = ضَرَر	قازا = قَضَا
قازرهت = حَضَرَتْ	قازى = قَاضِي
قدر = خِضْب	آزر = هَاضِر
آغزا = أَعْضَا	آرز = عَرَض
رامازان = رَمَضَان	قارز = قَرَض
آپزال = أَفْضَل	پارز = فَرَض
مازمون = مَضْمُون	رزا = رِضَا

qaza = kazâ (ölüm)

qazı = kâzî (kadı)

âzir = hâzır (hazır, şimdi)

arız = ‘arz (dilekçe)

qarız = karz (karz, borç)

parız = farz (farz, görev)

rıza = rızâ

zarar = zarar

qaziret = hazret

Qıdır = Hızır (Hızır)

ağza = a’zâ (aza, üye)

ramazan = ramazân

apzal = afzâl (efdal, yeğ)

mazmun = mazmûn (içerik)

Jük awırın nar köteredi, kazâ awırın er köteredi. (Yük ağırını nar¹⁵³ kaldırır, ölüm ağırını er kaldırır.) Dawdı kâzî bitiredi. (Nizayı kadı bitirir.). Men hâzır oqıp otırmın. (Ben şimdi okuyorum.) Ol hâkimge ‘arz qıldı. (O hâkime şikâyetle bulundu.) Karz alsan qaytar. (Borç alırsan öde.) Adamnıñ moynında qırıq farz bar. (İnsanın boynunda kırk farz var.) Men sağan bek rızâmın. (Ben senden pek razıyım.) Ramazân ay atı. (Ramazan ay adıdır.)

¹⁵³ Tek hörgüçlü, iri, cins deve; hecin. (Çev.)

ذ (3) z

زافوق = ذوق	زات = ذات
زهين = ذهن	آزان = اذان
ءاوزر = عذر	آزاب = عذاب
ءمازر = معذور	ءنازر = نذر
زاكر = ذاكر	زكر = ذكر

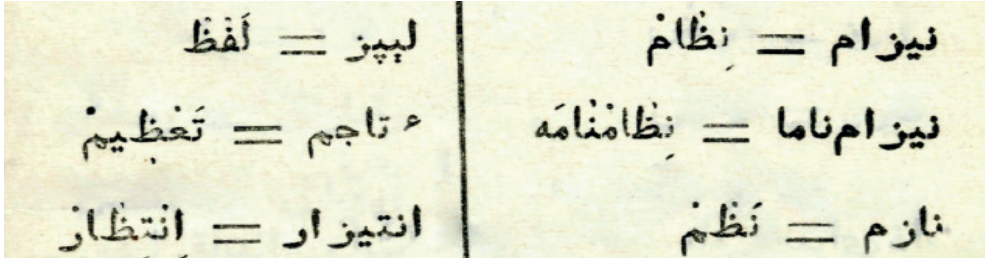
zat = zât (şey, nesne)
 azan = ezân
 azap = azâb (azap)
 nâzir = nezr (nezir, adak)
 zikir = zikr (zikir)

zawıq = zevk (zevk, eğlence)
 zeyin = zihn (zihin)
 üzür = ‘uzr (özür)
 mâzir = ma’zûr (mazur)
 zâkir = zâkir

Bul qanday zât? (Bu nasıl nesne?) Jansız zât. (Cansız nesne.) Anaw qanday zât? (O nasıl nesne?) Anaw jandı zât. (O canlı nesne.) Ezânşı ezân aytıp tur. (Müezzin ezan okuyor.) Bul is tuwrasında köp azâb şektim. (Bu iş yüzünden çok azap çektim.). Bir aqsarbas nezr ayt. Bir koyun adak ada.) Zâkir zikr aytıp tur. (Zakir zikir çekiyor.) Än men küy zevk üşin gerek. (Şarkı türkü zevk için gerek.) Jaqsı kitâb oqısañ, jaqsı sözdi tıñdasañ zihn artıladı. (İyi kitap okursan, iyi söz dinlersen zihin gelişir.) ‘Uzrlı kisi namâzı otırıp oqısa da jaraydı. (Özürlü kişi namazı oturarak kılssa da olur.)

ظ (3) z

آغزام = اعظم	زالم = ظالم
ايدام = اعظم	نازار = نظار

zalım = zâlim

nazar = nazar (nazar, bakış)

niyzam = nizâm

niyzamnama = nizâmnâme

nazım = nazm (nazım)

ağzam = a'zam (azam)

İmam Ağzam = İmâm A'zam (İmam-ı Azam)¹⁵⁴

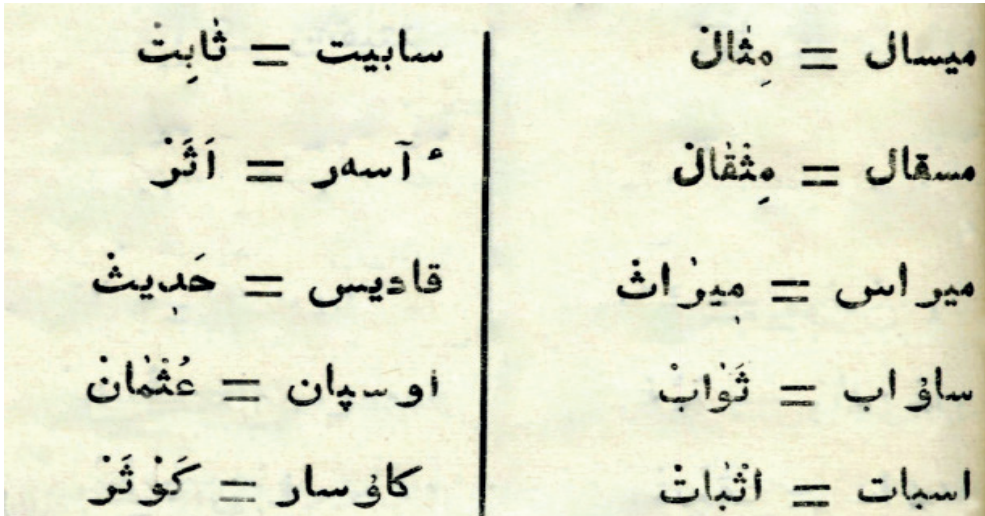
lipiz = lafz (lafız, söz)

tâjim = ta'zîm (tazim)

intizar = intizâr (susamış, istekli)

Zâlim men joldas bolma! (Zalimle yoldaş olma.) Mınaw hatqa azıraç nazar salşı. (Şu mektuba biraz dikkat et.) Jaña nizâm şığıp eski nizâm qalıptı. (Yeni nizam çıkıp eski nizam kalkmış.) Men nizâmnâme satıp aldım. (Ben nizamname satın aldım.) Meniñ aғam nizâm jazıp jür. (Benim akam yeni nizam yazıyor.) Biz İmâm A'zam mazhabındamız. (Biz İmam-ı Azam mezhebindeniz.) Bir lafz şığarşı. (Bir söz çıkar.) Dawısıñdı estüwge intizârmın. (Sesini işitmeye istekliyim.)

ث (c) s

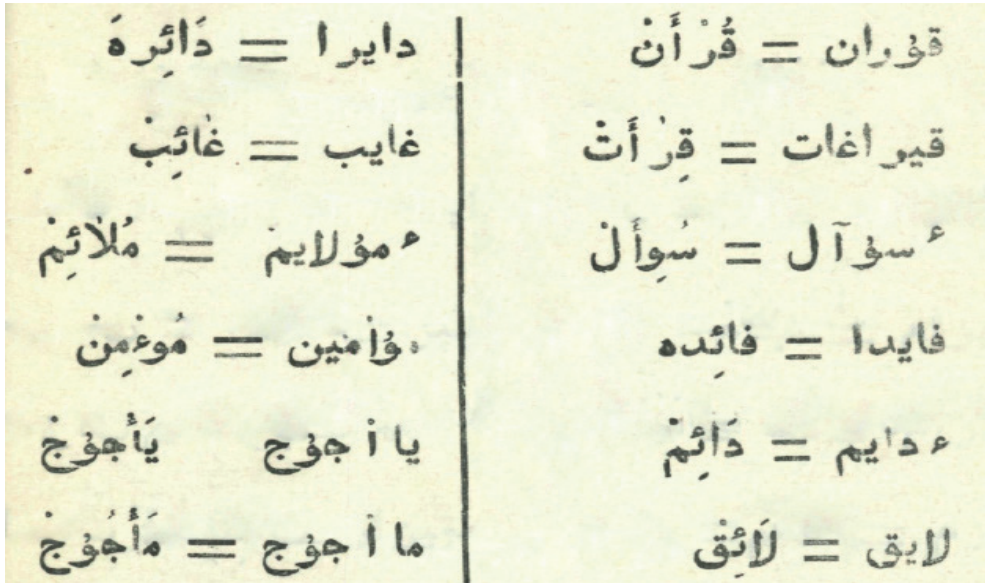
¹⁵⁴ Arap harfli özgün metinde dizgi hatası var gibidir. (Çev.)

mısal = misâl (misal, öykünce)
 mısqal = miskâl
 mıyras = mîrâs
 sawap = sevâb (sevap)
 ispat = isbât (ispat, delil)

Sâbit = Sâbit (Sabit)
 âser = eser (eser, etki)
 qadiys = hadîs
 Ospan = ‘Usmân (Osman)
 kâwsâr = kevser

Tuwa söylemeytin jerde misâlmên söyleyiz. (Doğru da konuşmadığımız yerde öykünceyle konuşuruz). Awıruw batpandap girip, miskâldap şığadı. (Hastalık batmanla girer, miskalle çıkar.) Mîrâs dep birewden qalğan mal hem mülkiyey aytağı. (Miras denen şey birinden kalan mal ile mülktür.) Jaqsı is istegen sevâb tabadı. (İyi iş işleyen sevap kazanır.) Sâbit isbat aytıp nandırdı. (Sabit delil getirerek ikna etti.) Qımızdın eseri bilindi. (Kımızın etkisi sezildi.) Usmân üşinşi halîfanın ismi. (Osman üçüncü halifenin ismidir.)

(Hemze) ء ء ء

quran = Kur’ân
 qıyrağat = kırâ’at
 süwal = su’âl (soru)
 fayda = fâ’ide (fayda)
 dâyim = dâ’im (daim)
 layıq = lâik (layık)

dayra = dâ’ire (daire, tef)
 ğayıp = ğâ’ib (gaip)
 mülâyim = mülâ’im (mülayim)
 mumın = mu’mın (münin)
 yâjuj = ye’cüc (yecüc)
 mäjuj = me’cüc (mecüc)

Kur'ânın ikinci süresin oqıp jürmin. (Kuran'ın ikinci suresini okuyorum.) Kırâ'at – oquw degen söz. (Kıraat okuma anlamına gelen bir sözdür.) Su'âlîma jawap qayır. (Soruma cevap ver.) Nadandıqtan fâ'ide joq, zarar köp. (Cahillikten fayda yok, zarar çok.) Men dâ'im erte jatamın hām erte turamın. (Ben daim erken yatarım ve erken kalkarım.) Muhît darıyası jerdi aynalıp jatqan zor teñiz. (Okyanus deryası yeri çevreleyen büyük bir denizdir.) İyesine atı lâik eken. (İyesine atı layık imiş.)

(Şedde) –*

موللا = مَلَّا	كۈللى = كُلى
اۈمەت = اُمَّت	سۈننى = سُنِّي
ءزارره = ذَرَّة	ايتتيفاق = اِتِّفَاق
ءجائنات = جَنَّت	مۇآدين = مُؤَدِّن
ءجائبار = جَبَّار	مۇغاللىم = مُعَلِّم
سۈننەت = سُنَّت	مۇساننئىف = مُصَنِّف
ءآۋۋال = اَوَّل	قۇددۇس = قُدُّوس
قۇۋات = قُوَّت	زۇمررۇد = زُمُرُّد

molla = molla
 ümmet = ümmet
 zârre = zerre
 jännät = cennet
 jabbar = cebbâr
 sünnet = sünnet
 äwwäl = evvel
 quwat = kuvvet

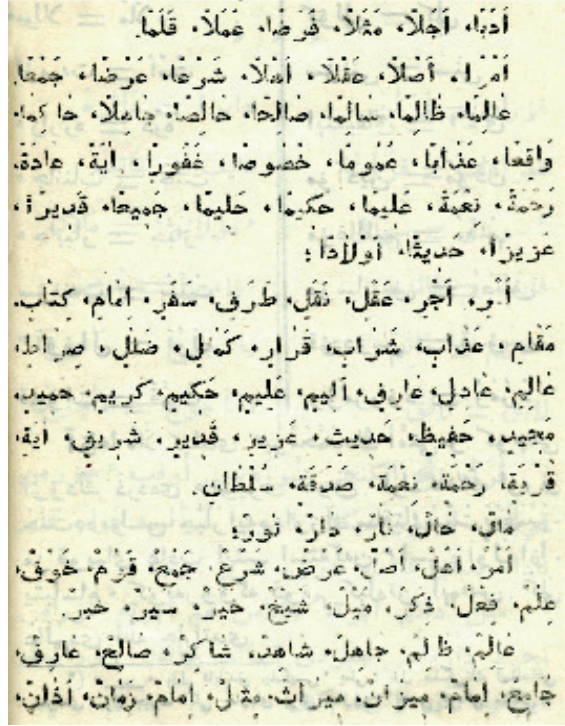
küllî = küllî (bütün)
 sünniy = sünnî
 ittifaq = ittifâk
 muwazzin = mü'ezzin
 muğalim = mu'allim (öğretmen)
 musannif = musannif (musannif)
 quddus = kuddûs
 zumurrud = mümürrüd (zümrüt)

* Bu, sertlik belgisidir. Bu belginin altındaki harf iki kere yazılmasa da iki kez okunur.

Awılğa molla keldi. (Köye molla geldi.) Biz Muhammeddiñ ümmetimiz. (Biz Muhammed'in ümmetiyiz.) Küşti uwdıñ zerredey tüyiri joq. (Güçlü ağının zerre kadar topağı olmaz.) Ölgenniñ ornı cennette bolsın. (Ölenin mekânı cennet olsun.) Cebbâr iyem öziñ saqta. (Cebbar Rabbin, sen koru.) Sünnet paygâmbarımız qoymay âdet etip istegen isi. (Sünnet peygamberimizin bırakman âdet ederek işlediği iştir.) Evvel azaytpasam köterüwge kuvvetim keletin emes. (Evvel azaltmazsam kaldırmaya kuvvetim yetmeyecek.) Küllî âlemdi Alla jarattı. (Küllî âlemi Allah yarattı.)

(Tenvin) äñ, in, un (ӘН ИН ҮН) ¹⁵⁵

ن = ان، ن = ان، ن = ان

Edeben, ecelen, meselen, farazan, amelen, kalemen.

Emren, aslen, aklen, ehlen, şeran, arzan, ceman.

Âlimen, zâlimen, sâlimen, sâlihan, hâlisán, câhilen, hâkimen, vakıan, azâben, umûmen, hususen, gafûren, âyeten, âdeten, rahmeten, nimeten, alîmen, hakîmen, halîmen, cemian, kadîren, azîzen, hadîsen, evlâden.

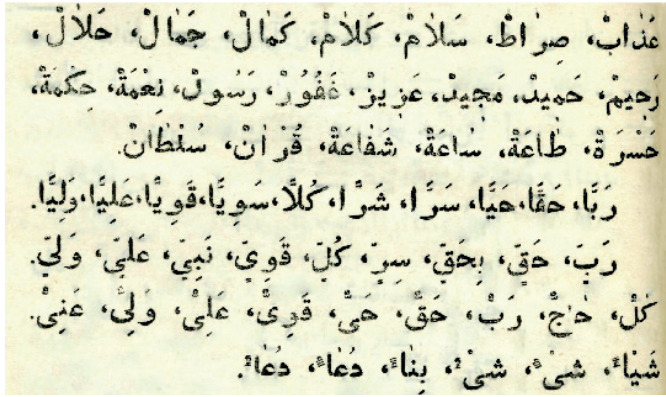
¹⁵⁵ Arap dilinin özelliklerini anlatan bu sayfadaki örnekler Oquw Qurah'nın 1913 baskısındaki örneklerle benzemiyor. (Haz.)

Ebrin, ecrin, aklın, naklın, tarafın, seferin, imâmin, kitâbin, makâmin, azâbin, şarâbin, karârin, kemâlin, dalâlin, sırâtın, âlimin, âdilin, ârifin, elîmin, alîmin, hakîmin, kerîmin, hamîdin, mecîdin, hafîzin, hadîsin, azîzin, kadîrin, şerîfin, âyetin, karyetin, rahmetin, nimetin, sadakatin, sultânin.

Mâlun, hâlun, nârün, dârün, nûrun.

Emrun, aklun, aslun, arzun, şer'un, cemun, kavmun, havfun, ilmun, fi'lun, zikrun, meylun, şeyhun, hayrun, seyrün, haberun.

Âlimun, zâlimun, câhilun, şâhidun, şâkirun, sâlihun, ârifun, câmi'un, imâmün, mîzânun, mîrâsun, misâlun, imâmün, zamânun, ezânun,

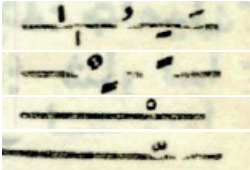
Azâbun, sırâtun, İşlâmün, selâmün, kelâmün, kemâlun, cemâlun, helâlun, rahîmun, hamidun, mecîdun, azîzun, gafûrun, resûlun, ni'metun, hikmetun, hasretun, tâ'atun, sâ'atun, şefâ'atun, Kur'anun, sultânun.

Rabben, hakkan, hayyen, serren¹⁵⁶, şerren, küllen, seviyyen, kaviyyen, aliyyen, veliyyen.

Rabbin, hakkın, bihakkın, sırrın, küllin, kaviyyin, nebiyyin, aliyyin, veliyyin.

Küllün, hâccün, rabbun, hakkun, hayyun, kaviyyun, aliyyün, veliyyün, ganiyyün.

Şey'in, şey'en, şey'ün, binâen, du'âen, du'âün.

Bunlar hareke diye adlandırılır.

Bunlar tenvîn diye adlandırılır.

Bu, sükûn diye adlandırılır.

Bu, teşdîd adlandırılır. Arapçada hareke, tenvîn, sükûn, teşdîd konmayan harfler okunmaz. Kelime başında sükûnlu yani sâkin “ف” veya teşdîdli harf bulunursa bunlar takip eden kelimeye ulanarak okunur.¹⁵⁷

¹⁵⁶ “Sırrın” olmalıdır.

¹⁵⁷ Bu açıklamalar 1913 baskısı Oquw Quralı'nda yoktur. 1922 yılında basılan Oquw Quralı'nda bu örneklerden sonra yazar bunları Kuran ayetleriyle izah etmek gerektiğini, bu işin de öğretmene düştüğünü belirtir. 1923 ve 1925 yıllarında basılan Oquw Quralı'nda Arapça seslerle ilgili bu yirmi sayfa kısaltılmış ve yalnızca Kazak diline yerleşmekte olan birkaç harf üzerinde kısaca durulmuştur. (Haz.)

Yeryüzünün emekçileri, birleşin!

BAYTURSIN ULİ AHMET

DİL BİLGİSİ

TİL – QURAL

Ses Bilgisi

Birinci Yıl İçin Dil Bilgisi Kitabı

Beşinci Baskı

Kazak Devlet Yayınevi
Orenburg - 1924

SÖZ BAŞI

Dil, insanın insani özelliklerinden en büyüğü ve kullandığı araçlardan biridir. Dünyadaki insanlar dilini kaybedip de konuşamaz olsalardı çok zor bir duruma düşerlerdi. Yine günümüz insanları yazıyı unutup da yazayamamak olsalardı durumları dilsizlikten daha yeğni olmazdı. Çağımız yazı çağıdır, yazarak iletişimin konuşarak iletişimin önüne geçtiği bir çağdır. Uzaktan konuşarak iletişim kurmak mümkün değildir, yazıyla ise dünyanın bir ucundaki kişi öbür ucundaki kişiyle iletişim kurabilir. Bundan ötürü konuşabilmek ne denli gerekliyse yazabilmek de o denli hatta ondan daha gereklidir. Konuşurken sözün dizgesini ve mantığını koruyarak konuşmak ne denli gerekliyse yazarken de sözü bezeyerek yazmak öyle gereklidir. Sözün dizgesini ve mantığını koruyarak yazmak için hangi sözcüğün nerede nasıl değiştiğini, sözcüklerin birbiriyle hangi kurallar çerçevesinde bağlandığını bilmek gerektir. Ulusun ömrü yıllarla, on yıllarla hatta yüzyıllarla değil binyıllarla ölçülür. Böyle uzun bir ömrün içinde halkın aralıksız kullanageldiği sözcükler ile bu sözcüklerin birbirine bağlanarak diziliş kuralı, dizgesi ve mantığı bulunur. Her ulusun görünüşü, yaşantısı ve ırası nasıl farklıysa dili de öyle farklıdır. Bizim küçük yaştan itibaren Rusça veya Tatarca okuyan kardeşlerimiz sözün dizgesini ve mantığını Kazakçaya uydurarak yazamıyorlar, yazanlar da güçlükle yazıyorlar. Çünkü küçüklükten itibaren Kazakça yazmaya alışmadık. Rusça okuyanlar Rus dilinin dizgesine alıştı, Tatarca okuyanlar Tatar dilinin dizgesine alıştı. Kazakça sözcükleri alıp da Rus veya Tatar dilinin dizgesine göre sıralayınca ortaya gerçek bir Kazakça çıkmıyor. Öte yandan eksiklik olmaması için her ulus çocuklarını önce kendi dilinde okutuyor, kendi diline okuryazar ediyor, onlara kendi dilinin dizgesini belletiyor, kurallarını tanıtıyor; çocuklar iyice ustalaştıktan sonra da başka dilleri okutmaya başlıyor. Dilimizin bozulmadan korunmasını istiyorsak biz de önce kendi dilimizi öğretmeli, ondan sonra başka dillere geçmeliyiz. Kazak ilkokullarında diğer dersler yanında Kazak dilinin cümle bilgisi ile biçim bilgisi de öğretilmelidir. Üç yıllık ilkokullarda Kazak dilinin cümle ve biçim bilgisini öğretmek için çocukların anlayacağı bir şekilde bu Til – Qural (Dil Bilgisi) kitaplarını çıkarmaktayız.

Kitabın Til – Qural adı nasıl yabancı geliyorsa içeriği de ilkin öyle yabancı gelebilir çünkü bu, Kazakçada evvelce kullanılmayan yeni bir sözdür. Evvelce kullanılmayan bir şey ilk çıktığında halka yabancı görünmesine rağmen yavaş yavaş yerleşip kalıcı hâle gelmektedir. Arapça, Rusça cümle ve biçim bilgisi öğrenenler için yabancı olsa dahi anlaşılmasa da değildir çünkü Arap ve Rus cümle bilgisi ile biçim bilgiside okutulan konular bunda da vardır. Tek fark şudur: Orada Arapça veya Rusça verilen isimler burada Kazakça verilmektedir. Demek ki dersin içeriği aynıdır, yalnızca adı başkadır.

Til – Qural üç yıla ayrıldığı için birinci yılda şunların okutulmasını uygun gördük: sözce ile cümleyi ayırmak, sözcük ile sözcükteki heceyi ayırmak, hece ile hecedeki sesleri ayırmak. Ayrıca Kazak dilinin sesleri ve onları gösteren harfler, Kazakça sözcüklerde kullanılan harflere dair kurallar, Kazak dilindeki sözcüklerin biçimleri. Birinci yılda öğretmek için bunlar yeterlidir çünkü Til – Qural’daki konular çocuklar Kazak ve Arap abecesindeki harfleri belledikten sonra öğretilcektir. Çok şey öğreteceğim kaygısıyla yarım yamalak öğretmektense az olsa da tam öğretmek yeğdir. Özellikle birinci yıl okutulacak Til – Qural dil biliminin temeli olduğu için çok sağlam öğretilmelidir.

Kazak dili Türk dillerinden biridir. Dünya dilleri esasen üçe ayrılır: 1. Tek heceli diller, 2. Eklemeli diller, 3. Bükümlü diller. Tek heceli dillerde sözcük değişikliğe uğramadan kullanılır. Sözelimi Çin ve Japon dilleri. Eklemeli dillerde sonuna eklenen eklerle sözcüğün değişikliğe uğradığı dillerdir. Sözelimi Türk ve Fin dilleri. Bükümlü dillerde ise sözcük köküyle birlikte çekimlenerek değiştirilir. Sözelimi Rus ve Arap dilleri. Bizim Kazak dili Türk dilinin bir kolu olduğu için eklemeli dildir. Kazakçada sözcüklerin kökü değişmez, değişiklik sözcüğün sonuna eklenen eklerle yapılır. Ek iki türdür. Birincisi sözcüğün biçimini değiştirmesine karşın iç anlamını değiştirmez, ikincisi ise sözcüğün biçimini de anlamını da değiştirir. Bu yüzden ilki çekim eki, ikincisi ise yapım eki¹⁵⁸ olarak adlandırılır. Örneğin “qulaq” (kulak) sözcüğüne “+tñ” (+ın) eki getirirsek “qulaqtñ” (kulağın) olur. Biçim değişti, anlam değişmedi; “qulaqtñ” dendiğinde de bildiğimiz örgen anlaşılır. Eğer “qulaq” (kulak) sözcüğüne “+şın” (+çın) eklersek “qulaqşın”¹⁵⁹ (kulakçın) olur. Burada biçim de anlam da değişti. “Kulak” bildiğimiz örgeni belirtiyordu, “kulakçın” olunca bir başlığı belirtmeye başladı. İşte bundan ötürü “+ın” çekim eki, “+çın” ise yapım eki olur.

Bu iki çeşit ekten birincisi yani çekim ekleri konuşurken ve yazarken sözcükleri birbirine bağlayarak dizmek için gereklidir; ikincisi yani yapım ekleri ise anlamlı sözcükten başka anlamlı bir sözcük çıkarmak, diğer bir deyişle sözcükten sözcük yaparak dili zenginleştirmek için gereklidir. Yapım eklerinin bir kısmı birinci yıl için hazırlanan bu Til – Qural’da biçimin ele alındığı konularda işlenecektir. Çekim ekleri ise ikinci yıl için hazırlanan Til – Qural’da ele alınacaktır. Söz dizimini doğru yapıp düzgün konuşma, özellikle doğru yazma konusu da üçüncü yıl için hazırlanan Til – Qural’da anlatılacaktır.

Til – Qural’da alıştırma (dağıldıruw) ve değerlendirme (sınaw) sözcükleri geçmektedir. Çocuklara Til – Qural’ı okuturken bir kural ve ilkeyi verdikten sonra iyice anlaşılmasını sağlamak için cümleleri ve atasözlerini alarak söz konusu kural veya ilkeye uygun düşen yerleri çocuklara buldurmak, diğerlerinden ayırt ettirmek gerekir. Böyle birkaç kez gösterdikten sonra çocuklar gerekli sözcükleri

¹⁵⁸ Baytursınulı çekim ekini tsqarğı jalğaw, çekim ekini ise işkergi jalğaw diye adlandırır. Bugünkü Kazakçada birincisine jalğaw, ikincisine jurnağ denir. (Çev.)

¹⁵⁹ Kulakları da örten bir tür başlık. (Çev.)

kendileri bulmayı öğrenirler. Bu şekilde çocukların iyice öğrenip bellediklerine kani olduktan sonra gerçekten anlayıp anlamadıklarını ölçmek için ölçme ve değerlendirme gerektir. Bunu yaparken “Çocuklar anlatılan kural ve ilkleri doğru yazabiliyorlar mı, yazamıyorlar mı?” sorusuna cevap aramalıdır. Bundan dolayı öğretmen, içinde çocukların öğrendiği kural ve ilkeler geçen sözcükleri dikte ettirmelidir ya da kitapçıkta özellikle yanlış yazılmış sözcükleri düzelttirmelidir. Çocuklar ancak bir kural veya ilkeyi iyice öğrenip doğru yerde kullanmaya başladıktan sonra başka bir kural veya ilkeye geçmelidir.

A. B.

SÖZCÜK ÖGELERİ**Sözce ve Cümle**

1) Jer jutuwğa toymaydı, ot otinga toymaydı, qulaq estüwge toymaydı, kisi oyğa toymaydı, böri qoyğa toymaydı. *Yer yutmaya doymaz, od oduna doymaz, kulak işitmeye doymaz, kişi düşünceye doymaz, börü koyuna doymaz.*

Bu sözcede beş cümle vardır.

2) Edil boyı toğay bar, toğay tolı noğay bar, buwrıl atta buğaw bar, onı-da keser egew bar, som temirge balğa bar, somsinğanğa Alla bar. *İdil boyunda orman var, orman dolusu Noğay var, demir kırık atta bukağı var, onu da kesecek ege var, sert demire balta var, büyüklene Allah var.*

Bu sözce de altı söylem vardır.

Yukarıda verilen iki sözceden de anlaşılacağı üzere bir sözcenin içinde birkaç cümle bulunmaktadır.

Mesela başka bir sözce olarak “Aş bala toq baladay oynamaydı, toq bala aç bolam dep oylamaydı.” (*Aç bala tok balaca oynamaz, tok bala aç olurum diye oylamaz.*¹⁶⁰) atasözünü alalım.

Bu sözcenin içinde iki cümle vardır; biri “Aş bala toq baladay oynamaydı.” ikincisi ise “Toq bala aş bolamın dep bala aç olurum diye oylamaydı.”

Alıştırma: Aşağıdaki sözcelerin her birinde kaç cümle olduğunu çocuklara buldurun.

Aqıl jastan şığadı; asıl tastan şığadı.

Akıl yaştan¹⁶¹ çıkar, gevher taştan çıkar.

Joqtıq uyat emes, baylıq murat emes.

Yokluk utanç değil, varlık murat değil.

Mal janım sadağası; jan arım sadağası.

Mal canımın sadakası, can arımın sadakası.

Jalgız ağaş üy bolmas, jalgız jigit biy bolmas.

Yalnız ağaç ev olmaz, yalnız yiğit biy¹⁶² olmaz.

Tuwra biyde tuwğan joq; tuwğandı biyde iyma joq.

*Doğru biyde yakın yok, yakınlı biyde iman yok.*¹⁶³

¹⁶⁰ Düşünmez. (Çev.)

¹⁶¹ Gençten. (Çev.)

¹⁶² Geleneklik Kazak toplumunda anlaşmazlıkları çözen, topluma önderlik eden, gerektiğinde hana danışmanlık yapan kişi, aksakal, bilge. (Çev.)

¹⁶³ Doğru biy yakını da olsa taraf tutmaz, yakınına gözetken biyde ise iman olmaz.

Say sayğa quyadı; bay bayğa quyadı; özen özenge quyadı.
Koyak koyağa akar, bay baya akar, ırmak ırmağa akar.

Kün ortağ, ay ortağ, jaqsı ortağ.
Gün ortak, ay ortak, iyi ortak.
 Aşuw duşpan, aqıl dos; aqılıña aqıl qos.
Öfke düşman, akıl dost, aklın akıl koş.

Sabır tübi sarı altın: sarğayğan jeter muratqa, asıqqan qalar uyatqa.
Sabırın sonu sarı altındır; bekleyen yeter murada, iven kalır utanca.

Şalqayğanğa şalqay: payğambardıñ ulı emes; eñkeygenge eñkey: atañnan qalğan qul emes.
Diklenene diklen, peygambere oğul değıl; eğilene eğil, dedenden kalan kul değıl.

Atañ jaman kisi edi: at bergenniñ qulı edi; eneñ jaman kisi edi: Mäskewdiñ qara küñi edi.
Baban kötü kişi idi, at verenin kulu idi; anan kötü kişi idi, Moskova'nın kara halayığı idi.

İş qazanday qaynaydı, küresüwge därmen joq; qoyanqoltıq alısıp, jıgılsañ-da arman joq.
İç kazan gibi kaynar, güreşecek derman yok, yaka paça olarak yıkılsan da aman yok.

Cümle ve Sözcük

Bir cümleinin içinde birkaç sözcük bulunur. Sözgelimi “Aş bala toq balaşa oynamaydı.” (*Aç bala tok balaca oynamaz.*) cümlesinde beş sözcük vardır: 1) aş, 2) bala, 3) toq, 4) baladay, 5) oynamaydı.

“Toq bala aş bolam dep oylamaydı.” (*Tok bala aç olurum diye oylamaz.*) cümlesini alalım. Bunun içinde ise altı sözcük vardır: 1) toq, 2) bala, 3) aş, 4) bolam, 5) dep, 6) oylamaydı.

Alıştırma: Aşağıdaki cümlelerin her birinde kaç sözcük olduğunu buldurun.
 Ülken bastar; kişi qostar.
Büyük başlar, küçük uyar.

Qoyandı qamıs öltirer; erdi namıs öltirer.
Tavşanı kamış öldürür, eri namus göldürür.

Oraqşınıñ jamanı oraq tañdaydı.
Orakçının kötüsü orak seçer.

Qas jorğadan jortaq tuwar; qas batırdan qorqaq tuwar; qas şeberden şorqaq tuwar.

Has yorgadan tırsak¹⁶⁴ doğar, has baturdan korkak doğar, has ustadan çorkak¹⁶⁵ doğar.

Öz aqlın şamalağan qor bolmas.
Kendi aqlını oranlayan hor olmaz.

Özi bilmes özgeniñ tilin almas.
Kendisi bilmez, özgenin sözünü dinlemez.

Tentektiñ aqlı tüsten keyin enedi.
Şımarıñın aqlı öğleden sonra gelir.

Atadan bala tuwsa iygi; ata jolın quwsa iygi; betine keler uyatın özi bilip juwsa iygi.

Babadan bala doğsa iyi, baba yolunu kovsa¹⁶⁶ iyi; yüzüne gelen utancı kendisi yusa iyi.

Ananıñ köñili balada; balanıñ köñili dalada.
Ananın gönlü balada, balanın gönlü dışarıda.

Köp balanıñ işindegi qart bala bolar; köp qarttıñ işindegi bala dana bolar.
Çok balanın içindeki yaşlı bala olur, çok yaşlının içindeki bala dâna¹⁶⁷ olur.

Bilgen kisi tawıp aytadı; bilmegen kisi qawıp aytadı.
Bilen kişi tabıp¹⁶⁸ söyler, bilmeyen için kişi kapıp söyler.

Jibekti saqtay bilmegen jün etedi; qızdı saqtay bilmegen küñ etedi.
İpeği saklamayan jün eder, kızı saklayamayan gün¹⁶⁹ eder.

Değerlendirme: Aşağıdaki cümlelerin her birinde kaç sözcük olduğunu bulmak ve her cümlelerin içindeki sözcükleri numaralayıp ayrıca içine yazın.

Örnek: “Balalı üy bazar.” (Balalı ev pazar) (1) balalı, (2) üy, (3) bazar.

¹⁶⁴ Tırs giden. (Çev.)

¹⁶⁵ Beceriksiz. (Çev.)

¹⁶⁶ İzlese, takip etse. (Çev.)

¹⁶⁷ Bilge. (Çev.)

¹⁶⁸ Bularak, isabetli. (Çev.)

¹⁶⁹ Halayık, carıye. (Çev.)

Ölgen kelmes; öşken janbas. *Ölen dönmez, sönen yanmaz.* Bergen alar; ekken orar. *Veren alır, eken biçer.* Jer tawsız bolmaydı, el dawsız bolmaydı. *Yer dağsız olmaz, el nizasız olmaz.* Birew toyıp sekiredi; birew toñp sekiredi. *Kimi tokluktan zıplar, kimi donmaktan zıplar.* Şam jarıǵı tübine tüspes. *Mum dibine ıǵık vermez.* Awzı jaman eldi bılǵar; ayaǵı jaman tördi bılǵar. *Aǵzı kötü eli pisler, ayaǵı kötü törü pisler.* Bilegi tolıq birdi jıǵar; bilimi tolıq mıñdı jıǵar. *Bilegi güçlü biri yıkar, bilgisi güçlü bini yıkar.* Eki qatın alǵannıñ daw üyinde; jaman qatın alǵannıñ jaw üyinde. *İki kadın alanın çingar evinde, kötü kadın alanın düşman evinde.* Qayıp kirer esikti qattı serippe. *Tekrar gireceğın kapıyı hızlı çarpma.* Tös tabanı jayılgan atan jürer jol eken; töseginen ayrılgan adam jürer jol eken. *Döş tabanı ayrılan atan¹⁷⁰ yürüyecek yol imiş, döşeğinden ayrılan adam yürüyecek yol imiş.*

Sözcük ve Heceler

Bir sözcüğün içinde birkaç hece olabilir. Sözelimi “at” (at) sözcüğünde tek bir hece vardır, “a-ta” (dede) sözcüğünde iki hece, “a-ta-lar” (dedeler) sözcüğünde üç hece, “a-ta-lar-ğa” (dedelere) sözcüğünde dört hece, “a-ta-la-rı-ma” (dedelerime) sözcüğünde beş hece vardır. Sözcükler hece sayısına göre bir heceli, iki heceli, üç heceli, dört heceli sözcük, daha çoǵu ise çok heceli sözcük diye adlandırılır.

Alıştırma: Aşağıdaki sözcükler hecelerine ayrılmalıdır.

Bal, bala, balalar, saw, sawlıq, sawsaq, sawda, sawdager, tay, tayaw, tayǵaq, taylaq, tayǵanaq, taysaluw, taypaluw, tayanuw, aş, aşıq, aşqış, aşqan, aşqaraq, aşqıltım, jan, dene, samay, saqal, moyın, kewde, alaqañ, şemirşek, apa, qarındas, nemere, naǵaşı, qudaşa, qaz, qarǵa, qaraǵus, qarlıǵaş, japalaq, balıqşı, jaǵaltay, küykentay, bezgeldek, qızǵanşaq, qarǵanuwǵa, saqtanuwǵa, awdaruwǵa, qulatuwǵa, seskenüwge, östirüwge, solqılduwǵa, sandıraqtawǵa, şaşıratuwǵa, awdarıstıruwǵa, uşıratuwǵa.

Bal, bala, balalar, saǵ, saǵlıq, parmak, ticaret, tüccar, tay, yakın, kaygan, taylak, kayaǵan, kaçınmak, tırsımak,¹⁷¹ dayanmak, aç, açık, açar, açmış, açgözlü, acımsı, can, beden, şakak, sakal, boyun, gövde, aya, kıkırdak, abla, bacı, torun, dayı, düniürce,¹⁷² kaz, karga, şahkartal, kılranıç, yapalak, balıkçı, delice doğan, kerkenez, mezeldek, kışkanç, kargımaya, korunmaya, aktarmaya, devirmeye, çekinmeye, yetiştirmeye, sarsılmaya, sayıklamaya, sıçratmaya, araştırmaya, karşılaşmaya.

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcükleri hecelerine ayırın. Heceler arasına “-” koyun.

Örnek: saw-da (ticaret), sa-yaq (yalnız), asıq (aşık), tuş-qıl-tım (tatlımsı), sa-rım-saq (sarımsak), saq-ta-nuw-ğa, (korunmaya), jal-pıl-daw-ğa (dalgalanmaya), a-tıs-tı-ruw-ğa (vuruşturmaya).

¹⁷⁰ İğdiş edilmiş çift hörgüçlü iri deve. (Çev.)

¹⁷¹ Tırs gitmek. (Çev.)

¹⁷² Kadın dünür. (Çev.)

El qulağı elüw. Bult ala; jer şola. Dawıl bolmay jawın bolmas; it balası sawın bolmas. Jaqsı kelse qut, jaman kelse jut. Tiyyse, terekke, tiymese butaqqa. Er tuwğan jerine, it toyğan jerine. Köp qorqıtadı; tereñ batıradı. Uyada ne körse, uşqanda sonı alar. Arzannıñ sorpası tatımas. Baqır qazan piskeni barşamızğa paydalı. Köşse, köş qasındamız; otırsa, ot basındamız. Üyge kelgende üydey ökipendi aytpa. As qadirin bilmeşeñ, aşarşılıq berer sazañdı; at qadirin bilmeşeñ jayawşılıq berer sazañdı. Şaqırğandarğa bar; şaqqandardan qaş. Şaqırğandardı şaqırarmin, şaqırmağandarğa qaqırarmin.

*El kulağı elli. Bulut ala, yer bula.*¹⁷³ *Bora olmadan yağış olmaz, it balası sağın olmaz. Yahşı gelirse kut, yaman gelirse yut.*¹⁷⁴ *Değerse kavağa, değmezse budağa. -Ya herrü ya merrü.- Er doğduğu yere, it doyduğu yere. Çokluk korkutur, derin batırır. Yuvada ne görürse uçunca onu avlar. Ucuzun çorbası yaramaz. -Ucu etin yahnisi kara olur. Bakır kazan kaynaması hepimize yararlı. Göçerse göç yanındayız, oturursa od başındayız. Eve gelince ev kadar küskünlüğünü söyleme / unut. Aş kadrini bilmezsen açlık verir cezani, at kadrini bilmezsen yayalık verir cezani. Çağıranlara git, sokanlardan kaç. Çağırانları çağırırım, çağırmayanlara kakırırım.*¹⁷⁵

Hece ve Ses

Bir hecenin içinde birkaç ses olur. Sözelimi “ne” (ne), “je” (ye), mā (al), “at” (at), “aş” (aç) sözcüklerinin içinde birer hece vardır, her hecede ise ikişer ses vardır. “Ne”de birinci ses “n”, ikinci ses “e”dir; “je”de birinci ses “j”, ikinci ses “e”dir, “mā”de birinci se “m”, ikinci ses “ā”dir; “at”ta birinci ses “a”, ikinci ses “t”dir; “aş”ta birinci ses “a”, ikinci ses “t”dir; “aş”ta birinci ses “a”, ikinci ses “ş”dir.

Qap (çuval), bas (baş), jel (yel), kül (kül), mes (tulum), sor (şor), bay (bay), jaw (yağı) sözcükleri bir hecelidir ancak her hecede ikişer değil üçer ses vardır: *q-a-p, b-a-s, j-e-l, k-ü-l, m-e-s, s-o-r, b-a-y, j-a-w.*

Bir sesli heceler de olur, sözelimi a-ra (arı), a-ta (dede), a-ğuw (akmak), a-suw (aşmak), a-zuw (azmak), a-sı (aşı) sözcüklerinin birinci heceleri birer sestem, ikinci heceleri ise ikişer sestem¹⁷⁶ oluşmaktadır.

Sesi gösteren işarete harf denir. Dolayısıyla yazılan sözcüğün içinde falan harf var diyoruz, söylenen söz içinde ise falan ses var diyoruz. Ses ile harf iki ayrı nesnedir. Bunları birbirine karıştırmamak gerektir. Ses işitilen ancak görünmeyen nesnedir, harf ise görülen ancak işitilmeyen nesnedir.

Alıştırma: Aşağıdaki sözcüklerin hecelerinde kaç harf bulunduğunu tespit edin.

¹⁷³ Kazakça “şola” yani “engebeli” karşılığı kullanılmıştır. (Çev.)

¹⁷⁴ Kıtık. (Çev.)

¹⁷⁵ Tükürürüm, balgam atarım. (Çev.)

¹⁷⁶ Baytursınulı’nın arı, acy, azy sözcüklerindeki “y”yu tek ses kabul ettiği anlaşılıyor. (Çev.)

Aq (ak), toq (tok), saz (saz), bet (yüz), qun (değer), ay (ay), bay¹⁷⁷ (bay), say (koyak), taw (dağ), baw (bağ), jaw (yağı), ana (ana), ara (arı), jala (iftira), şana (kızak), azı (azı), atı (atı), ası (aşı), jası (yaşı), sanı (sayısı), janı (canı), aran (ağız), ajar (görk), uzaw (uzamak), buraw (burmak), arzan (ucuz), şortan (turna balığı), burşaq (bezelye), qarmaq (olta), salmaq (ağırlık), almalı (elmalı), salmağı (ağırlığı), tarmağı (bölümü), şarbağı (çiti), atpağan (atmamış), jatpağan (yatmamış), qalmağan (kalmamış).

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcükleri hecelere ayırıp her hecedeki harf sayısını hecenin üstüne rakamla yazın.

Jarlı bolsañ, arlı bolma. *Yoksul isen arlı olma.* Bar bolsañ taspa, joq bolsañ saspa. *Varsıl olunca taşma, yoksul olunca şaşma.* Barımen bazar, joqtı qaydan tabar. *Varıyla pazar, yoğu nereden tapar.*¹⁷⁸ -Eldekiyle yetinmek gerekir.- Paydasız bolsa, baydan bez, panasız bolsa saydan bez. *Faydasız ise baydan kaç, sığımaksız olsa koyaktan kaç.* Bar maqtansa tabılar, joq maqtansa şabılar. *Varsıl övünürse tapılır, yok övünürse çapılır.*¹⁷⁹ Taltañdasañ taltañda, aqşañ bolsa qaltañda. *Kasıla kasıla yürü, paran varsa cebinde.* Külme dosıña, keler basıña. *Gülme dostuna / komşuna, gelir başına.* Dosqa külki, duspañğa taba bolma. *Dosta eğlence, düşmana maskara olma.* Aqşanı jolda tapsañ-da sanap al. *Akçayı yolda bulsan da sayarak al.* Añdamay söylegen auwırmay öler. *Düşünmeden konuşan hastalanmadan ölü.* Aqıl jas ulannan, jüyrik tay qunannan. *Akıl genç oğlandan, yüğrük tay kunandan.* Sıyrı sıypağandı bilmes, jaman sıylağandı bilmes. *Sığır okşamadan anlamaz, kötü saymadan anlamaz.* Köşe bilmes jamandar köşe kölik öltirer, söyley bilmes jamandar sözdi özine keltirer. *Göçmeyi bilmeyen kötüler göçerken gölük öldürür, komuşmayı bilmeyen kötüler sözü kendisine getirir.*

Kazakça Sözcüklerdeki Sesler ve Harf Karşılıkları

Kazak dilinde yirmi dört ses vardır. Bunları karşılayan harfler ise şunlardır: (a) а), (b) б(б), (p) п(п), (t) т(т), (j) ж(ж), (ş) ш(ш), (d) д(д), (r) р(р), (z) з(з), (s) с(с), (ğ) ғ(ғ), (q) қ(қ), (k) к(к), (g) г(г), (ñ) н(н), (l) л(л), (m) м(м), (n) н(н), (o) о(о), (u) у(у), (w) у(у), (e) е(е), (ı) ы(ы), (y) й(й).¹⁸⁰

Başka dillerden geçen sözcüklerde rastlanan (h) х(х), (ç) ч(ч), (f) ф(ф), (h) һ(һ) seslerinin harfleri de eklenince toplam yirmi sekiz harf oluyor. Öte yandan dayanak (l),¹⁸¹ inceltme belgisini (ь) de ekleyince harf sayısı otuza çıkıyor.

Sesler; ünlü, ünsüz ve yarı ünlü olur.¹⁸² Bu bağlı olarak harfler de ünlü, ünsüz ve yarı yarı ünlü olarak üçe ayrılır.

¹⁷⁷ Zengin. (Çev.)

¹⁷⁸ Bulur. (Çev.)

¹⁷⁹ Tapılır bulunur, çapılır ise yağmalanır demektir. (Çev.)

¹⁸⁰ Arap harfleri A. Baytursınıl'nın abecesindeki harflerdir. (Haz.)

¹⁸¹ Sözcük başında “o, ö, u, ü” seslerini göstermek için vav harfinin yanına konan, “ı, i” seslerini göstermek için ye harfinin yanına konan elif harfini kastediyor. (Çev.)

¹⁸² Yarı ünlü sesler “şolaq dıbsı” (çolak ses) diye de adlandırılır. (Haz.)

Ünlü Harflər: (a) a(ا), (o) o(و), (u) u(ۇ), (ı) ı(ى), (e) e(ه).

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcükleri hecelere ayırın ve bu hecelerdeki ünlü harflerin altını çizin.

Basqa kelgen baleden bastan qulaq sadağa. *Başa gelen bela için baştan kulak sadaka.* Soqır körgeyinen jazbas. *Kör tuttuğunu bırakmaz.* Soqırdıñ qolına tüşpe, sañırawdıñ astına tüşpe. *Körün eline düşme, sağırın altına düşme.* Bir aştıñ bir toqtığı bar. *Her açlığın bir tokluğu vardır.* Ne ekseñ, sonı orarsıñ. *Ne ekersen onu biçersin.* Tas pen urğandı as pen ur. *Taş ile vurandı aş ile vur.* Qulaq estigendi köz körer. *Kulağın işittiğini göz görür.* Ağaş körki japıraq, adam körki şübere. *Ağaç görkü yaprak, insan görkü giyecek.* Kimniñ jerin jerleseñ, sonıñ jırın jırlarsın. *Kimin yerini yerlersen onun türküsünü söylersin.* Bergen jomart emes, alğan jomart. *Veren cömert değil alan cömert.* At erindi keler, er murındı keler. *At dudaklı olur, yiğit burunlu olur.* -Atta alın, yiğitte burun.- Ögizdi örge salma, qanatıñ talar; jamañğa jüziñ salma, sağıñ sınar. *Öküzü yokuşa salma, kolun yorulur; kötüye el açma, gönkün kalır.* Adasqanıñ artındağısı biler; jañılğannıñ janındağısı biler. *Şaşırıldığını ardındaki bilir, yanıldığını yanındaki bilir.*

(a) a (ا) dışındaki ünlüler yani (o) o(و), (u) u(ۇ), (e) e(ه), (ı) ı(ى) sözcük başında yazılırken önlerine dayanak yani elif (ل) konur.

Sözgelimi on (on) (ون), ur (vur) (رؤ), es (us) (س), ırıs (rızik) (رىس).

Sessiz Harflər: (b) b(ب), (p) p(پ), (t) t(ت), (j) j(ج), (ş) ş(ش), (h) x(خ), (d) d(د), (r) r(ر), (z) z(ز), (s) c(س), (ç) ç(ش), (ğ) ғ(غ), (q) k(ق), (f) f(ف), (k) k(ك), (g) g(گ), (ñ) h(ه), (l) l(ل), (m) m(م), (n) n(ن), (h) h(ه).

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcükleri hecelerine ayırın ve heceler içindeki sessiz harflerin altını çizin.

Basqa kelgen baleden bastan qulaq sadağa. Soqırdıñ qolına tüşpe, sañırawdıñ astına tüşpe. Bir aştıñ bir toqtığı bar. Ne ekseñ sonı orarsın. Tas pen urğandı as pen ur. Qulaq estigendi köz körer. Ağaş körki japıraq, adam körki şübere. Kimniñ jerin jerleseñ, sonıñ jırın jırlarsın. Bergen jomart emes, alğan jomart. At erindi keler, er murındı keler. Ögizdi örge salma, qanatıñ talar; jamañğa jüziñ salma, sağıñ sınar. Adasqanıñ artındağısı biler; jañılğannıñ janındağısı biler.¹⁸³

Yarı Ünlü Harflər: (w, uw, üw) y(ي), (y) ñ(ي).

Alıştırma: Aşağıdaki sözcüklerin içindeki (w) “y” (ي) ve (y) “ñ” (ي) harflerini tespit edin.

Bay bayğa kuyar, say sayğa quyar. Özi toysa-da, közi toymaydı. Aybar kerek, äl kerek, älsiz aybar ne kerek? Awruw qalsa-da, ädet qalmaydı. Densawlıq zor baylıq. Aynaldırğan awruw almay qoymas. Sart bayısa, tam salar, qazaq bayısa, qatın alar. Toyğa barsañ, toyıp bar, jumısıñdı qoyıp bar. At ayağın tay basar. Ayuwdan qorıqqan toğayğa barmas. Jer tawsız bolmaydı, el dawsız bolmaydı. Tay tuwlap üyirinen şıqqas. İşiñ uwday aşıydı, heş amal joq eterge.

¹⁸³ Bir önceki değerlendirme ile aynı olduğu için tekrar çevrilmedi. (Çev.)

Bay baya ulaşır, say saya ulaşır.¹⁸⁴ Özü / kendisi doysa da gözü doymaz. Heybet gerek, hâl gerek, hâlsiz heybet ne gerek? Can çıksa da huy çıkmaz. Sağlık büyük delvettir. Süründüren hastalık sonunda öldürür. Sart¹⁸⁵ bayısa ev yapar, Kazak bayısa kadın alır. Toya varsan doyup var; işini koyup var. Atın ayağını tay basar. Ayıdan korkan ormana varmaz. Yer dağsız olmaz, el nizasız olmaz. Tay öğüründen çıkmaz. İçin ağı gibi acır, elden gelen bir şey yoktur.

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklerin içindeki yarı ünlüleri altılarını çizerek gösterin.

Toy tondıniki, as attıniki. Bärin birdey toyş bolsañ, quw bolarsın; bärin birdey qoyş bolsañ, qul bolarsın. Aqsaq qoy tüsten keyin mañıraydı. May sasısa tuz seber, tuz sasısa ne seber. Tüyenin ülkeni köpirde tayaq jeydi. Bir baydıñ jurtına eki tışqan talasıptı. At awnağan jerde tük qaladı. Attı qamşımen aydama, jemmen ayda. Qoyş köp bolsa, qoy aram öler. Otpen oynasañ, küyersin, balamen oynasañ, şarşarsın. Soñğı tüyenin jügi awır. Tay tuwlap üyirden şıqqas. Şirikke şıbın aynalar. Jırtıq üyge tamşı üyir; arıq atqa qamşı üyir. Baytal şauwıp báyge almas. Eki keme quyrıgın usta, jetsin buyrıgıñ.

Toy donlunun, aş atlının. (Ye kürküm ye). Hepiniz birden toycu olursanız kurnaz olursunuz, hepiniz birden koyuncu / çoban olursanız kul olursunuz. Aksak koyun öğleden sonra meler. Yağ sasırsa tuz serpilir; tuz sasırsa ne serpilir? Devenin büyüğü köprüde dayak yer. Bir bayın yurdu / varlığı için iki sıçan bir çekişmiş. -Zenginin malı fakirin çenesini yorar.- Atın ağınağı yerde tüy gelir. Atı kamçıyla sürme, yemle sür. Çoban çok olursa koyun mundar ölür. Odlı oynarsan yanarsın, çocukla oynarsan yorulursun. Son devenin yükü ağır olur. Tay şahlanarak öğürden çıkamaz. Çürüğe sinek üşüşür. Yırtık çadıra damla dadanır, arık ata kamçı dadanır. Baytal çaparak ödül almaz. İki geminin başını tut, yetsin buyruğun. -Birkaç işe birden sarıl da hükümün yürüsün.

Ünsüzlerin kimisi sert, kimisi yumuşak olur. Buna göre harfler de sert ve yumuşak diye adlandırılır.

Sert Harfler: (b) б (б), (p) п (п), (t) т (т), (ş) ш (ш), (h) х (х), (d) д (д), (ç) ч (ч), (s) с (с), (ğ) ғ (ғ), (q) қ (қ), (k) к (к), (g) г (г).

Alıştırma: Aşağıdaki sözcüklerin içindeki sert harfleri bulun.

Soqırdıñ qolına tüspe, sañırawdıñ astına tüspe. Berseñ alarsın, ekseñ orarsın. At erindi keler, er murındı keler. Bazarğa bar-da, bağıñ sina. Ulıñ össe, ulıqtı men awıl bol, qızıñ össe, qılıqtı men awıl bol. Ata körgeñ oq jonar, ana körgeñ ton pişer. Ataña ne qılsañ, aldına sol keler. Bürkit qartaysa, tışqan awlar. İt jeñgeñin talaydı. Quwda süt joq, jıqlıda öt joq.

¹⁸⁴ Bay zengin, say ise koyak demektir. Bu, herkes kendi tarafına yardımcı olur, baylardan kimseye yarar gelmez anlamında bir atasözüdür. (Çev.)

¹⁸⁵ Sart adı ilkin Orta Asya'da yerleşik yaşayan, tarım ve ticaretle uğraşan İranlı halklara verilen genel ad iken sonraları Özbek, özellikle Tacik anlamında kullanılmıştır. Kazak anlayışında Sartlar ticarete yatkınlıkları, işgüzarlıkları, çalışkanlıkları ve biraz da kurnazlıklarıyla öne çıkmaktadır. (Çev.)

Körün eline düşme, sağırın altına düşme. Verirsen alırsın, eksen biçersin. At dudaklı olur, er burunlu olur. Pazara git de bahtına sına. -Kendine güveniyorsan çık meydana.- Oğlun büyürse beyli ile oba ol, kızın büyürse kılıklı / güzel ile oba ol. Baba gören ok yonar, ana gören don / giysi biçer. Babana ne edersen öniine o gelir. Kartal kocayınca sıçan avlar. İt yendiğini dalar. Kuğuda süt yok, attı öd yok.

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklerin içindeki sert harfleri altını çizerek gösterin.

Ölgen kelmese, öşken janbas. Jaqsı kelse qut, jaman kelse jut. Tiyse terekke, tiymese butaqqa. Jemisti ağaştın bası tömen. Köp tilegi köl. El qulağı elüw. Jeti ret piş,¹⁸⁶ bir ret kes. Köz qorqaq, qol batır. Jer anası, mal balası. Külme dosña, keler basiña. Tamır tartqan tarıqqas. Saqtıqta qorlıq joq. Şöp bitken jerge biter. Aspaŋa qaray oq atpa, öziñniñ tüser basiña. Aş tamağım, tınış qulağım. Tez qasında qıysıq ağaş jatpas. Şam jarığı tübine tüspes. Qoyşı köp bolsa, qoy aram öler. İt semirse, iyesin qabar. At awnağan jerinde tük qaladı. Aman bolsa bul basım, tağı şığar bul şaşım.

Ölen dönmez, sönen yanmaz. İyi gelirse kut, kötü gelirse yut. Değerse kavağa, değmezse budağa. Yemişli ağacın başı eğik olur. Çokluğun dileği göl olur. El kulağı elli. Yedi kez ölç, bir kez biç. Göz korkak, el batur. Yer anadır, mal / hayvan baladır. Gülme dostuna / komşuna gelir başına. Akrabalık güden daralmaz. Saklıkta horluk yok. -Tedbirli olmak iyidir. - Ot bittiği yerde biter. Göğse doğru ok atma, düşer kendi başına. Azıcık aşım, kaygısız başım. Tez¹⁸⁷ yanında eğri ağaç olmaz. Mum dibine ışık vermez. Koyuncu / çoban çok olursa koyun mundar ölü. İt semirince iyesini kapar. Atın ağnadığı yerde tüy kalır. Sağ olursa bu başım, yine çıkar bu saçım.

Yumuşak Harfler: (j) ж (ж), (r) p(р), (z) з(з), (l) л(л), (m) м(м), (n) н(н), (ñ) H(Һ), (h) h (А).

Alıştırma: Aşağıdaki sözcüklerin içindeki yumuşak harfleri buldurun.

Taltandasañ, taltañda, aqsañ bolsa qaltañda. Berseñ alarsın, ekseñ, orarsın. Bazarğa bar-da, bağıñ sına. Ata körgeñ oq jonar, ana körgeñ ton pişer. Oquw bilim azıǵı, bilim ırıs qazıǵı. Asıñ barda el tanı, atıñ barda jer tanı.

Kasıla kasıla yürü, paran varsa cebinde. Verirsen alırsın, ekersen biçersin. Pazara var da batını sına. Baba gören ok yonar, ana gören don biçer. Okumak bilgi azıǵı, bilgi rızık kazıǵı. Aşın varken el tanı, atın varken yer tanı.

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklerin içindeki yumuşak harfleri altlarını çizerek gösterin.

Jaqsıdan jaman tuwadı, jüyrikten şaban tuwadı. Ton jağasız bolmaydı, el ağasız bolmaydı. Batır ortağ, bay ortağ, töresi ädil biy ortağ. Hannıñ basın han jutar, qardıñ basın qar jutar. Seniki, meniki, degen köñil tarlıǵı, äri jat, beri jat

¹⁸⁶ Doğrusu "ölşe" olmalıdır. (Çev.)

¹⁸⁷ Dalı veya çubuğu düzeltmeye yarayan alet, eğmeç, düzeltçe. (Çev.)

degen tösek tarlığı. Taw men tastı suw buzar, kisi arasın söz buzar. At erindi keler, er murındı keler. Kimniñ jerin jerleseñ, sonıñ jırın jırlarsın. Bergen jomart emes, alğan jomart.

Yahşıdan yaman doğar, yürükten yavaş doğar. Don / çapan yakasız olmaz, el akasız olmaz. Batur ortak, bay ortak, hükmü adil biy / kadı ortak. Hanın başını han yutar, karın başını kar yutar. Senin benim demek gönül darlığı, öte yat beri yat demek döşek darlığı. Dağ ile taşı su bozar, kişi arasını söz bozar. At budaklı olur, er burunlu olur. Kimin yerini yerlersen onun türküsünü söylersin. Veren cömert değil alan cömert.

Yumuşak harfler ikiye ayrılır:

1) **Uzlaşmalı harfler:** (j) ж(ж), (z) з(з), (l) л(л).

2) **Uzlaşmasız harfler:** (r) р(р), (m) м(м), (n) н(н), (ñ) њ(њ).¹⁸⁸

Alıştırma: Aşağıdaki sözcükleri defterinize yazıp uzlaşmalı harflerin altını bir kere, uzlaşmasız harflerin altını iki kere çizin.

San tiymeske san tiydi, tabaq-tabaq nan tiydi. Sañırawğa sälem berseñ, atañnıñ bası der. Köne sadaqtı deme, atqanın könersin, köne etikti deme, atasın bilersin. Jorğa mingen joldasınan ayrıladı; köp jasağan qurdaşınan ayrıladı. Jıgılğan küreske toymas. Sayaq jürseñ, tayaq jersin. Tıñdamaşqa söylegen esil sözüm, jılamaşqa jılağan eki közim. Awzı küygen ürip işer. Jegen bilmes, tuwrağan biler. Buydalağan taylaqtay, jetelegen moynaqtay. Köñil kiri aytsa, keter, köylek kiri juwsa, keter. Şın jomart joqtıgın elemes, şın jüyrik toqtıgın elemes. Tülen türtpese, tünde qayda barasın?

Sanı olmayan san aldı, tabak nan aldı.¹⁸⁹ Sağıra selam versen ölünün körü der. Eski yayı kayır, attığını görürsün; eski ediği kayır, atasını bilirsin.¹⁹⁰ Yorga binen yoldaşından ayrılır, çok yaşayan taydaşından ayrılır. Yenilen güreşe doymaz. Yalnız gezersen dayak yersin. Dinlemeze söylediğim garip sözüm, ağlamaza ağlayan iki gözüm. Ağzı yanan üfleyerek içer. -Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek içer.- Yiyen bilmez, doğrayan bilir. Burunsaklanan taylak gibi, yedeklenmiş boynak¹⁹¹ gibi.¹⁹² Gönül kiri söyleyince gider, gömlek kiri yuyunca gider. Gerçek cömert yokluğa bakmaz, gerçek yüğrük tokluğa bakmaz. Şeytan dürtmediyse gece gece nereye gidersin?

¹⁸⁸ Baytursınulı'nın "ımıralı harifler" ve "ımırasız harifler" dediği bu terimlerin ne anlama geldiği tespit edilememiştir. (Çev.)

¹⁸⁹ Sansızlar hiç umulmadık bir biçimde san ve varlığa kavuştular. (Çev.)

¹⁹⁰ Eskiye onarırsan çok işine yarar. (Çev.)

¹⁹¹ Deve. (Çev.)

¹⁹² Her şeye kayıtsız şartsız boyun eğmiş. (Çev.)

YAZI KURALLARI

Birinci Kural

“A” (İ) sesinin harfi sözcük başında med işareti (~) ile yazılır, başka yerlerde ise medsiz yazılır.

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklerden med ile yazılması gerekenlere med (~) işareti koyun.

Awruw¹⁹³ astan, daw qarındaстан. Otpen oynama, küyersin, balamen oynama, şarşarsın. Ulıñ össe, ulıqtı men awıl bol; qızıñ össe, qılıqtı men awıl bol. El erge qaraydı, er jerge qaraydı. Awzıñ qıysıq bolsañ, aynağa ökpe joq. İyesin sıylağanıñ itine süyek tasta. Er qaptalı batqanın iyesi bilmes, at biler; ağayınñ azğanın ağayın bilmes, jat biler. Arpa, buyday as bolar, altın, kumis tas bolar. Alıstan arbalağanşa, jaqınnan dorbala.

Hastalık aştan, çingar kardaştan. Odlar oynama, yanarsın; çocukla oynama, yorulursun. Oğlun büyürse beyli ile oba ol, kızın büyürse kılıklı / güzel ile oba ol. El ere bakar, er yere bakar. Ağzın eğri ise aynaya gücenme. İyesini saydığın ite kemik at. Eğerin yanı vurduğunu iyesi bilmez, at bilir; akrabanın azdığını akraba bilmez, yad bilir. Arpa buğday aş olur, altın gümüş taş olur. Uzaktan arabayla taşıyacağın yakından torbayla taşı.

Uyarı: Söz başında (a) “a” (İ) sesi bulunmadığı hâlde “ı” harfi varsa başka sesi belirtmek için konmuştur ve okunmaz.

İkinci Kural

“ى” harfi yalnızca kapalı¹⁹⁴ hecede yazılmaz. Açık hecede¹⁹⁵ ise ister başında ister sonunda olsun yazılır.

Örnekler: 1) “قىتلم” miltıq (tüfek) iki heceli bir sözcüktür: قىت-لم (mıl-tıq). İkisi de kapalı hece olduğu için “ى” yazılmaz.

2) “قىسىم” mısıq (kedi) iki heceli bir sözcüktür: قى-سىم (mı-sıq). Sözcüğün birinci hecesi açık olduğu için “ى” yazılır, ikinci hecesi kapalı olduğu için “ى” yazılmaz. Eğer млтк “قىتلم” ve “قىسىم” sözcüklerinin kapalı hecelerini açarak “ىعىتىلم” (miltığı / tüfeği), мысығы “ىعىسىم” (mısığı / kediyi) diyecek olursak açık hece kuralı geçerli oldacağından sözcükler şöyle yazılır: “ىعىتىلم”, “ىعىسىм”.

Değerlendirme: *Altın alma, algıs al, algıs altın emes-pe? Asıñ-asıña, bereke bersin basıña! Sabasına qaray pispegi, murtına qaray iskegi. Jaqın joldıñ alısı jaman. Quldı qul deseñ ölgisi keler, biydi qul deseñ külkisi keler. Jaqsıñ jaqsısın ayt: nırı tassın, jamannıñ jamandığın ayt: qutı qaşsın. Jamannan jaqsı tuwadı, adam aytsa nanğısız, jaqsıdan jaman tuwadı, bir ayaq asqa algısız. Däm tuzın*

¹⁹³ Sözcükler düzeltilsin diye özellikle yanlış yazıldı.

¹⁹⁴ İlk harfi de son harfi de ünsüz olan heceye kapalı hece (bitew buwın) denir.

¹⁹⁵ İlk harfi veya son harfi ünlü olan heceye açık hece (aşiq buwın) denir.

tat, rasiñdı ayt. Ötirik degen duspan bar, otqa süyrep saladı. Aramzanıñ quyırığı tutam. Jarlınıñ baylığı, deniniñ sawlığı. Erte turğannıñ ırısı artıq. Tösegiñe qarap ayağıñdı kösil. Jarlılıqtan jaqsı joq: jatıp işer as bolsa. Qanağat qarın toyğızar, qanağatsızdıq jalğızın soyğızar. Barlıq ne degizbeydi, joqtıq ne jegizbeydi. Şöbi joq dep jerden tünılme, malı joq dep erden tünılme.

Altın alma, alkış / dua al, alkış altın değıl mi? Aşın aşına, bereket versin başına. Yayığına göre bişegi, bıyığına göre cımbızı. Yakın yolun uzağı kötü. Kula kul dersen ölesi gelir, biye kul desen gülesi gelir. İyinin iyiliğini söyle nuru taşsın, kötünün kötülüğünü söyle kutu kaşsın. Kötüden iyi doğar, söylense inanılmaz; iyiden kötü doğar, bir kap aş alınmaz. Ye iç, doğruyu söyle. Yalan denen düşman var, sürükleyip oda atar. Ayyarın kuyruğı bir tutamdır. -Yalancının mumu yatsıya kadar yanar.- Erken kalkanın rızkı artık olur. -Erken kalkan yol alır.- Ayağını döşegine / yorganına göre uzat. Yoksulluktan rahatı yoktur, yiyip yatacak aş olsa. Kanaat karın doyurur, kanaatsizlik tek malını kestirir. Varlık ne dedirtmez, yokluk ne yedirtmez. Otu yok diye yerden kaçma, malı yok diye erden kaçma.

Üçüncü Kural

ا, و, ئ, ی seslerinin ince okunduğı sözcüklerin başına hemze (ء) konur. İçinde (k) ك(ك), (g) ر(گ), (e) ع(ع) sesleri bulunan sözcüklerin başına hemze konmaz.

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcükleri defterinize yazın ve gerekliğin başına hemze koyun.

Balanıñ sözi batpanday, kelinniñ sözi ketpendey. Ağanı körip ini öser, apanı körip sinli öser. Atası başka attan tüş, atalasım atqa min. Tübi birge tütpeydi. Kördim degen köp söz, körmedim degen bir söz. Özi bilmes, bilgenniñ tilin almas. Bir körge bilis, eki körge tanıs. Tüşü qara bolsa-da, isi sara. İt jeñgenin talaydı. Şortannıñ özi ölse-de, tisi ölmes; adamnıñ özi ölse-de, isi ölmes. Bilimsizben alısba, tekke ömir tawısba. Qusta süt joq, jılqıda öt joq. Oquw bilim azığı, bilim ırıs qazığı. Jibek asıray almasa, jün boladı; qız asıray almasa, küñ boladı. Bala, balanıñ isi şala. İnisi bardıñ tınısı bar. Seniki, meniki degen köñil tarlığı; äri jat, beri jat degen tösek tarlığı. (Özellikle hemzesiz yazılmıştır.)

Çocuğun sözü patman gibi, gelinin sözü ketmen¹⁹⁶ gibi. Akayı görerek kardeş büyür; ablayı görerek bacı büyür. Atası başkanın atından in, atadaşımın atına bin. Soydaş olan birbirini incitmez. Gördüm demek çok söz, görmedim demek bir söz. Kendi bilmez, bilen sözünü dinlemez. Bir gördüğün biliş, iki gördüğün tanış. Rengi / dışı kara olsa da içi temiz. İt yendiğini dalar. Turnanın kendisi ölse de dışı ölmez, insanın kendisi ölse de işi ölmez. Bilgisizle münakaşa etme, boş yere ömür tüketme. Kuşta süt yok, atta öd yok. Okumak bilgi azığı, bilgi rızık kazığı. İpeği koruyamazsn yün olur, kızı koruyamazsan küñ¹⁹⁷ olur. Bala, balanın

¹⁹⁶ Kazma. (Çev.)

¹⁹⁷ Cariye, halayık. (Çev.)

*işi çala.*¹⁹⁸ *İnisi olanın nefesi var. Senin benim demek gönül darlığı, öte yat beri yat demek döşek darlığı.*

Uyarı: (q) “k” (ق), (ğ) “f” (غ) gibi ince okunması mümkün olmayan sesler ile (k) “k” (ك), (g) “r” (گ), (e) “e” (ع) gibi kalın okunması mümkün olmayan seslere inatçı sesler (toñ dıbıstar) denir.

Dördüncü Kural

Sözcüğün kapalı heceleri ile açık hecelerini ayırınca baştaki elif (l) sessiz harf sayılır. Sözelimi ıntıq (تنتان), ıqtın (دولدا), ısqın (ماساج) (نقسا), Irğız (Irğız)¹⁹⁹ (زعرا), ılğıy (سۈرۈكلى) sözcüklerinin ilk heceleri kapalıdır.

Uyarılar:

1) (q) “k” (ق) ve (ğ) “f” (غ) sesleri hakkında: Bazı yerlerde (q) “k” (ق) sesi (ğ) “f” (غ) sesine dönüşür. Bu durumda söylenişe göre (ğ) “f” (غ) harfini yazmak gerekir.

Örnek:

1. *aq (ak) – ağı, baq (baht) – bağı (bahtı), saq (sak) – sağı (sakı). İstiñ ağı bilmes, jigittiñ bağı biler. (Işın akı bilmez, yiğidin bahtı bilir.) İttiñ sağı jaqsı. (İtin sakı iyidir.)*

2. *ayaq (ayak) – ayağınan, tayaq (dayak) – tayağınan (dayağından). Kelinniñ ayağınan, qoyşınıñ tayağınan. (Gelinin ayağından, çobanın dayağından.)*

2) (k) “k” (ك) ve (g) “r” (گ) sesleri hakkında:

Bazı yerlerde (k) “k” (ك) sesi (g) “r” (گ) sesine dönüşür. Bu durumlarda söylenişe göre (g) “r” (گ) harfini yazmak gerekir.

Örnek: *etik (edik) – edigi. (Etigi jaman törge şıppas. Ediği kirli, töre çıkmaz.). önbek (kazanç) – önbegi, eñbek (emek) – eñbegi. (Eñbegi azdıñ önbegi-de az. Emeği azın kazancı da az.)*

3) (u) “y” (ي) ve (ı) “ı” (ى) sesleri hakkında:

(u) “y” (ي) ve (ı) “ı” (ى) sesleri (w, uw, üw) “y” (ي) sesinin önüne gelirse açık hecelerde seçik biçimde duyulur. Kapalı hecelerde belirsiz duyulur. Bu yüzden belirsiz olan yerlerde kapalı heceyi açık heceye çevirmek gerektir.

Örnekler:

1. *(suw) cıy (su), (buw) bıy (buğu), (tuw) mıy (tuğ, bayrak) diye mi yazılmalı, yoksa cy (sw), by (bw), my (tw) diye mi yazılmalı, bunu anlamak zordur. Başka bir deyişle “y” (ي) (w)’nin önündeki ses “y” (ي) (u) mudur, “ı” (ى) mıdır, açık işitilmez. Eğer “ı” (ى) nun önündeki ses “ı” (ى) ise “suw”, “buw”, “uw”*

¹⁹⁸ Çala: Yarım, yarım yamalak. (Çev.)

¹⁹⁹ Akarsu adı.

diye yazmak gerektir. Ancak “j”nin önündeki ses “ı” ise kapalı hecekerde “ı” harfli yazılmadığı için “cy” (sw), “by” (bw), “ty” (tw) diye yazılmalıdır. “j”nin önünde hangi ses bulunduğu kapalı heceyi açınca ortaya çıkacaktır. Şimdi “j”nin önüne hem “j” hem de “ı” harfini koyarak bir karşılaştırma yapalım: *suw=suwi, buw=buwi, tuw=tuwi; sw=sı-wı, bw=bı-wı, tw=tı-wı*. Elbette *suwi, buwi, tuwi* diye söylemek *sıwi, bıwi, tıwi* diye söylemekten doğru olduğu nasıl tartışmasız bir gerçek ise *suw, buw, tuw* diye yazmak gerektiği de öyle tartışmasız bir gerçektir.

2. *Oqy (oqw) (okumak), жору (yormak)²⁰⁰ (jorw), тану (tanw) (tanımak)* diye mi yazılmalı, yoksa *oqxу (oquw), жорху (joruw), танху (tanuw)* diye mi yazılmalı, bu açık değildir. Başka bir deyişle “y” yani “j”nin önündeki sesin “ı” mı, “j” mu olduğu belirsizdir. Eğer “ı” ise kapalı hece olduğuna için “ı” harfini atarak *oqy (oqw), жору (jorw), тану (tanw)* diye yazmamız gerektir.

Eğer “j” sesinin önünde “j” sesi varsa “j” harfi her zaman yazılacağı için *oqxу (oquw), жорху (joruw), танху (tanuw)* diye yazmamız gerektir. Heceleri açarak bakalım: *oqy (oqw)=oқы-уы (oqı-wı), жору (jorw)=жорыуы (jo-rı-wı), тану (tanw)=та-ны-уы (ta-nı-wı); oqxу (oquw)=o-қх-уы (o-qu-wı), жорху (joruw)=жо-рх-уы (jo-ru-wı), танху (tanuw)=та-нх-уы (ta-nı-wı)*. Elbette *oқыуы (oqıwı), жорыуы (jorıwı), таныуы (tanıwı)* demek *oqxууы (oquwı), жорхууы (joruwı), танхууы (tanuwı)* demekten daha doğrudur. Çünkü “oqy” (oqw) sözcüğünün kökü “oqı”dır, buna “j” (y) eklenmiş ve sözcük “oқыy” (oqıw) olmuştur. “ı” kapalı hecede gösterilmediği için sözcük “oqy” (oqw) biçiminde yazılmıştır. “Жору” (jorw) da böyledir. Kökü “жоры” olan sözcük (y) “j” eklendikten sonra “жору” (jorw) olmuştur. “Тану” denen sözcük iki anlamda kullanılır: 1) Birini bilmek, tanımak. 2) Sözde dönmek, caymak. Birincisinin kökü “таны” (tanı), ikincisinin kökü ise “тан” (tan)dır (tanımaq, tanbak). Ancak “тану” biçimiyle ikisinin söylenişi de birdir. Söyleniş bir olduğu için yazılış da bir olacaktır. Kapalı hecede “ı” yazılmadığından “танны-у” sözcüğü “тану” (tanw) biçiminde yazılır. Kapalı heceyi açarsak “таны-уы” (tanı-wı) olur. *Жану (januw) (yanmak, bilemek), қабу (qabu) (karmak, küpülemek), жару (jaruw) (yarmak, doymak)* gibi iki anlamlı sözcüklerin hepsi bu sebepler dolayısıyla “y”suz yani sadece “y” ile yazılır. *жану (janw)=жа-ны-уы (ja-nı-wı), қабу (qabw)=қа-бы-уы (qa-bı-wı), жару (jarw)=жа-ры-уы (ja-rı-wı)*.

3. *Алу (alw – almak), бару (barw – varmak), асу (asw – almak) sözcükleri de “тан” kökünden “тану” (tanw – almak), “жан” kökünden “жану” (janw – yarmak), “қабу” (qabw) kökünden “қабу” (qabw – karmak)²⁰¹, “жар” (jar) kökünden “жару” (jarw – yarmak) gibi “ал” (al) kökünden “алу” (alw – almak), “бар” (bar) kökünden “бару” (barw – varmak), “ас” (as) kökünden “асу” (asw –*

²⁰⁰ Yormak, yorumlamak. (Çev.)

²⁰¹ Köpek ısırmak. (Çev.)

asmak) oldukları için “ı”suz yazılır. Bu yazımın doğruluğu kapalı heceden açık seçik anlaşılmaktadır: *alı* (*alw*)=*алы-ыы* (*alı-wı*), *бары* (*barw*)=*бары-ыы* (*barı-wı*), *асы* (*asw*)=*асы-ыы* (*ası-wı*).

4. *Сап* (*sawr* – *sağrı*), *жауһ* (*jawn* – *yağış*), *аул* (*awl* – *oba*, *köy*) sözcüklerinde yazılmamış olmasına karşın “ур”, “ун”, “ул” hecelerinde “ы” (ı) harfinin varlığı hece açıldığında anlaşıldığı gibi *саяу* (*saww* – *sağmak*), *жауу* (*jaww* – *yağmak*), *ауу* (*aww* – *ağmak*) sözcüklerindeki “yy” hecelerindeki yazılmayan “ы” (ı) harfi hece açıldığında açığa çıkmaktadır: *саяу* (*saww*)=*ca-ыы-ыы* (*sa-wı-wı*), *жауу* (*jaww*)=*жа-ыы-ыы* (*ja-wı-wı*), *ауу* (*aww*)=*a-ыы-ыы* (*a-wı-wı*).

Bunun gibi *кыуу* (*quww* – *kovmak*), *тууу* (*tuww* – *doğmak*), *бууу* (*buww* – *boğmak*) sözcüklerindeki “yy” hecelerindeki yazılmayan “ы” (ı) harfi hece açıldığında ortaya çıkmaktadır: *кыуу* (*quww*)=*кы-ыы-ыы* (*qu-wı-wı*), *тууу* (*tuww*)=*тү-ыы-ыы* (*tu-wı-wı*), *бууу* (*buww*)=*бү-ыы-ыы* (*bu-wı-wı*).

5. *Кыуы* (*qıyw* – *kıymak*), *жыуы* (*jıyw* – *yığmak*), *тыуы* (*tıyw* – *yasaklamak*) gibi sözcüklerde “йы” hecelecerindeki yazılmayan “ы” (ı) harfi de hece açıldığında zaman görülecektir: *кыуы* (*qıyw*)=*қы-йы-ыы* (*qı-yı-wı*), *жыуы* (*jıyw*)=*жы-йы-ыы* (*ji-yı-wı*), *тыуы* (*tıyw*)=*ты-йы-ыы* (*ti-yı-wı*).

SÖZCÜĞÜN YAPISI

1) Yalın Sözcük

2) Türemiş Sözcük

3) Birleşik Sözcük

4) Yardımcı Sözcük

5) Ekler

1) **Yalın sözcük**; ilk anlamındaki, ilk yapısındaki sözcüktür. Sögelimi *bas* (*baş*), *tas* (*taş*), *şaş* (*saç*), *qol* (*el*).

2) **Türemiş sözcük**; ilk yapısı da ilk anlamı da değişmiş sözcüktür. Sögelimi *bastıq* (*baş*, *yönetici*), *tastıq* (*taşlık*), *şaşaq* (*saçak*), *qoltıq* (*koltuk*).

3) **Birleşik sözcük**; bir arada söylenen isimlerdir. Birleşik sözcüklerin iki çeşidi vardır. Birincisi nesnelerin genel olarak adlandıran sözcüklerdir. İkincisi ise nesneleri özel olarak adlandıran sözcüklerdir.

İlki **genelleyen birleşik sözcük**, sonraki ise **özelleyen birleşik sözcük** diye adlandırılır.

Genelleyen birleşik sözcükler: *ayaq-tabaq* (*tabak çanak*), *tösek-orın* (*yatak döşek*), *er-turman* (*eyer koşum*), *kiyim-keşek* (*giyim gece*), *jün-jurqa* (*yün kıl*), *baqa-şayan* (*bağa çayan*), *qurt-qumırsqa* (*kurt böcek*), *buta-butanaq* (*çalı çöğür*), *jer-suw* (*yer su*), *tüye-müye* (*deve meve*), *bızaw-torpaq* (*buzacağı dana*), *qoy-qozı* (*koyun kuzu*).

Özelleyen birleşik sözcükler: *jel-baw*²⁰² (*yellik*), *tösek-ağaç* (*ağaç yatak*), *jük-ayaq* (*yükayak*, *yüklük*), *pispek-sap* (*bişek*, *döveç*), *şege-balğa* (*çekiç*, *keser*), *qawğa-şelek* (*badya*), *Asıl-bek* (*Asılбек*), *Es-qul* (*Esqul*), *Töre-tay* (*Töretay*), *er-batur* (*er batur*), *aman-esen* (*sağ salim*), *Ömir-qoja* (*Ömirqoja*), *Şekti-bay* (*Şektibay*).²⁰³

4) **Yardımcı sözcük**; kendi başında çok anlamı olmayan, başka sözcüklerle kurduğu ilişkiyle tam bir anlam kazanan sözcüktür. Sözelimi *da* (*da*), *ğoy*²⁰⁴ (*ya*, *ki*), *ğana* (*tek*, *yalnızca*) *mal-da* (*mal da*), *jan-da* (*can da*), *solay-ğoy* (*öyle ya*, *öyledi*);– *osı-ğana* (*tek bu*, *yalnızca bu*).

5) **Ekler**; esasen sözcük değil sözcüğe eklenen hecelerdir. Bunlar tek başlarına bir anlam ifade etmez, bir sözcüğe eklenmeden söylenmez. Dolayısıyla eklenti diye adlandırılır. Ekler iki türlü olur. Bir kısmı eklendiği sözcüğün yalnızca biçimini değiştirir, anlamını değiştirmez; bir kısmı ise eklendiği sözcüğün hem biçimini hem de anlamını değiştirir. Bundan ötürü birincilere eklere **dış ekler** (tısqargı jalğawlar) veya **çekim ekleri** (tikeley jalğaw), ikincilere ise **iç ekler** (işkergi jalğawlar) veya **yapım ekleri** (tikeley jurnağ) denir.

Daha iyi anlaşılması için örnek verelim. “Jılqı” (at) sözcüğü ile “şı” ve “nıñ” eklerini alalım. “Jılqı” sözcüğüne hem “şı” hem de “nıñ” ekini ekleyelim; bakalım hangisi çekim eki, hangisi yapım eki olacak. *Jılqısı*, *jılqımın*. Jılqısı sözcüğünde ilk anlam da biçim de değişti, diğer bir deyişle “jılqısı” sözcüğü artık bir hayvanı değil bir insanı göstermektedir. Jılqısının sözcüğünde ise biçim değişti ancak anlam değişmedi, diğer bir deyişle “jılqısının” sözcüğü hâlâ bir hayvanı göstermektedir. Görüldüğü üzere “şı” yapım eki, “nıñ” ise çekim ekidir.

Çekim eklerinin sayısı az, yapım eklerinin sayısı çoktur. Çekim eki yalın sözcükte de türemiş sözcükte de bulunur. Yapım eki ise yalın sözcükte bulunmaz, yalnızca türemiş sözcükte bulunur.

Genel Yazım Kuralları

1) Her yalın ve türemiş sözcük yapım ekleri ve çekim ekleriyle bir bütün olarak yazılır, birleşmeyen harfler birleştirilmez. Bu harfler sözcüğün bütünlüğünü bozmaz. Kendisinden sonra gelen harflerle birleşmeyen harfler (**a**) **a(l)**, (**d**) **d(ı)**, (**z**) **z(ı)**, (**r**) **p(ı)**, (**o**) **o(ı)**, (**u**) **ı(ı)**, (**e**) **e (ı, ü, ö)** harfleridir.

2) Genelleyen birleşik sözcüklerde birleşenlerin arasına daima kısa çizgi (-) konur: *ayaq-tabaq* (*tabak çanak*), *kiyim-keşek* (*giyim gecek*), *qoy-qozi* (*koyun kuzu*), *tüye-müye* (*deve meve*), *sawıt-sayman* (*silah pusat*), *er-turman* (*eyer koşum*).

3) Özelleyen birleşik sözcükler ise birleşenleri bazen arasına kısa çizgi konarak, bazen de konmadan yazılır:

²⁰² Keçe çadırı yelden korumak için çevliğini yerdeki kazığa bağlayan dört enlice dokuma bağ. (Çev.)

²⁰³ Baş harfi büyük yazılanlar erkek adıdır. (Çev.)

²⁰⁴ “Ğoy” cümleye pekiştirme anlamı katan bir ögedir. Türkçe karşılığı pekiştirme ifade eden “ya, ki, +dir” olabilir. (Çev.)

Birleşik sözcüğün birleşenleri kalın sıradan veya ince sıradan olursa arasına kısa çizgi konmadan birleştirilerek yazılır: *basqur*²⁰⁵ (*bel ipi*), *qolğap* (*eldiven*), *Baljan* (*Baljan*), *jelgeser* (*yel değirmeni*), *aybalta* (*ay balta*), *Altınbay* (*Altınbay*), *Amantay* (*Amantay*), *Tasbolat* (*Tasbolat*), *Baymırza* (*Baymırza*).

Birleşik sözcüğün birleşenlerinden biri ince sıradan, diğeri kalın sıradan olursa aralarına kısa çizgi konarak yazılır: *jel-baw* (*yellik*), *tösek-ağaş* (*ağaç yatak*), *jük-ayaq* (*yükayak*, *yüklük*), *Tilew-bay* (*Tilewbay*), *Es-qul* (*Esqul*), *Töretay* (*Töretay*), *Jan-temir* (*Jantemir*), *Murat-bek* (*Muratbek*).

4) Yardımcı sözcükler kısa çizgiyle ayrılır: *solay-ğoy* (*öyle ya*), *biledi-aw* (*bilir elbet*), *jalğız-aq* (*tek bir*), *osı-ğana* (*yalnız bu*), *mal-da* (*mal da*), *jan-da* (*can da*), *bar-ma* (*var mı*), *kele- me* (*geliyor mu*), *tura-mısın* (*duruyor musun*), *jüre-misin* (*yürüyor musun*).

5) “Edi” (idi) ve “eken” (imiş) sözcükleri “ma” (mı) ve “ba” (mı)’dan ayrı yazılır: *Aytar-ma edi?* (*Söyler mi idi?*) *Keler-me edi?* (*Gelir mi idi?*) *Barma-pa edi?* (*Varmaz mı idi?*) *Aytqan-ba eken?* (*Söylemiş mi imiş?*) *Körgen-be eken?* (*Görmüş mü imiş?*) (*Bildi-mi eken?* – *Bilmiş mi imiş?*).

6) Yapım ekleri bütün sözcüklere bitişik yazılır. Ek içinde belirsiz işitilen sesler de olduğu gibi yazılır.

7) Çekim ekleri yalın sözcüğü de türemiş sözcüğe de bitişik yazılır. Çekim ekinde “t” (ت) sesi ile “d” (د) sesi belirsizse “t” (ت) yerine “d” (د) yazılır.

Yapım ekleri yalın sözcüğün, çekim ekleri ise hem yalın hem de türemiş sözcüğün son sesine göre değişerek eklenir.

Yapım Ekleri

1) **“lıq” eki:** Bu ek, sözcük ünlü, yarı ünlü veya “r” sesiyle biterse “lıq” olarak eklenir. Sözelimi: *bala* (*bala*) = *balalıq* (*balalık*), *jaw* (*yağı*) = *jawlıq* (*yağılık*), *quw* (*kurnaz*) = *quwlıq* (*kurnazlık*), *jabı* (*lagar*) = *jabılıq* (*lagarlık*), *bay* (*zengin*) = *baylıq* (*zenginlik*).

Sözcüğün sonunda yumuşak ses varsa “lıq” eki değişir ve “dıq” olur. Sözelimi: *qımız* (*kımız*) = *qımızdıq* (*kuzukulağı*), *haj* (*hac*) = *hajdıq* (*hacılık*, *hacla ilgili*), *sal* (*ozan*) = *saldıq* (*ozanlık*), *qom* (*hörgüç dibi yağı*) = *qomdıq* (*hörgüç dibi*), *han* (*han*) = *handıq* (*hanlık*), *añ* (*hayvan*) = *añdıq* (*hayvanlık*).

Sözcüğün sonunda sert ünsüz varsa “lıq” eki “tıq” olur. Sözelimi: *qap* (*çuval*) = *qaptıq* (*çuvalılık*), *jurt* (*halk*, *el*) = *jurttıq* (*halklık*, *ellik*), *aş* (*aç*) = *aştıq* (*açlık*), *jas* (*genç*) = *jastıq* (*gençlik*), *saq* (*sak*) = *saqtıq* (*saklık*).

İnce sıradan sözcüklere “lıq” yerine “lık”, “dıq” yerine “dik”, “tıq” yerine ise “tik” eklenir. Sözelimi: *er* (*er*) = *erlik* (*erlik*), *el* (*el*, *ulus*) = *eldik* (*ellik*, *ulusluk*), *teñ* (*denk*) = *teñdik* (*denklik*, *eşitlik*), *erke* (*şımarık*) = *erkelik* (*şımarıklık*, *nazlı*),

²⁰⁵ Derimlerin başından bütün evi dolaştırarak çekilen ve evi yani çadırı güzelleştiren yassı bağ. (Çev.)

kedey (yoksul) = kedeylik (yoksulluk), jetim (yetim) = jetimdik (yetimlik), köp (çok) = köptik (çokluk).

Alıştırma: Aşağıdaki sözcüklere “lıq” eki ekleyerek türemiş söz yaptırın.

Bas, qas, murın, awız, erin, til, qabırğa, arqa, teri, ökpe, bel, tamır, sal, tize, baltır, ökşe, ultan, ata, ul, ağa, ini, apa, jiyen, küyew, baja, quda, jigir, qart, şal, as, suw, şöp, ot, ene, at, jorğa, ayğır, buqa, qoşqar, it, qasqır, tülki, maymıl, ay, kün, jariq, qar, quyn, jıl, şilde, küz, tüs, tün, kümis, tös, ala, saw, batur, quw, jaqın, zor, iygi, jaman, tiri, naşar, qattı, semiz, jawız, ras, iri, qıysıq, suhuw, körkem, ädemi, mıqtı, juas, uyañ, äñgi, montanı, qıyın, pañ, añqaw, nas, salaq, şapşañ, bos, duris, tuwra, soqır, sarañ, qaz, toq, mas, sum.

Baş, kaş, burun, ağız, dudak, dil, kaburga, arka, deri, akciğer, bel, damar, sal / ozan, diz, baldır, ökçe, taban / oltan, dede / baba, oğul, aka, ini / kardeş, abla, yeğen,²⁰⁶ güveyi, bacanak, dünür, yiğit, yaşlı / kart, ihtiyar, aş, su, ot, od, at, yorga, aygır, boğa, koç, it / köpek, kurt, tilki, maymun, ay, gün, ışık, kar, fırtına, yıl, temmuz, güz, öğle, gece, gümüş, döş, ala, sağ, batur, kurnaz, yakın, iri, iyi, yaman / kötü, diri, güçsüz, katı / sert, semiz, yavuz / zalim, doğru, iri, eğri, güzel, görk, güzel, güçlü, uysal, yumuşak, salak, ikiyezlü, zor, kibirli, safdil, kirli, pasaklı, hızlı, boş, doğru, dürüst / doğru, kör, cimri, kaz, tok, esrik, zalim.

2) “şı” eki: Bu ek kalın sıradan ve ince sıradan sözcüklere aynı biçimde eklenir ancak kalın sıradan sözcükte kalın, ince sıradan sözcükte ise ince söylenir.²⁰⁷ Sözelimi: *mal (mal) = malşı (sığirtmaç), el (il) = elşi (elçi), jılqı (at) = jılqıştı (atçı), tüye (deve) = tüyeşi (deveci), ılaw²⁰⁸ (binek) = ılawşı (binekçi), egin (ekin) = eginşi (ekinci, çiftçi).*

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklere “şı” eki ekleyerek yeni sözcükler türetin.

Añ, öleñ, nan, üy, peş, ayaq, qazan, temir, kömir, qırman, oraq, at, biye, sıyır, balıq, oyun, jır, dombıra, qobız, sırnay, arba, qarawıl, otın, balşıq, altın, kümis, sır, balta, bata, ara, etik, tigin, oy, toy, ösek, ötirik, qala, bazar, bas.

Hayvan / av, ekmek, ev, soba, ayağ / kap, kazan, demir, kömür, harman, orak, at, kısarak, sığır, balık, oyun, yır, dombıra, kopuz, sırnay / zurna, araba,²⁰⁹ karakol / gözcü, odun, balçık / çamur, altın, gümüş, sır / boya, balta, dua, arı, edik / çizme, dikiş, düşünce, dedikodu, yalan, şehir, pazar, baş.

3) “şıl” eki: Bu ek de kalın sıradan ve ince sıradan sözcüklere aynı biçimde eklenir. Ancak kalın sıradan sözcüklerde kalın, ince sıradan sözcüklerde ince okunur. Sözelimi: *qazaq (Kazak) = qazaqşıl (Kazakçı), jetek (yede) = jetekşil (yedeği, kılavuz), qara (halk) = qaraşıl (halkçı), kün (günü) = künşil (günücü), qayğı (kaygı, keder) = qayğışıl (dertli, kaygılı).*

²⁰⁶ Sözcük esasen kızdan yeğen ve kızdan torun anlamında kullanılır. (Çev.)

²⁰⁷ Ekin “عق” olduğunu unutmamak gerekir. (Çev.)

²⁰⁸ Devlet memurlarını bir yerden diğerine götüren at, binit. (Çev.)

²⁰⁹ Motorsuz araba kastediliyor. Kazakçada motorlu arabaya “maşına” denir. (Çev.)

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklere “şıl” eki ekleyerek yeni sözcükler yapın.

Ter, kir, jer, qayın, töl, kel, esep, awıl, suw, qımız, jurt, soqa, ayañ, ösek, uwayım, täwekel, ırım, amal, qızıl, özım, özge, oyın, şın, basqa, erteñ, bugün, erkin, tör, köp, täsil, ädis.

Ter, kir, yer, kayın, döl, üşengeç, hesap, oba / avıl, su, kımız, yurt / el, saban, adi yürüyüş, dedikodu, endişe, tevekkül, inan, ırım,²¹⁰ taktik, kızıl, ben / öz, özge, oyun, gerçek / çın, başka, yarın, bugün, erkin / hür, tör / başköşe, taktik / yordam, yöntem.

4) **“las” eki:** Sözcüğün sonu ünlü, yarı ünlü veya “p – r” ile biterse ek “лас – las” olarak eklenir. Sözelimi: *qora (ahır) = qoralas (ahırdaş), aw (av) = awlas (avdaş), ay (ay) = aylas (aydaş),²¹¹ aqı (ücret) = aqılas (ücrettaş, ücreti bir olan), sır (sır) = sırlas (sırdaş).*

Sözcüğün sonunda yumuşak ses varsa “las” eki “das” olarak eklenir. Sözelimi: *jol (yol) = joldas (yoldaş), muñ (dert, bun) = muñdas (derddaş), qan (kan) = qandas (kandaş), ım (im, işmar) = ımdas (imddaş), tuz (tuz) = tuzdas (tuzdaş, sofra arkadaşı).*

Sözcüğün sonunda sert ünsüz varsa ek “las” yerine “tas” olarak eklenir. Sözelimi: *ot (od) = ottas (oddaş, yoldaş), tap (sınıf, tabaka) = taptas (sınıftaş), oşaq (ocak) = oşaqtas (ocaktaş), qos (koş, alaçık) = qostas (koştaş), borış (borç) = borıştas (borçtaş).*

İnce sıradan sözcüklere “las” yerine “les”, “das” yerine “des”, “tas” yerine ise “tes” eklenir. Sözelimi: *töbe (tepe) = töbeles (tepedeş), köl (göl) = köldes (göldeş), jer (yer) = jerles (yerdeş), tilek (dilek) = tilektes (dilektaş), şek (sınır) = şektes (sınırdas), şöp (ot) = şöptes (ottaş, otlaktaş)...*

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklere “las”, “les”, “das”, “des”, “tas”, “tes” ekleri getirerek yeni sözcükler yaptırın.

Bas, bawır, buw, tize, ökşe, ata, qayın, quda, toğay, sabaq, tabaq, suw, egin, tūs, zaman, qaran, tuqım, qara, älek, odaq, aqıl, payda, jarna, enşi, en, tañba, irge, sıbay, ün, jaylaw, suwat, köñil, bata, ayaq, otan, ruw, uya, öris, qudıq, tek, däm, olja, amal, tilew, ot, şabın, qonıs, sıbağa, kindik.

Baş, bağır, buğu, diz, ökçe, ata, kayın, dünür, orman, ders, tabak, su, ekin, renk, çağ / zaman, tohum / soy, kara, telaş, birlik, akıl, fayda, kesenek / pay, üleş, en / damga, damga, temel / dip, komşu, ün / ses, yayla, suvat, gönül, dua, ayağ / tas, vatan, uruk / boy, yuva, otlak, soy, yemek / tat, ganimet, iş / amel, dilek, od, otlak, konak / yurt, pay / hisse, göbek.

5) **“lı” eki:** Sözcük ünlü, yarı ünlü veya “p – r” sesiyle biterse ek “лы – lı” biçimiyle eklenir Sözelimi: *bala (çocuk) = balalı (çocuklu), taw (dağ) = tawlı (dağlık), tay (tay) = taylı (taylı), qar (kar) = qarlı (karlı).*

²¹⁰ Boş inanç. (Çev.)

²¹¹ Doğurma vakitleri aynı ay olan. (Çev.)

Sözcük yumuşak sesle biterse “lı” yerine “dı” biçimi eklenir. Sözelimi: *mal* (*mal, hayvan*) = *maldı* (*mallı, zengin*), *saz* (*ezgi, müzik*) = *sazdı* (*müzikli*), *muñ* (*keder*) = *muñdı* (*kederli*), *san* (*sayı*) = *sandı* (*sayılı*).

Sözcük sert ünsüzle biterse “lı” yerine “tı” biçimi eklenir. Sözelimi: *sap* (*sap*) = *saptı* (*saplı*), *at* (*at*) = *attı* (*atlı*), *tas* (*taş*) = *tastı* (*taşlı*), *qulaq* (*kulak*) = *qulaqtı* (*kulaklı*), *burış* (*köşe*) = *burıştı* (*köşeli*).

İnce sıradan sözcüklere eklerin de ince biçimleri eklenir. Sözelimi: *şege* (*çivi*) = *şegeli* (*çivili*), *tüye* (*deve*) = *tüyeli* (*develi*), *tirew* (*direk*) = *tirewli* (*direkli*), *kegey* (*şiş, ok*) = *kegeyli* (*şişli*), *ürey* (*ürkü*) = *üreyli* (*ürkölü*), *tek* (*soy*) = *tekti* (*soylu*), *jel* (*yel*) = *jeldi* (*yelli*), *jer* (*yer*) = *jerli* (*yerli*), *küş* (*güç*) = *küşti* (*güçlü*), *es* (*us, akıl*) = *esti* (*akıllı*).

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcükler “lı” eki getirerek yeni sözcükler yapın.

Kisi, adam, dene, bas, şaş, saqal, samay, iyek, murt, mañday, kewde, jürek, büyir, qarın, tamır, tize, taban, tobiq, ata, ana, ağa, ini, küyew, jağa, etek, ton, maqta, et, qımız, ayran, suw, şöp, tarı, sulı, juwa, ağaş, moyıl, üy, tomar, jılqı, jorğa, bota, şağala, añ, ayuw, qasqır, balıq, aqşa, may, sümbe, qundaq, altın, kümüz, akıl, es, ümit, sana, sañılaw, qayğı, aşuw, qula, küreñ.

Kişi, adam, beden, baş, saç, sakal, şakak, çene, bıyık, alın, gövde, yürek, böğür, karın, damar, diz, taban, topuk, baba, ana, aka, ini, güveyi, yaka, etek, don / kaftan, pamuk, et, kımız, yoğurt, su, ot, darı, arpa, yaban soğanı, ağaç, kuş kirazı, ev, kütük, at, yorga, köşek, martı, hayvan, ayı, kurt, balık, akça, yağ, harbi, kundak, altın, gümüş, akıl, us, ümit, bilinç, delik, tasa, öfke, kula, al.

6) “law” eki: Sözcük ünlü, yarı ünlü veya “p – r” sesiyle biterse ek “law” biçimiyle eklenir. Sözelimi: *bala* (*çocuk*) = *balalaw* (*yeniyetme*), *qara* (*kara*) = *qaralaw* (*karaca, karamsı*), *taw* (*dağ*) = *tawlaw* (*dağlıca*), *suluw* (*güzel*) = *suluwlaw* (*güzelce*), *tar* (*dar*) = *tarlaw* – (*darca*), *jar* (*yar*) = *jarlaw* (*yarlıca*).

Sözcük yumuşak ünsüzle biterse “law” yerine “daw” biçimi eklenir. Sözelimi: *şal* (*yaşlı*) = *şaldaw* (*yaşlıca*), *pañ* (*böbürlü*) = *pañdaw* (*böbürlüce*), *az* (*az*) = *azdaw* (*azca, azıcık*), *şıñ* (*doruk, yüksek*) = *şıñdaw* (*yüksekçe*).

Sözcük sert ünsüzle bitirse “law” yerine “taw” biçimi eklenir. Sözelimi: *aq* (*ak*) = *aqtaw* (*akça*), *jas* (*genç*) = *jastaw* (*genççe*), *aş* (*aç*) = *aştaw* (*aşça*).

Sözcük ince sıradan ise ek de incilir ve “law” yerine “lew”, “daw” yerine “dew”, “taw” yerine “tew” biçimleri eklenir. Sözelimi: *köne* (*eski, kadim*) = *könelew* (*eskice*), *iri* (*iri*) = *irilew* (*irice*), *kir* (*kirli*) = *kirlew* (*kirlice*), *semiz* (*semiz*) = *semizdew* (*semizce*), *keñ* (*geniş*) = *keñdew* (*genişçe*), *kem* (*az*) = *kemdew* (*azıcık, azca*), *tömen* (*alçak, düşük*) = *tömendew* (*alçakça, düşükçe*), *kök* (*gök*) = *köktew* (*gökçe*), *siyrek* (*seyrek*) = *siyrektew* (*seyrekçe*).

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklere “law” eki getirerek yeni sözcükler oluşturun.

Jaman, meñirew, batır, er, quw, sur, sarı, kedey, jaqın, juwıq, ülken, zor, ötkir,

biyik, eski, qızıq, sasıq, bükir, qalıñ, juqa, ıssı, suwıq, kereñ, tereñ, jıltır, tegis, jaqsı, qımbat, alıs, uzın, juqa,²¹² qalıñ, naşar, suyıq, aşşı, jawız, erke, buziq, tike, qısqa, şolaq, körkem, juwas, uyañ, jeñil, oñay, ılas, ılay, jas, usaq, alasa, salaq, nas, saqaw.

Kötü, dilsiz, batur, er, kurnaz, boz, sarı, yoksul, yakın, yakın / yaklaşık, büyük, iri, keskin, yüksek, eski, ilginç, sası, kambur, kalın, ince, sıcak, sağır, derin, parlak, düz, iyi, pahalı, uzak, uzun, ince, kalım / başlık, güçsüz / kötü, sıvı, acı, yavuz / zalim, nazlı, bozuk, dikbaşı, kısa, çolak, görk, uysal, yavaş, yeğni, kirli, genç, ufak, alçak, pasaklı, kirli, peltek.

7) “sız” eki: Sözcüğe her zaman bu biçimiyle eklenir. Kalın sıradan sözcüklerde kalın söylenir, ince sıradan sözcüklerde ise ince söylenir.²¹³ Sözgelimi: *qulaq* (kulak) = *qulaqsız* (kulaksız), *iyek* (çene) = *iyeksiz* (çenesiz).

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklere “sız” eki getirterek yeni sözcükler yaptırın.

Bas, ayaq, qol, jol, bul, jem, jeñ, tek, teñ, em, jel, köl, bet, ep, at, qoy, tüye, mal, et, süt, sorpa, nan, jan, el, kün, bala, jala, qala, qora, albar, aw, taw, jota, bota, küy, üy, miy, oy, ot, qut, baq, jaq, oq, serik, ar, jar, tür, töl, tüp, jip, muñ, san, ton, daq, dät, däm, däme.

Baş, ayak, el, yol, para, yem, yen, soy, denk, em / ilaç, yel, göl, yüz, beceri, at, koyun, deve, mal / hayvan, et, siit, çorba, ekmek, can, il / el, gün / güneş, bala, iftira, şehir, ahır, avlu, ağ, dağ, tepe, köşek, yoksul, ev, beyin, düşünce, kut, baht, yan / yanak, ok / kurşun, yoldaş, ara, yâr, renk, döl, dip, ip, bun / keder, sayı, don / kaftan, leke, sabır, tat, ümit.

8) “ğı” eki: Sözcük kalın sıradan ise ek “ğı” biçimiyle eklenir. Sözgelimi: *burın* (önce) = *burıñğı* (önceki), *ar* (öte, öbür) = *arğı* (öteki), *soñ* (son) = *soñğı* (son, sonuncu).

Sözcük ince sıradan ise “gi” eki “gi” biçimiyle eklenir. Sözgelimi: *keşe* (dün) = *keşegi* (dünkü), *bügün* (bugün) = *bugünğı* (bugünkü), *keyin* (sonra) = *keyingı* (sonraki), *tömen* (aşağı) = *tömengı* (aşağıki).

Kalın sıradan sözcüklere sert ünsüzlerden sonra kalın “qı”, ince sıradan sözcüklere ise “ki” olarak eklenir. Sözgelimi *art* (art, arka) = *artqı* (arka, arkadaki), *sırt* (sırt, dış) = *sırtqı* (dış), *tüp* (dip, asıl) = *tüpki* (asıl), *şet* (kıyı, dış) = *şetki* (kıyıdaki, dış).

9) “eke” eki: Bu ek sözcüğe bitişik yazılmaz, kısa çizgiyle sözcükten ayrılır. “eke” eki “äke” (aka) sözcüğünden evrilmiştir. Sözgelimi: *biy-eke* (biy aka), *töre-eke* (bey aka), *batır-eke* (batur aka), *Nur-eke* (Nur aka), *äke-eke* (babacığım), *ağa-eke* (akacığım), *şeşe-eke* (anneciğim).

10) “nşı” eki: Bu ek kalın sıradan bir sözcüğe eklenirse kalın, ince sıradan

²¹² “Juqa” sözcüğü tekrarlanmıştır. (Çev.)

²¹³ Ekin “زس” olduğunu unutmamak gerektir. (Çev.)

bir sözcüğe eklenirse ince söylenir.²¹⁴ Sözelimi: *birinşi (birinci), ekinşi (ikinci), üşinşi (üçüncü), törtinşi (dördüncü), besinşi (beşinci), altınşı (altıncı), jetinşi (yedinci), segizinşi (sekizinci), toğızınşı (dokuzuncu), onınşı (onuncu), jıyırmanşı²¹⁵ (yirminci), otızınşı (otuzuncu), qırqınşı (kırkıncı), elüwinşı (ellinci), alpısınşı (altmışıncı), jetpısınşı (yetmişinci), sekseninşı (sekseninci), toqsanınşı (doksanıncı), jüzinşı (yüzüncü), mıñınşı (bininci).*

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklere “nşı” eki ekleterek yeni sözcükler yaptırın.

On bir, on eki, on üş, on tört, on bes, on altı, on jeti, on segiz, on toğız, jıyırma toğız, otız segiz, qırq jeti, elüw altı, alpıs bes, jetpis tört, seksen üş, toqsan eki, bir jüz on, jüz mıñ, jüz on, jüz jıyırma.

(On bir, on iki, on üç, on dört, on beş, on altı, on yedi, on sekiz, on dokuz, yirmi dokuz, otuz sekiz, kırk yedi, elli altı, altmış beş, yetmiş dört, seksen üç, doksan iki, yüz on, yüz bin, yüz on, yüz yirmi.)

11) **“w” eki:** Ünlü ile biten sözcüklere doğrudan “w” olarak eklenir. Sözelimi: *qara (bak) = qaraw (bakmak), asa (ye) = asaw (yemek), öte (öde) = ötew (ödemek), buw (boğ, bağla) = buwuw (boğmak, bağlamak).*

Alıştırma: Aşağıdaki sözcüklere “w” eki ekleterek yeni sözcükler yaptırın.

Al, ur, saba, qorıq, küre, adas, süz, as, iyle, töz, awna, qayt, oqı, toqı, sürt, ulı, ölşe, qur, söyle, sız, şiri, qalğı, saw, tıy, tiy, jıy, oy, iste, tile, juw, buw, quw, tuw.

(Al, vur, döv, kork, küre, şaşır, süz, as, yoğur, ağna, dön, oku, doku, sil, ulu, ölç, kur, söyle / konuş, çiz, çürü, süzül, sağ, yasakla, değ, yığ / topla, oy, işle / yap, dile, yu, boğ, kov, doğur.)

12) **“ğış” eki:** Sözcük ünlü, yarı ünlü veya yumuşak ünlüyle biterse ek “ğış” olarak eklenir. Sözelimi: *sana (say) = sanağış (sayıcı, sayacı), oqı (oku) = oqığış (çok okuyan), saw (sağ) = sawğış (sağıcı, çok sağan), buw (boğ, bağla) = buwğış (boğucu, bağlayıcı), tay (kay) = tayğış (kaygan, çok kayan), al (al) = alğış (alıcı, çok alan).*

Sözcük sert ünsüzle biterse “ğış” yerine “qış” olarak yazılır. Sözelimi: *ayt (söyle) = aytqış (söyleyici, çok söyleyen), tap (bul) = tapqış (bulucu, mucit), baq (bak) = baqqış (bakıcı, çok bakan), bas (bas) = basqış (basıcı, basamak), aş (aç) = aşqış (açıcı, anahtar).*

Sözcük ince sıradan olursa “ğış” yerine “giş”, “qış” yerine ise “kiş” yazılır. Sözelimi: *söyle (konuş) = söylegiş (konuşkan), ek (ek) = ekkiş (ekici), ber (ver) = bergiş (verici, cömert), sürt (sil) = sürtkiş (silgi, silgi bezi).*

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklere “ğış” eki ekleterek yeni sözcükler yaptırın.

Al, kör, küres, saqta, maqta, tasta, basta, töz, kez, qaq, jaq, kir, sürt, sas, asıq,

²¹⁴ Ekin “يچين” biçiminde yazıldığını unutmamak gerekir. (Çev.)

²¹⁵ Sözcük bugünkü Kazakçada “jıyırmanşı” biçimindedir. (Çev.)

tañda, ölşe, nan, kep, tep, qara, keyi, buyı, oqı, qıy, müji, bar, quw, juw, buw, oy, qoy, toy, soy, je, de, tile, kes, tes, es, şaş, qaş, şeş, tañ, jan, sal, bol, sol, qula, qala, qaz, bar, jar, köm, em, en, er, jıy, tıy, qıy, quy, iy, tiy, tut, jort, qız, az, jır.

Al, gör, güreş, sakla, öv, at, başla, dayan / sabret, gez, çak, yak, gir, sil, şaş, iv, seç, ölç, inan, kuru, tep, bak, kız, esri, oku, kıy, buruştır, var, kov, yu, boğ, koy, koy, doy, kes / boğazla, ye, de, dile, kes, deş, es, saç, kaç, çöz, sar, yan, sal, ol, sol, düş, iste, kaz, var, yar, göm, em, in, er, yığ / topla, yasakla, kıy / kes, koy / aktar, eğ, değ, tut, yort, kız, az, yırt / dil.

13) “ğın” eki: Bu ek de “ğış” eki gibi sözcüğün sonuna ve ünlülerine göre “qın”, “kin”, “gin” biçimlerinde eklenir. Sözelimi: *quw (kov) = quwğın (kavulmuş, sürgün), az (az) = azğın (azgın), qaş (kaç) = qaşqın (kaçkın, kaçak), tas (taş) = tasqın (taşkın), köş (göç) = köşkin (göçük), jür (yürü) = jürgin (yolcu, yaya).*

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklere “ғын – ğın” eki ekleterek yeni sözcükler yaptırın.

As, kör, tök, tür, tart, jut, ur, saw, jet, küt, ör, şaq, jek, töz, şap, qat, tap, tol, qır, üz, baq, bür, soq, sat, tay, oz, öt, sol, tuw, jirt, kes, süz, şaş, ayt, at, aw, qoy, qos, kül, tıq, tüs, ek, er, aq, bat, sürt.

As / aş, gör, dök, dür, çek, yut, vur, sağ, yet, bekle, ör, sok, koş / bağla, dayan / sabret, kes, don, bul, kırk, kopar, bak, bastır, çarp, sat, kay, öne geç, geç, sol, doğur, yırt, kes, süz, saç, at / vur, ağ, koy, koş / ekle, gül, tık, düş, ek, izle, ak, bat, sil.

14) “q” eki: Aklın sıradan sözcüklere “q”, ince sıradan sözcüklere ise “k” olarak eklenir. Sözelimi: *aş (aç) = aşıq (açık), tes (deş, del) = tesik (deşik, delik).*

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklere “q” eki ekleterek yeni sözcükler yaptırın.

Al, sal, as, il, töz, kör, kir, bil, sez, sız, şiri, böl, ber, saw, tüs, jet, oy, tile, sası, öksi, qada, qıs, jap, boya, bit, qaz, jar, üşi, süy, sın, qat, kez, tes, tol, uza, qaqr, kekir, oz, jul, tañ, buz, buyır, es, jaz, jap, til, jüz, iyle, tükir, töle, üz, sol, jirt, jay, kes, otur, nan, jara, jıyna, suwı, tur, qus.

Al, sal, aş, il, döz / dayan, gör, gir, bil, sez, çiz, çürü, böl, ver, sağ, düş, yet, dile, sası, hıçkır, sapla, kıs / sık, kapa, boya, bit, kaz, yar, üşü / don, sev, sın / kırıl, kat, gez, deş / del, dol, uza, kakır / tükür, geçir, öne geç / oz, yol / kopar, sar, boz, buyur, es, yaz, kapa, dil, sepile, tükür, öde, kopar, sol, yırt, yay, kes, otur, inan, yara, yığ / topla, soğu, dur, kus.

15) “aq” eki: Bu ek kalın sıradan sözcüklere “aq”, ince sıradan sözcüklere ise “aq” yerine “ek” olarak gelir. Sözelimi: *tur (dur) = turaq²¹⁶ (durak), kes (kes) = kesek (kesek).*

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklere “aq” eki getirterek yeni sözcükler yaptırın.

²¹⁶ Araç durağı anlamında kullanılmaz. (Çev.)

*Jat, qos, qorıq, süz, jul, bol, jet, köm, tap, or, aş, ot, qum, şaş, ayt, at, iy, şeş, kön, jür, quş, qon, ol, jat, qap, jip, köp, kön,*²¹⁷ *tüp.*

Yat, koş, kork, süz, yol, ol, yed, göm, bul, or / biç, aç, od, kum, saç, eyit / de, at, eğ, çöz, gön, yürü, kuç, kon, ol, yat, kap, köp / çok, ip, kan, dip.

16) “s” eki: Sözcük kalın sıradan olursa ek kalın, ince sıradan olursa ek ince söylenir. Sözelimi: *ba (var) = barıs (varış, gidiş), kel (gel) = kelis (geliş).*

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklere “s” eki ekleterek yeni sözcükler yaptırınız.

Al, ber, jür, tur, ayt, qon, tart, tuw, at, jap, saw, bur, bil, soq, qaq, tanı, juq, toy, bit, şal, kir, şıq, kör, tap, jut, böl, ur, tiy, jek, toz, jat, uq, qara, juw, baq, jul, tala, jon.

Al, ver, yürü, dur / kalk, eyit / söyle, kon, çek / tart, doğ / doğur, at, kapa, sağ, bur / çevir, bil, çarp, kak / çak, tanı, geç, doy, bit, çal, gir, çık, gör, bul, yut, böl, vur, değ, koş / bağla, eski, yat, anla, yu, bak, yol, dala, yon.

17) “m” eki: Bu ek kalın sıradan sözcüklerde kalın, ince sıradan sözcüklerde ince söylenir. Sözelimi: *atta (atla) = attam (atlama, büyük adım), tiste (dişle, ısır) = tistem (ısırmak).*

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcükler “m” eki ekleterek yeni sözcükler yaptırın.

At, sal, jar, kel, ket, as, qos, tart, suq, soq, kes, art, küt, je, jaz, jur, til, qala, bayla, ora, iş, şayna, tut, jut, jay, sıq, qıs, töz, qayt, qada, ölşe, il, üz, şanış, taq, türt, sız, öl, süye, süyke, jala, tat, aq, tök, saw, tüs.

At, sal, yar, gel, git, aş, koş, çek, sok, çarp, kes, yükle, bekle, ye, yaz, yırt, koy, bağla, sar, iç, çiğne, tut, yut, yay, sık, kıs, döz / dayan, sapla, ölç, il, kopar, batır / sapla, dört, çiz, öl, daya, sürt, yala, tat, ak, dök, sağ, düş / in.

18) “ndı” eki: Bu ek de kalın sıradan sözcüğe eklenince kalın, ince sıradan sözcüğe eklenirse ince söylenir.²¹⁸ Sözelimi: *qos (koş, ekle) = qosındı (karışım) kes (kes) = kesindi (kesik, parça).*

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklere “ndı” eki getirterek yeni sözcükler yaptırın.

Quw, buw, tuw, juw, bas, as, tas, aq, jaq, ur, ek, ük, jügir, sat, qayt, sürt, jur, jul, üz, müji, jut, söyle, qır, oy, quwır, or, şaqır, qaz, boya, tap, jat, tükir, japır, semir, türt, şeş, bayla, tala.

Kov / izle, boğ / bağla, doğ, bas, as, taş, ak, yak, vur, ek, öğüt seğırt, sat, dön, sil, yırt, yol, kopar, buruştur, yut, söyle, kırk, oy, kavur, biç, çağır, kaz, boya, bul, yat, tükür, devir, yık, semir, dürt, çöz, bağla, dala.

19) “ma” eki: Ünlü, yarı ünlüyle veya “r” ve “l” sesleriyle biten sözcüklere “ma” olarak eklenir. Sözelimi: *sana (say) = sanama (sayma), tasta (at) = tastama (atma, atılmış), tuw (doğ) = tuwma (doğma), saw (sağ) = sawma*

²¹⁷ Sözcük iki kez verilmiştir. (Çev.)

²¹⁸ Ekin “ىدىن” biçiminde yazıldığını unutmamak gerekir. (Çev.)

(sağma), jay (yay) = jayma (yayma, sergi), qırq (kırk) = qırqma (kırkma), sal (sal) = salma (salma, saliverme).

Yumuşak ünsüzle biten sözcüklere “ma” yerine “ba” biçimi eklenir. Sözelimi: jaz (yaz) = jazba (yazma), oñ (on) = oñba (onma), jon (yon) = jonba (yonma).

Sert ünsüzlerle biten sözcüklere “ma” yerine “pa” biçimi eklenir. Sözelimi: bas (bas) = baspa (basma, basım), at (at) = atpa (atma), aq (ak) = aqpa (akma), jap (kapa) = jappa (kapama), aş (aç) = aşpa (açma).

İnce sıradan sözcüklere “ma” yerine “me”, “ba” yerine “be”, “pa” yerine ise “pe” biçimleri eklenir. Sözelimi: ker (ger) = kerme (germe), il (il) = ilme (ilme), iy (eğ) = iyme (eğme), kez (gez) = kezbe (gemze, gezeğen), köm (göm) = kömbe (gömmе, gömü), kes (kes) = kespe (kesme, erişte), ek (ek) = ekpe (ekme, aşı).

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklere **ma, me, ba, be, pa, pe** ekleterek yeni sözcükler yaztırın.

Sal, qaz, bat, jap, süz, tasta, as, küre, qaq, qada, kir, tök, sürt, tañda, qara, jek, qıdır, sız, ür; soq, tiy, oy, quwır, or; jap, usta, tuttuq, ora, sina, aynal, boya, bas, tuwra, jar, uş, jala, qula, jır, jüz, keş, köter, tay, oz, janış, jay, soz, şaş, qayna, aw, qoy, sıq, kiş, toqı, qıs, tara, köş.

(Sal, kaz, bat, kapa, at, aş / as, küre, kak / çal, sapla, gir, döl, sil, seç, bak, koş, dolaş, çiz, üfle, çarp, değ, oy, kavur; biç, kapa, tut, tutul / kekele, sar, sina, dön, boya, bas, doğra, yar, uç, yala, düş, yırt, yüz, geç, kaldır, oz / geç, ez / çiğne, yay, uzat, saç, kayna, ağ, koy, sık, giş, doku, kıs, tara, göç.)

ASIL SÖZCÜKLER²¹⁹

I. Ad

Sözcüklerden kimisi nesnenin kendisini adlandırır. Sözelimi *jer, taw, tas, suw, ağaş, şöp, japıraq, kün, ay, juldız, bult, qar, jañbır, jel, buw, sağım, kisi, mal, añ, qus, baqa, şayan, şıbın, şırkey, qurt, qumırsqa, qala, üy, tösek, orın, ayaq, tabaq, kiyim, qazan, oşaq, arba, şana, er, toqım, qamıt, doğa, arqan, jip, tamaq, suw, mıs, qalam, sıya, astıq, jemiş, baqan, soyl, qorıq, tayaq, asıq, topay, dop, qobız, dombıra, sıbızğı, aqşa, kez, qadaq*,²²⁰ *multıq, nayza, qılış, qanjar, oq*.

Yer, dağ, taş, su, ağaç, ot, yaprak, gün, ay, yıldız, bulut, kara, yağmur, yel, buğu, ılgım, kişi, mal / hayvan, av hayvanı, kuş, kurbağa, akrep, sinek, yakarca, kurt, karınca, kent, ev, döşek, yer / orun, ayak, tabak, giyim, kazan, ocak, araba, kızak, eyer, koşum, hamut, eğmeç, urgan, ip, yemek, su, bakır, kalem, mürekkep, yemiş, direk, sopa, çit, dayak, aşık, sığır aşığı, top, kopuz, sıbızğı / kaval, akça, kez,²²¹ bardak, tüfek, kargı, kılıç, hançer, ok.

²¹⁹ Baytursınulı'nın “bastawış sözder” dediğı bu öbeğе ad, önad, sayı adları, adıl ve eylem girer. (Çev.)

²²⁰ İki yüz grama denk gelen bir ağırlık ölçüsü birimidir. Bunu ölçmek için kullanılan kapa da aynı şekilde adlandırılır. (Çev.)

²²¹ Uzunluğı bir metreye yakın bir ağaç ölçü aracı, kez. (Çev.)

*Ahmet Baytursinuli, Äliyhan Bökeyhan, Mirjaqıp Duwlatuli
(Orınbor, 1913)*

Ufa'daki Ğaliya Medresesi Öğrencileriyle

*Soldan Sağa Oturanlar: Hələl Gəbbasulı, Mirjaqıp Duwlatulı, Ahmet Baytursinulı.
Soldan Sağa Ayaktakiler: Jüsipbek Aymawitulı, Älkey Marğulan, Abdulla Baytasulı.
(Qızılorda, 1926)*

*Soldan Sağa Oturanlar: Jaqabay Ätikeulı, Turağul Abayulı, Kökbay Janatayulı,
Muğan Jäkejanulı, Ahmet Baytursinulı. Soldan Sağa Ayaktakiler: Eldes Omarulı,
Seydäzim Qadırbayulı, Qajimuğan Muñaytpasulı, Mirjaqıp Duwlatulı,
Jubandıq Bolğanbayulı (Semey, 1918)*

*Ortada Mirjaqıp Duwlatulı, Ahmet Baytursınulı. Ayrı Oturan Ğset Naymanbayulı
(Doğu Türkistan, Ş weşek, 1918)*

*Kazak  zerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu
(Orınbor, 1920)*

Birinci Türkiyatçılar Kurultayı (Bakü, 1926)

Ahmet Baytursınlı Saken Seyfullin Aydınlar arasında (Almatı, 1928)

Doğduğu Yer Torğay Bozkırı. Aqköl

Ahmet Baytursimulı ve Mirjaqıp Duwlatulı Edebi Müzesi. Torğay

Alaş Aydınları – Muhtar Äwezov müzesi. Semey

Qostanay'daki Heykeli

Almatı'daki Müze

Alaş Aydınları. Äliyhan Bökeyhan, Mirjaqip Duwlatulı, Ahmet Baytursınulı, Astana.

Böye nesnenin kendisini bildiren sözcüklere **ad (zat esim)** denir. Adı bulmak için **“Kim? Ne?”** sorularını sorarız.

“Kim?” sorusunu insan için sorarız? **Ne?** Sorusunu ise nesneler için sorarız.

Sözgelimi:

1) “At erindi keler, er murındı keler.” (At alınılı olur, yiğit burunlu olur.)

“Kim burunlu olur?” “Er.”

“Ne alınılı olur?” “At.”

2) “Awruwda şaşıw jaman, sözde qañquw jaman.” (Hastalıkta sancı yaman, sözde koğu yaman.)

“Ne yaman?” “Sancı.”

“Ne yaman” “Koğu”.

3) “Jılı-jılı söyleseñ, jılan innen şığadı; qattı-qattı söyleseñ, musılman dinnen şığadı.” (Yumuşak yumuşak söylersen yılan inden çıkar, katı katı söylersen Müslüman dinden çıkar.)

“Ne inden çıkar?” “Yılan.”

“Kim dinden çıkar?” “Müslüman.”

4. “İt toyğan jerine, er tuwğan jerine.” (İt doyduğu yere, er doğduğu yere.)

“Ne doyduğu yer?” “İt.”

“Kim doğduğu yere?” “Er.”

5) “As adamnıñ arqawı.” (Aş adamın arkası.)

“Adamın arkası ne?” “Aş.”

“Aş kimin arkası?” “Adamın.”

6) “Ananın köñili balada, balanıñ köñili dalada.” (Ananın gönlü balada, balanın gönlü dışarıda.)

“Kimin gönlü balada?” “Ananın.”

“Kimin gönlü dışarıda?” “Balanın.”

“Ananın gönlü kimde?” “Balada.”

“Balanın gönlü nede?” “Dışarıda.”

Böyle “Kim? Ne?” sorularına cevap olan ve nesneleri belirten sözcülere ad denir.

Alıştırma: Aşağıdaki cümlelerdeki adları buldurun.

Aş kisi urısqaq, arıq qoy tırısqaq. Tas pen urğandı aspen ur. Emenniñ iyilgeni sığanı, erdiñ uyalğanı ölgeni. Butağa qorğalağan torğayda qaladı. Sıyr suwdan jeriydi, suw sıyrdan jeriydi. Ayuwdan qorıqqan toğayğa barımas. Murtına qaray iskegi, sabasına qaray pispegi. May sasısa tuz seber, tuz sasısa ne seber? Jel bolmay şöp qozğalmas. Jaz şanañdı sayla. Pışaq berseñ qını men, qının berseñ, şını men. Kün ortağ, ay ortağ, jaqsı ortağ. Qazığa toysa, qarta älem sasiydi. Oqjetpes jerden qılış suwırma. Üydi qozğasañ köşirersin, ottı qozğasañ öşirersin. Şottıñ basın bassañ, sabı öziñe tiyer. Ayran suray kelip, ayağıñdı jasırma. Qur qasıq awız jırtar. Toqpağı zor bolsa, kiyiz qazıq jerge kirer. Qalawın tapsa, qar janar. Et etke, sorpa betke.

Aç kişi çatak, arık koyun yanaz. Taşla vuranı aşla vur. Meşenin eğilmesi kırılması, erin utanması ölmesi. Çalıya sığınan, toygarda kalır. Sığır sudan iğrenir, su sığırdan iğrenir. Ayıdan korkan ormana varmaz. Bıyığına göre işkeği,²²² yayığına göre bişegi. Yağ sasırsa tuz serpilir, tuz sasırsa ne serpilir? Yel olmadan ot kimildamaz. -Ateş olmayan yerden duman çıkmaz. - Yazın kızağını hazırla. Bıçak versen kınıyla, kınıyla versen çınıyla.²²³ Gün ortak, ay ortak, iyi ortak. Kazıyla²²⁴ doyulursa karta²²⁵ âlemi kokutur. Ok yetmeyen yerden kılıç sallama. Evi / çadırır kimildatırsan göçürürsün, onu kimildadırsan öçürürsün / söndürürsün. Kazmanın ağzına başına basarsan sapı sana vurur. Yoğurt istemeye gelip de bardağını saklama. Kuru kaşık ağız yırtar. Et ete, çorba bete. -Et ete gider, suyu yüze gider.-

Değerlendirme: Aşağıdaki cümlelerin içindeki adları altlarını çizerek gösterin.

Bağın artqan şağında japalaq salsañ qaz iler. Mal basqa biter, qına tasqa biter. Nar yolında jük qalmas. Tayaq tayğa jetkizer, tay qunanğa jetkizer, qunan atqa jetkizer. Ata dañqı men qız ötedi, mata dañqı men böz ötedi. Ağası bardın jağası bar, inisi bardın tınısı bar. Kisi bolğan kisini kisesinen taniymın, kisi bolmas kisini müşesinen taniymın. Bult ala, jer şola. Ay men kündey hărkinge birdey. Biy balası biyge uqsar; biyik-biyik tawğa uqsar; han balası hanğa uqsar; qanatın jayğan qazğa uqsar; bay balası bayğa uqsar, baylanbağan tayğa uqsar. Qayırsız bolsa hannan bez, ötkelsiz bolsa suwdan bez; asuwsız bolsa tawdan bez; paydasız bolsa baydan bez, panasız bolsa saydan bez. Asıq oynanğan azar; dop oynanğan tozar; bärinen-de qoy bağıp, qoyırtpaq işken ozar. Üyeñkiniñ tübinen üyirip alğan qobızım, qarağaydın tübinen qayırp alğan qobızım.

Bahtın açıkken yapalak salsan kaz alır. Mal başta biter, kına²²⁶ taşta biter. Hecin yolunda yük kalmaz. Dayak taya yetirir, tay kunana yetirir, kunan ata yetirir. Baba üniyle kız gider, kumaş üniyle bez gider. Akası olanın yakası var, inisi olanın nefesi var. Kişi olan kişiyi üstünden tanırım, kişi olmayan kişiyi yüzünden tanırım. Bulut ala, yer bula. Ay ile gün gibi herkese bir gibi. Biy balası biye benzer, büyük büyük dağa benzer; han balası hana benzer, kanadını yayan kaza benzer, baya balası baya benzer, bağlanmayan taya benzer.²²⁷ Merhamesiz ise handan kaç, geçitisiz ise sudan kaç, aşısız ise dağdan kaç, sığınaksız ise saydan²²⁸ kaç. Aşık oynayan ozar / geçer, top oynayan tozar / yıpranır, en önemlisi de koyun bakıp koyultmak²²⁹ için ozar / geçer. Akaçağacın dibinden kesip aldığın kopuzum, sarıçamın dibinden söküp aldığım kopuzum.

²²² Cimbız. (Çev.)

²²³ Çınıyla: Şınımen, gerçekten, gönülden. (Çev.)

²²⁴ Kazı: Atın yağlı kaburga etinden yapılan sucuk. (Çev.)

²²⁵ Karta. Atın midesi ile akciğeri arasında kalan katmerli kalın bağırsağı ve bundan yapılan yemek. (Çev.)

²²⁶ Kına yosunu. (Çev.)

²²⁷ Biy kadı, bay ise zengin demektir. (Çev.)

²²⁸ Koyak, vadi. (Çev.)

²²⁹ Qoyırtpaq: Yoğurda veya kızıma süt katarak yapılan içecek. (Çev.)

II. Önad²³⁰

Sözcüklerin kimisi varlıkların niteliğini bildirir. Sözgelimi jaqsı, jaman, biyik, zor, alasa, uzın, qısqa, tereñ, tayız, qattı, jumsaq, qoyuw, suyıq, bay, jarlı, jaqın, alıs, aş, toq, arzan, qımbat, qalıñ, juqa, ziyrek, keşşe, ötkir, topas, semiz, arıq, qarañğı, jariq, tunıq, lay, kări, jas, qıyın, oñay, awır, jeñil, saw, awruw, aqıldı, ahmaq, esti, esalañ, eski, jaña, usaq, iri, taza, las, saq, salaq, sum, añqaw, quw, meñirew, juwan, jiñişke, awır, tegis, juwas, sarañ, jomart, mırza, jılı, suwıq, tar, keñ, budır, tegis.

Yahşı / iyi, yaman / kötü, yüksek, iri, alçak, uzun, kısa, derin, sığ, katı / sert, yumuşak, koyu, sıvı / cıvık, bay / zengin, yoksul, yakın, uzak, aç, tok, ucuz, pahalı, kalın, ince, zeyrek, budala, keskin, alık, semiz, arık / zayıf, karanlık, aydınlık, duru, bulanık, yaşlı, genç, zor, kolay, ağır, yeğni, sağ / saplam, hasta / sayrı, akıllı, ahmak, akıllı / bilinçli, salak /, deli, eski, yeni, ufak, iri, temiz, kirli, sak / dikkatli, pasaklı, yavuz / zalim, safdil, kurnaz, aptal, kalın, ince, ağır, düz, uysal, cimri, cömert, civanmert, ılık, soğuk, dar, geniş, tırtıklı / pütürlü, düz / düzgün.

Böyle varlıkların niteliğini belirtten sözcüklere **önad (sın esim)** denir.

Önadın sorusu “Nasıl?”dır. *Jaman töre jan alar. (Kötü bey can alır.)* Nasıl bey can alır? *Kötü bey can alır. Arıq atqa qamşı jük. (Arık ata kamçı jük.)* Nasıl ata kamçı yük? *Arık ata kamçı yük. Qanday? (Nasıl?)* diye sorulduğunda verilen “aman (kötü), “arıq (arık) cevapları varlığın niteliğini göstermektedir. İşte böyle “Qanday?” sorusuna cevap olan bütün sözcükler **önaddır**.

Alıştırma: Aşağıdaki sözcüklerden hangilerinin ad, hangilerinin önad olduğunu ayırt ettirin.

Jaqsı kisi; jaman mal; biyik taw; alasa ağaş; uzın arqan; qısqa jip; tereñ teñiz; tayız köl; qattı qurt; jumsaq nan; qoyuw qatıq; suyıq süt; bay qazaq; jarlı mujiq; jaqın üy; alıs awıl; ötkir pısaq; topas kisi; semiz qoy; arıq at; qarañğı qora; jariq tün; tunıq suw; ılay qaq; kări tüye; jas ayğır; qıyın küy; oñay öleñ; awır jük; jeñil sandıq; saw jılqı; awruw sıyr; aqıldı bala; aqımaq jigit; eski etik; jaña şapan; usaq qum; iri tarı; taza jurt; las qora; saq it; salaq qatın; sum bala; añqaw qoyşı; juwan qarağay; jiñişke tal; jılı jaz; suwıq qıs; tar şalbar; keñ jağa; budır jer; tegis dala.

İyi kişi, kötü mal, yüksek dağ, alçak dağ, uzun urgan, kısa ip, derin deniz, sığ göl, katı kurt, yumuşak ekmek, koyu katık,²³¹ cıvık süt, bay Kazak, yoksul mujik, yakın ev, uzak köy, keskin pıçak, aptal kişi, semiz koyun, arık at, karanlık ahır, aydınlık gece, duru su, bulanık birikinti, yaşlı deve, genç aygır, zor küy, kolay şiir, ağır yük, yeğni sandık, sağlan at, hasta sığır, akıllı bala, ahmak yiğit, eski edik, yeni çapan, ufak / ince kum, iri darı, temiz el / ulus, pis ahır, sak it, pasaklı kadın, yavuz bala, safdik koyuncu, kalın çam, ince fidan, sıcak yaz, soğuk kış, dar pantolon, geniş yaka, engebeli yer, düz bozkır.

²³⁰ Önadın (sın esim) içinde sayı sıfatları yoktur. (Çev.)

²³¹ Yemeğe katılan yoğurt, süt, et vesaire. (Çev.)

Değerlendirme: Aşağıdaki cümleleri defterinize yazdıktan sonra önadların altını çizin.

Aş bala toq baladay oynamaydı. Qattı jerge qaq turar; qayrattı erge mal turar. Jaman sayğa suw түsse, ötkel bermes keşüwge. Bay kisi balpañ keler, jarlı kisi qaltañ keler. Jaqsı keñes jartı ırıs. Uzin kösew qol küydirmes. Tuwra biyde tuwğan joq. Awruw külki süymes, jüyrik itti tülki süymes. Qısqa jip kürmewge kelmes. Quttı qonaq kelse qoy egiz tabar. Ötkir pısaq qıñğa qas; ötirik söz jañğa qas. Arıq maldı asırasañ awzımurnıñ may eter. Qarañğı üyde qaban kürküreydi. Kări tüye oynaqtasa jut boladı. Arıq atqa awır qamşı-da jük. Jırtıq üyge tamşı oynar. Şaban üyrek burın uşar. Qurğaq qasıq awız jırtar. Quwıs üyden qur şıqpa! Az asqa jasawıl bolma! Köp asqa bögewil bolma. Jaqın joldıñ alısı jaman. Tez qasında qıysıq aғaş jatpas.

Aş bala tok balaca oynamaz. Katı yerde su durur, gayretli erde mal durur. Kötü koyağa su düşse geçit vermez geçmeye. Varsıl kişi kurumlu olur, yoksul kişi tevazulu olur. İyi öğüt yarım rızık. Uzun köseği el yakmaz. Doğru biyde yakın olmaz. Sayrı gülüş / gülgü sevmez, yügrük iti tilki sevmez. Kısa ip düğüme gelmez. Kutlu konuk gelince koyun ikiz doğurur. Keskin bıçak kına düşman, yalan söz cana düşman. Arık malı bakarsan aғzını burnunu yaғ eder. Karanlık evde kaban / yaban domuzu gürler. Yaşlı deve oynaklarsa yut olur. Arık ata ağır kamçı da yükttür. Yırtık evde / çadırdam damla oynar. Yavaş ördek erken uçar. Kuru kaşık aғız yırtar. Kovuk evden boş çıkma! -Boş evden bile bir şey yemeden çıkma.- Az aş bekçi olma! Çok aş bütet olma. Yakın yolun uzağı kötü. Tez²³² yanında eğri ağaç olmaz.

III. Sayı Adı ²³³

Kimi sözcükler varlığın sayısı bildirir. *Sözgelimi* bir, eki, üç, dört, bes, altı, jeti, segiz, toғız, on, on bir, on eki, on üç, on dört, on bes, on altı, on jeti, on segiz, on toғız, jıyırma, otız, qırq, elüw, alpıs, jetpis, seksen, toqsan, jüz, bir jüz, eki jüz, üç jüz, dört jüz, bes jüz, altı jüz, jeti jüz, segiz jüz, toғız jüz, mıñ, on mıñ, jüz mıñ, miliyon.

Bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, on bir, on iki, on üç, on dört, on beş, on altı, on yedi, on sekiz, on dokuz, yirmi, otuz, kırk, elli, altmış, yetmiş, seksen, doksan, yüz, iki yüz, üç yüz, dört yüz, beş yüz, altı yüz, yedi yüz, sekiz yüz, dokuz yüz, bin, on bin, yüz bin, milyon.

Varlıkların sayısını “Neşe?” (Kaç?) veya “Qanşa? (Kaç?) sorularıyla sorarız.

“Neşe?” sorusunu nesnenin tam sayısını öğrenmek için sorarız. Sözgelimi: “Neşe kisi keledi? (Kaç kişi gelecek?) “Üş kisi keledi.” (Üç kişi gelecek.)

“Qanşa?” sorusunu ise nesnenin tam sayısını değil yaklaşık sayısını bilmek

²³² Düzeltme. (Çev.)

²³³ Kazakçada sayı sıfatları sayı adı yani san esim adı altında ayrı bir ulam olarak ele alınır. (Çev.)

için sorarız. Sözelimi: “*Qanşa kün jüresin?*” (*Kaç gün yürüyeceksin?*) “*Üş, tört kün jürem.*” (*Üç dört gün yürüyeceğim.*)

“*Toyda neşe kisi boldı?*” sorulmaz, “*Qanşa kisi boldı?*” diye sorulur çünkü toydaki kişilerin tam sayısını vermek mümkün değildir ancak yaklaşık sayısını vermek mümkündür. Sözelimi: “*Eki jüz kisi boldı.*” (*İki yüz kişi vardı.*) denmez, “*Eki jüzdey kisi boldı.*” (*İki yüz kadar kişi vardı.*) denir.

Yukarıdaki örnekte “*Neşe kisi?*” sorusunun cevabı “*Üç kişi.*”, “*Qanşa kisi?*” sorusunun cevabı ise “*Eki jüzdey kişi.*” (*İki yüz kadar kişi.*)dir. Başka bir deyişle “*Neşe?*” sorusunun yanıtı “*üş*” (*üç*), “*Qanşa?*” sorusunun yanıtı ise “*eki jüzdey*” (*iki yüz kadar*) sözleridir. İşte böyle “*Neşe? Qanşa?*” sorularına cevap veren ve nesnin sayısını gösteren sözcüklere sayı adı (san esim) diyoruz.

“*Neşe?*” sorusu “*Neşew?*” biçiminde de sorulur.

Alıştırma: Aşağıdaki sözcüklerin içindeki sayı adlarını buldurun.

Bir kisi, eki bet, üş omırtqa, tört tüye, bes at, altı bala, jeti qarğa, segiz börene, toğız üy, on balıq, on bes sıyr, jıyırma som, jıyırma tört tıyın, otız tay, otız altı asıq, qırq juldız, qırq üş kün, elüw jıl, elüw toğız jas, alpıs ara, alpıs eki qurt, jetpis qoy, jetpis bir laq, seksen kez, seksen jeti qulaş, toqsan toğay, toqsan toğız torğay, jüz topay, mıñ put.

Bir kişi, iki sayfa, üç omurga, dört deve, beş at, altı bala, yedi karga, sekiz tomruk, dokuz ev, on balık, on beş sığır, yirmi som / ruble, yirmi dört kuruş, otuz tay, otuz altı aşık, kırk yıldız, kırk üç gün, elli yıl, elli dokuz yaş, altmış arı, altmış iki kurt, yetmiş koyun, yetmiş bir oğlak, seksen kez,²³⁴ seksen yedi kulaç, doksan orman, doksan dokuz toygar, yüz sığır aşığı, bin pud.

Değerlendirme: Aşağıdaki cümleleri defterinize geçirdikten sonra sayı adlarını altlarını çizerek gösterin.

Mıñ qoyışğa bir başşı. Eki ruwdan biy bolsa, el baysal tappas, eki kisi qağıssa, bir kisige orın bolar. Er qaruwı bes qaruw. Bir kisi mıñ kisige olja saladı. Bir kün dām tatqanğa qırq kün sälem. Üyiñde eki qatın bolsa, oyran bolar; eki sıyr bolsa ayran bolar. Elüw jılta el jaña. Jetesiz jaman jas bala toqsandağı şalmen teñ. Toğışardıñ balası jıyırma beste jaspın der, orazdıñ balası on besinde baspın der. Jeti atasın bilmegen jetimdiktiñ saldarı, äzil sözdi awırlaw şetindiktiñ saldarı. Ötirik ekew, şın törtew. Jigit kisige jetpis öner-de az. Bir täwekel buzadı mıñ qayğıñıñ qalasın; bir jaqsı söz bitirer mıñ köñildiñ jarasın. Bas ekew bolmay, mal ekew bolmas. Birew toyıp sekiredi, birew toñıp sekiredi. Törtew tügel bolsa, töbedegini alar; altaw ala bolsa, awızdağı keter. Seksen ingen botalap, segiz kelin qomdasın.

Bin koyuncuya bir başçı. İki uruktan biy olursa el rahat bulmaz, iki kişi kakışırsa bir kişiye yer olur. Er pusatı beş pusat.²³⁵ Bir kişi bin kişiden ödül alır.

²³⁴ Uzunluğu bir metreye yakın ölçü aracı. (Çev.)

²³⁵ Kılıç, kargı, yay, topuz ve sopayı kastediyor. (Çev.)

-Bir kişi bin kişiyi yener.- Bir gün yenen aşı kırk gün selam. -Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır. Evinde iki kadın olursa viran olur, iki sığır varsa ayran / yoğurt olur. Elli yılda el yeni. Akılsız kötü çocuk doksandaki kocamana denktir. Kutsuzun balası yirmi beşte yaşı / küçüğüm der, kuthunun balası on beşinde başım der. Yedi atayı bilmemek yetimlik yüzünden, şakası ağırlık bilgisizlik yüzünden. Yalan iki, gerçek dört. Yiğit kişiye yetmiş hüner de az. Bir tevekkül bozar bin tasanın kalesini, bir güzel söz sağaltır bin gönlün yarasını. Baş iki olmadan mal iki olmaz. Kimi tokluktan zıplar, kimi donmaktan zıplar. Dört birlik olursa tepedeki gelir, alı ala olursa ağızdaki gider. Seksen maya köşeklesin, sekiz gelin havutlasın.

IV. Adıl

Adın ve önadın yerine kullanılanları için kimi sözcükleri **adıl (esimdik)** diye adlandırıyoruz. Sözelimi “Нурман отыр.” (Nurman otır. – Nurman oturuyor.” demek yerine “Ол отыр.” (Ol otır. – O oturuyor.” diyoruz. “Мұғалім” (muğalim öğretmen) yerine “мен” (men – ben) derim, “шәкірт” (şäkirt – öğrenci) yerine “сен” (sen – sen) derim. Çoğunca başka adların yerini aldıkları için bu sözcükler **adıl (esimdik)** diye adlandırılır.

Sözelimi *men, sen, ol, biz, siz, olar, kim, ne, qaysı, qanday, özim, öziñ, özi, bul, ol, mınaw, anaw, biri, bəri, meniki, seniki, oniki, özimdiki, özinki, öziñdiki, başqaniki...*

(Ben, sen, ol, biz, siz, onlar, kim, ne, hangi, hangi / nasıl, kendim, kendin, kendisi, bu, o, bu, o / şu, biri, hepsi, benimki, seninki, onunki, kendiminki, kendisininki, kendininki, başkasıninki...)

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcüklerin içinden adıl olanları söyletin.

Äri jat, beri jat demek tösek tarlığı, seniki, meniki demek köñil tarlığı. Özimdiki degende, ögiz qara küşim bar; özgeniki degende, anaw-mınaw isim bar. Qulan öz qağınan jerimes. Sıyr öz tilinen qırşañqı boladı. Ne ekseñ sonı orarsıñ. Kim mıqtı, kim naşarı mälim bolar, tükende toy-tomağa belin buwıp. Üydiñ jılı-suwıǵı qıs kelgende biliner, kimniñ alıs-juwıǵı is kelgende biliner. Attıñ bəri tulpar emes, qustıñ bəri suñqar emes. Siz degen ädep, biz degen kömek. Bügün aydıñ neşesi? Qara qaysı? Han qaysı? Eldi oylağan jan qaysı? Kimniñ jerin jerleseñ, sonıñ jırın jırlarsın. Onı tastap munı aldıñ, budan tağı qur qaldıñ. Özi qanday bolsa, sözi sonday. Sen suñqarsın, men quwmın. Sağan duspan, mağan jaw. Jılqıda tulpar sen ediñ, jigitte suñqar men edim. Sen astımda saw tursañ, qıdıra jaldı qıl quyrıq senen ozbas dep edim; ayağı ekew bir bastı menen ozbas dep edim. Bul sözdiñ bəri-de iras, emes jalğan.

Öte yat, beri yat demek döşek darlığı; seninki, benimki demek gönül darlığı. Kendimin dediğimde öküz gibi kara gücüm var, başkasının dediğimde şöyle böyle işim var. Kulan kendi tezeğinden iğrenmez. Sığır kendi dilinden uyuz olur.

Ne ekersen onu biçersin. Kim güçlü, kim güçsüz belli olur, girince düğün toya kol çemreyerek. Evin soğuğu sıcaklığı kış gelince bilinir, kişinin yakını ırağı işi gelince bilinir. Atın hepsi tulpar değil, kuşun hepsi sungur / sunkar değil. Siz demek edep, biz demek yardım / kömek. Bugün ayın kaç? Kara hangisi? Han hangisi? Eli düşünen can hangisi? Kimin yerini yerlersen onun türküsünü söylersin. Onu bırakıp bunu aldın, bundan dahi mahrum kaldın. Kendi / özü nasılsa sözü da öyle. Sen sungursun, ben kurnazım. Sana düşman, bana yağı. Atta tulpar sen idin, yiğitte sunkar ben idim. Sen altımda sağ oldukça düz yeleli hiçbir at seni geçemez demiş idim. Bu sözün hepsi doğru yalan değil.

V. Eylem

Kimi sözcükler varlığın işleyeceği işi gösterir. Sözelimi *art, tart, al, ur, saba, soq, qorıq, küres, mañıra, sök, süz, tasta, şıq, jıq, as, al, töz, köz, qaq, qada, kir, tök, öksi, tañda, sesken, ulı, ölşe, kep, bil, sız, ber, bas, usta, ur, tiy, oy, küit, tile, tur, or, şaq, jap, jeñ, bar, ket, qara, tara, jala, quy, tap, qoy, toy, soy, joy, juw, buw, quw, jıy, tiy, qıy, iy, kıy...*

Yükle, çek, al, vur, vur, çarp, kork, güreş, mele, kız, süz, at, çık, yık, aş, al, dayan, çak, sapla, gir, dök, hıçkır, seç, irkil, ulu, ölç, kuru, bil, çiz, ver, bas, tut, vur, değ, oy, bekle, dile, biç, sok, kapa, yen, var, git, bak, tara, yala, aktar, bul, koy, kes, yoğalt, yu, boğ, kov, yığ, yasakla, kıy, eğ, giy...

Eylemin soruları şunlardır: *Ne etpek? (Ne edecek?) Ne istemek? (Ne yapacak?) Ne qılmaq? (Ne kılacak?) Ne bolmaq? (Ne olacak?) Eylemin genel sorusu ise şudur: Ne etpek? (Ne edecek?)*

Örnek: “Qar jawadı, ketedi. – Kar yağar, gider.” “Qar ne etedi?” “Jawadı. – Yağar.” “Qar ne etedi?” “Ketedi. – Gider.” “Qoy mañıraydı, tüye bozdaydı. – Koyun meler, deve bozlar.” “Qoy ne isteydi?” “Mañıraydı. – Meler.” “Tüye ne isteydi?” “Bozdaydı. – Bozlar.” “Kün kürkireydi. – Gök gürler.” “Kün ne qıladı?” “Kürkireydi. Gürler.” “Ot söndi, el jattı. – Od söndü, el yattı.” “Ot ne qıldı?” “Söndi. – Söndü.” “El ne qıldı?” “Jattı. – Yattı.” “Jas öser, jarlı bayır. – Küçük büyür, yoksul bayır.” “Jas ne qılar?” “Öser. – Büyür.” “Jarlı ne qılar?” “Bayır. – Bayır.” “Jawadı, ketedi, mañıraydı, bozdaydı, kürkireydi, jattı, söndi, öser, bayır” sözcükleri “*Ne ediyor? Ne işliyor? Ne yapıyor?*” sorularına cevap verdiği gibi öznelerin eylediği işi de belirtiyor. Böyke “*Ne etpek? Ne istemek? Ne qılmaq?*” sorularına yanıt olan sözcüklerin hepsi eylemdir.

Alıştırma: Aşağıdaki cümlelerin içindeki sözcüklerin hangilerinin ad, hangilerinin eylem olduğunu buldurun.

Kisi söyleydi; tüye bozdaydı; it üredi; qoy mañıraydı; qozı jamıraydı; bala oynaydı; men jüremim; sen jügiresiñ; ol jazıp otır; bul oqıp otır; Birman külip tur; Nurman jılap tur; jel soğıp tur; boran burqırap tur; kökti bult torladı; kün şıqtı; tuman seyildi; jurt oyandı; tösekten turdı; mal ördi; öriske ketti; Nurman kiyyindi,

juwındı, şay işti, kitaptarın aldı, oquwğa ketti. Jaz boldı, qar eridi; suwlar aqtı; özender tasıdı. El qıstawdan şıqtı. Jer kögerdi; mal toyındı. Malşı mal bağadı; jırşı öleñ aytadı; dombıraşı küy tartadı; eginşi egin egedi; hatsı qağaz jazadı.

Kişi konuşuyor; deve bozluyo; it ürüyor; koyun meliyor; kuzu bağışıyo; çocuk oynuyor; ben yürüyor; sen koşuyorsun; o yazıyor; bu okuyor; Birman gülüyor; Nurman ağlıyor; yel esiyor; tipi katı esiyor; göğü bulut kapladı; güneş çıktı; duman seyreldi; el uyandı, yataktan kalktı; mal dışarı çıkı, yaylıma gitti; Nurman giyindi, yıkandı,²³⁶ çay içti, kitaplarını aldı, derse gitti. Yaz oldu, kar eridi, sular aktı, ırmaklar taştı. El kışlaktan çıktı. Yer göğerdi; mal ota doydu. Malcı / çoban mal bakar, yırcı yır söyler, dombıracı küy çalar; ikinci / çiftçi ekin eker, yazman kâğıt yazar.

Değerlendirme: Aşağıdaki sözleri defterinize geçirdikten sonra eylemleri altını çizerek gösterin.

Qus balası qırımğa qaraydı, it balası jırımğa qaraydı. Kün jazğa aynaldı, et azğa aynaldı. Say sayğa quyadi, bay bayğa quyadi. Oñqa oyun buzır, tentek jiyin buzır. Köp azğa qılğan zorlığın aytadı, az köpten körgeñ qorlığın aytadı. Jırtıq tesikke küledi. Tez qasında qıysıq ağaş jatpaydı. Şarwa jaz jazılardı, qıs qısıladı. Uyılmağan öleñşi bolar, erinbegen etikşi bolar. Baq-baq etken tekeni qıs tüskende körermiz; batırınğan jigitti is tüskende körermiz. Jer tawsız bolmaydı, el dawsız bolmaydı. Üydi qozğağan köşirer, ottı qozğağan öşirer. Qur qasıq awız jırtar. Sıyır suwdan jeriydi, suw sıyırdan jeriydi. Esek tüye bolmaydı, sıyır biye bolmaydı. Jaqsı ayğırdıñ üyirin at jaqtaydı. Atalı sözdi arsız qayırar. Mal köterer ölimdi, dos köterer köñildi. Birlik bolmay, tirlik bolmas. Jawğa janıñdı ber, sırıñdı berme. Qılış jarası biter, til jarası bitpes. El urısız bolmas, taw bōrisiz bolmas. Ordalı qulan aqsağın bildirmes. Jalt-jult etedi, jalmap jutadı. Qara sıyırım qarap tur, qızıl sıyırım jalap tur.

Kuş yavrusu ırağa bakar, it balası duldaya bakar. Gün yaza döndü, el aza döndü. Koyak koyağa akar, bay baya akar. Onka²³⁷ oyun bozar, şımarık toplanrı / düğün bozar. Çok aza kıldığı ettiğı zorluğı²³⁸ söyler, az çoktan gördüğü horluğı söyler. Yırtık, deliğe güler. Tez yanında eğri ağaç olmaz. Köylü kışın yayılır, kışın sıkılır. Utanmayan yırcı olur, erinmeyen edikçi olur. Bak bak eden mekeyi²³⁹ kış düşünce görürüz, baturluk taslayan yiğidi iş düşünce görürüz. Yer dağsız olmaz, el nizasız olmaz. Evi kımıldatan göçürür, odu kımıldatan öçürür. Kuru kaşık ağız yırtar. Sığır sudan iğrenir, su sığırdan iğrenir. Eşek deve olmaz, sıyır biye²⁴⁰ olmaz. İyi aygırın öğürünü at korur. Kutlu sözü arsız geri çevirir. Mal kaldırırl ölümü, dost eğlendirir gönülü. Birlik olmadan dirlik olmaz. Yağıya canını ver,

²³⁶ Elini yüzünü yıkadı. (Çev.)

²³⁷ Aşğın çatalı üzerinde dik gelme durumu. (Çev.)

²³⁸ Baskı, zulüm. (Çev.)

²³⁹ Sakarmeke kuşu. (Çev.)

²⁴⁰ Kısarak. (Çev.)

sırrını verme. Kılıç yarası sağdır, dil yarası sağalmaz. El uğrusuz olmaz, dağ bõrüsüz olmaz. Sürülü kulan aksağını göstermez. Yalp yulp eder, soğurup yutar. Kara sığırıp bakıp duruyor, kızıl sığırım yalayıp duruyor.²⁴¹

BAĞLAŞIK SÖZCÜKLER²⁴²

I. Belirteç

Kimi sözcükler başka sözcüklerin anlamını tamamlamaya yardımcı olur. Sözelimi “Äreñ keldim.” (Gücün geldim.) cümlesinde “äreñ” sözcüğünü kullanmasam da geldiğim açıktır ancak “äreñ”i ekleyince gelme eyleminden başka bunun nasıl olduğu da anlatılmış oluyor. Yine “äbden bitirdi.” (Tamamen bitirdi.) cümlesinde “äbden” söylenmese de bitirme eyleminin gerçekleştiği anlaşılır ancak bitirme eyleminin nasıl yapıldığı belirsizdir. “Bitirdi”nin üstüne “äbden” sözcüğü eklenince bitirme işinin nasıl olduğu da belirlenir. “Döp tiydi.” (Tam değdi.) derken “döp” sözcüğünü söylemesek de değme eyleminin yapıldığı anlaşılır yalnız nasıl değdiği açıkça görünmez, “döp” sözünü ekleyerek söylediğimizde ise değme işinin niteliği de anlaşılır. “Ol äri ketti.” (O öte gitti.), “Men beri keldim.” (Ben beri geldim.) derken “äri, beri” sözcüklerini söylemesek de gitme ve gelme eylemlerinin gerçekleştiği açıkça anlaşılır yalnız onun nereye gittiği ile benim nereye geldiğim “äri, beri” sözcükleri olmadan anlaşılmaz.

“Burın adam az, jer keñ bolğan; endi adam köp, jer tar boldı.” (Önceden insan az, yer geniş idi; şimdi insan çok, yer dar oldu.) cümlesini alalım. “Burın” sözcüğünü söylemesek de insanın az, yerin geniş olduğu anlaşılıyor ancak insanın ne zaman az, yerin ne zaman geniş olduğu belli değildir. “Burın” sözcüğünü ekleyince ne zaman olduğu da açıkça görünüyor, dolayısıyla cümlemin anlamı tamamlanmış oluyor. “Endi” sözcüğünü eklemeyen “Adam köp, jer tar boldı.” desek de insanın çok, yerin az olduğu anlaşılıyor yalnız bununların ne zaman olduğu anlaşılmıyor. “Endi” sözcüğünü ekleyince insanın ne zaman çok, yerin ne zaman dar olduğu açıkça ortaya çıkıyor ve cümlemin anlamı tamamlanıyor. Böyle sözcüğün üstüne eklenerek sözün anlamını tamamlayan sözcüklere **belirteç (üstew)** diyoruz.

Belirteç yerine çoğu zaman başka sözcükler veya başla sözcüklerden türetilmiş sözcükler kullanılır. Kazakçada gerçek belirteç çok azdır. Gerçek belirteç de türemiş belirteç de belirteç yerine kullanılan başka sözcük de soruyla tespit edilir. “Qalay? Qaşan? Qayda?” (Nasıl? Ne zaman? Nerede?) sorularına yanıt veren olan sözcüklerin belirteç ya da onun yerine geçen tölew söz yani ödünçlemedir.

²⁴¹ Bilmecenin çözümü: Kara sığır kazan, kızıl sığır ise oddur. (Çev.)

²⁴² A. Baytursınulı “Şılaw Sözder” başlığı altında belirteç, ilgeç, bağlaç, ünlem ulamlarını incelediği için terimi Türkçeye “bağlaşık sözcükler” diye çevirmeyi uygun gördük. (Çev.)

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcükleri defterinizi yazdıktan sonra belirteçleri altlarını çizerek gösterin.

Keşe istiq boldı, bugün jañbir bolıp tur. Bıltır qar erte ketti, bıyl keş ketti. Mana basım awırıp edi, osı kezde awırğanı qoydı. Dürkin-dürkin it ürip jattı.

Soñıra barıp kelermin. Bayağıda bir bay bolğan eken. At artınan awlaq jür. Nurman kitaptı jıldam oqıp şıqtı, Birman şaban oqıydı. Eki kisi awıl sırtında oñaşa söylesip otır eken. Ana kisi ärman bara jatır, mına kisi bermen kele jatır. Anda-sanda aytaqtağan dawıs estiledi. Ekewmiz jüzbe-jüz söylestik. Osı sözimdi ädeyi awzıma-awız özine ayt. Qus keş keldi. Ekewi dalağa birge şıqtı. Awılğa jayawkelip, jayaw jürdi. Birge kelip, bosqa ketti. “Bügün oynayın, erteñ oqırmin” dep jalqaw bala aytadı; “bügün oqıyın, erteñ oynarmin” dep isker bala aytadı.

(Dün sıcak idi, bugün yağmur yağıyor. Bildir kar erken gitti, bu yıl geç gitti. Demin başım ağroyordu, şimdi ağrı durdu. Ara sıra it ürüyordu.

Sonra gidip gelirim. Eskiden bir bay varmış. Atın arkasından uzak dur. Nurman kitabı hızlı okudu, Birman yavaş okuyor. İki kişi köy dışında baş başa konuşuyormuş. O kişi öte gidiyor, bu kişi beri geliyor. Ara sıra kışkırtma sesi duyuluyor. İkimiz yüz yüze konuştuk. Bu sözümü özellikle bizzat sen kendisine ilet. Kuş geç geldi.²⁴³ İki kişi dışarı birlikte çıktı. Köye yayan geldi, [köyden] yayan gitti. Birlikte gelip yalnız gitti. “Bugün oynayayım, yarın okurum.” diye üşengeç çocuk söyler; “Bugün okuyayım, yarın oynarım.” diye çalışkan çocuk söyler.

II. Bağlaç²⁴⁴

İlgeçler iki sözcüğü veya iki cümleyi ilişkilendirmeye yardımcı olan sözcüklerdir. “Mende, sende sonda boldıq.”²⁴⁵ (Ben de sen de orada idik.) “Ol oqıdıda, jazdıda.” (O okudu da yazdı da.)

Burada “da / de” sözcükleri iki sözcüğü birbiriyle ilişkilendirerek bağlamaya yardımcı oluyor.

“Ya ol turar, ya men turarmın.” (Ya o durur, ya ben dururum.) “Bul jumıs ya biter, ya bitpes, yaki osı küyinde qalar.” Bu iş ya biter ya bitmez ya da bu hâlinde kalır.)

Burada “Ya” ve “yaki” sözcükleri diğer sözcükleri ilişkilendirerek birleştirmeye yardımcı oluyor.

“Men sağan urıstım-ba? Äytpese söktim-be? Nemese soqtım-ba?” (Ben sana kızdım mı? Yoksa [seni] azarladım mı? Veya [sana] vurdum mu?) “Balañ qazaqşa oqıy-ma? Orısşa oqıy-ma? Älde tipti bosqa jür-me?” (Çocuğun Kazakça mı okuyor? Rusça mı okuyor? Yoksa büsbütün boş mu geziyor?)

²⁴³ “Göçmen kuşlar geç döndü.” demek istiyor. (Çev.)

²⁴⁴ Bağlaç diye Türkçeye çevirdiğimiz “Demew” başlığı altında Baytursınulı yalnızca bağlaçları değil kimi ilgeçleri de incelemiştir. (Çev.)

²⁴⁵ Yazar “DA” bağlacını bitişik yazmıştır. (Çev.)

Burada “ba, be, ma, me,²⁴⁶ äldē, äytpese, nemese” sözcükleri diğer sözcükleri ilişkilendirerek birleştirmek için vardır.

Kazak dilinde ilgeç sayısı azdır. Bunların da çoğu diğer sözcüklerden türetilmiş ilgeçlerdir. Sözelimi “üytkeni, süytkeni, üytsede, büytsede, süytsede, äytsede, äytpese, üytpese, büytpese, nemese” (çünkü, zira, ancak, yalnız, fakat, yine de, yoksa, değilse, yoksa, yine de, veya / ya da) sözcüklerinin hepsi türemiş ilgeçtir.

Değerlendirme: Aşağıdaki sözcükleri defterinize geçirdikten sonra ilgeçleri altlarını çizerek gösterin.

Ol soğan äldē küyew, äldē quda, (süymeydi qoy atawlı meni jüdä) ya böleñ, ya jiyeniñ, ya nağaşıñ – äytewir sağan uqsas edi oda. Adamda, uşqan qusta, jürgeñ äñda, jumıssız tek turğan joq heş bir janda. Men bugün sabaqqa bara alğanım joq; üytkeni basım awırğannan. Basıñ awırğan edi, süytsede sabaqtañ qalğanıñ jaramağan eken. Äldē men sılap, sıypap, baqpadım-ba? Bolmasa, jemnen qısıp saqtadım-ba? Äytpese äbzelderıñ säñdi emes-pe? Jibekten tizginiñdi taqpadım-ba? Oqımadıñ, qoy baqtıñ, süytkende sen ne taptıñ? Qalağa balañdı jiber, nemese öziñ barıp kel. Üytsede, büytsede heş närse öñetin emes. Beredi dep oylamaymın, süytsede surap kör. Bir mänisi bar şıǵar, äytpese nege jazbasın. Ol sağan ursar, äytsede baruw kerek. Ol seniñ arızıñdı jazıp bermes, üytkeni arız jazbaytın adam.

O senin güveyin veya dünürün (sevmiyor koyun milleti beni pek) ya bölen ya yeğenin ya da dayın olabilir, kısacası sana beziyordu o da. İnsan da uçan kuş da, yürüyen hayvan da işsiz boş durmaz hiçbir can da. Ben bugün derse gidemedim, çünkü başım ağrıyor. Başın ağrıyordu, yine de dersten geri kalman iyi olmamış. Yoksa ben okşayıp severek bakmadım mı? Ya da yemini saklayıp kıstın mı? Yahut koşumların süslü değil mi? İpekten dizginini takmadım mı? Okumadın, koyun baktın, böyle yaptın da ne buldun? Şehre balanı gönder veya kendin gidip gel. Öyle olsa da böyle olsa da bir şey çıkacak değil. Vereceğini düşünmüyorum ancak iste bakalım. Bir manisi olmalıdır, yoksa neden yazmasın? O seni azarlar, ona rağmen gitmek gerek. O senin dilekçeni yazmaz, zira dilekçe yazmayan bir kişidir.

III. İlgeç²⁴⁷

Kimi sözcükler ek işlevi görürler ve tıpkı ekler gibi başka sözlerin desteği olmadan kendi başına bir anlamaz ifade etmezler. Böyle sözcüklere ilgeç (jalğawlıq) diyoruz. Kazak dilinde ilgeç oldukça azdır. Sözelimi *menen, üşin, arqılı, taqırıptı, tuwralı (ile, için, yoluyla, üzerine, hakkında)*...

“Menen” kendisinden önceki sese göre “benen” diye de söylenir. Kısaltmış biçimi “men” ve “ben”dir.

²⁴⁶ Bunları yukarıda “Ekler” başlığı altında da incelemiştir. (Çev.)

²⁴⁷ İlgeç diye Türkçeye çevirdiğimiz “Jalğawlıq” başlığı altında Baytursınulı az sayıda ilgeci incelemiştir. (Çev.)

Değerlendirme: Aşağıdaki cümleleri defterinize yazdıktan sonra ilgeçleri altlarını çizerek gösterin.

Küşti menen kürespe, bay menen tirespe. Ot pen oynama, küyersin, bala men oynama, şarşarsın. Bulardıñ dawı jer taqırıptı, olardıñ dawı jesir taqırıptı. Habardı telegraf arqılı aldım, hattı poçta arqılı aldım. Men jazbaymın öleñdi ermek üşin, joq-bardı, ertegini termek üşin. At tuwralı sözdi qısqartalıq. Qol men istegendi, moyın men köteredi. Tas pen urğandı aspen ur.

Güçlü ile güreşme, bay ile direşme.²⁴⁸ Od ile oynama, yanarsın, çocuk ile oynama, yorulursun. Bunların anlaşmazlığı yer üzerine, onların anlaşmazlığı dul üzerine. Haberi telyazı yoluyla aldım, mektubu posta yoluyla aldım. Ben yazmam şiiri eğlenmek için, varı yoğu, masalı dermek için. At hakkında konuşmayı keselim. El ile yapılan boyun ile kaldırılır. Taş ile vurana aş ile vur.

IV. Ünlem

Kimi sözcükler başka sözcüklerden ayrı ve sesli söylenir. Sözgelimi: *Apırım-ay! Şoşıp kettim-ğoy, ay-qay, qay! Janım jaña rayıs taptı-ğoy. Ay-qay meniñ öz üyim, keñ sarayım boz üyim. Äldiy-äldiy, aq böpem. Pay-pay! Qalay ayañdaydı; aw-qaw! dep dawıstap edi, sıyr möñiredi. Tars-turs etken multıqtıñ dawsı estildi. Sorap-sorap! – degen dawıs qulağıma keldi.*

Aman Allah'ım! Ürpedit yahu, ah gidi ah! Canım yeni huzur buldu. Ah benim öz evim, geniş sarayım boz evim. Ninni nimi ak beblem. Vay vay! Nasıl da salınıyor, ah gidi diye bağırırmıştı ki sığır böğürdü. Çat pat tüfek sesi duyuldu. Şalp şulp diye bir ses kulağıma geldi.

Bu sözcüklerin hepsi ünlemidir.

Kazak dilinde çok ünlem vardır. Sevindiğinde, yerindiğinde, üzüldüğünde, acıdığına, kaygılandığında, can sıkıntıya düştüğünde, benden zorlandığında, ruh ferahladığında, beden rahatladığında çıkarılan sesler ile söylenen sözler, canlı veya cansız varlıkların seslerine öykünerek söylenen sözler, hayvanlara söylenen sözler, hitaplar vesaire ünlem ulamına girer.

Mesela: *uwh! ah! oybay-ay! janım-ay! qudayım-ay! apırım-ay! aw! otağası-aw! apırım-aw! al! ay-qay, qay! e-e-e! oy, täñiri-ay! kös-kös! qur-qur: hoş! qoş-qoş! quruw! şöre-şöre! aw-qaw! sorap-sorap! şawim-şawim! kä, kä! şök-şök! äwkim-äwkim! ök! mış-mış! ayt-ayt! tars-turs! düñk-düñk! sıqr-sıqr! tırs-tırs! sıldır-sıldır! küldir-küldir! tıq-tıq! kümp-kümp! sart-surt! qarq-qarq! şıq-şıq! şır-şır! qañq-qañq! pıs-pıs!*

Uh, ah, eyvah, ah canın, ey Tanrım, ya Rabbim, ah herif, aman Allah'ım, peki,

²⁴⁸ İnatlaşma. (Çev.)

ah gidi ah, ha, oy, ey Tanrım, heyha, kur kur,²⁴⁹ hoş, elveda, kuruk,²⁵⁰ çiçi, eyvah, şalap şalap, şevim şevim,²⁵¹ geh geh, ih ih, meh meh, ök,²⁵² mış mış,²⁵³ tut tut, tak tuk, dank dank, şıkır şıkır, tırs tırs, şıldır şıldır, güldür güldür, tık tık, güm güm, tak tuk, kah kah, çık çık, sır sır, kank kank, pıs pıs.

Değerlendirme: Aşağıdaki cümleleri defterinize yazdıktan sonra ünlemleri altlarını çizerek gösterin.

Alaqay äkem kitap äkep berdi. Oybay! Közi alarıp ketti. Bu qorlıqqa qalay şıdarımın, oybay! Uwh! Jaña adam boldım-ğoy. Jariqtıq-aw! Ne iste deysin! Oy täñiri-ay! Joqsözdi aytqan nesi. Apırım-aw! Mına bala talasadı. Oybay-aw! Quday-aw! Mınası kim edi! E, e! Manağı körge adamım sol eken ğoy. Qoy, jay otırşı. Köş-köş-janwar. «Äwkim-äwkim» dep edi, siyır tıpırılağanın qoydı. «Sorap! Sorap» degen dawıstı estip tüyeler qudıqqa keldi. Arbağa sıyr süykenip jatır, «ök!» deşi. Tüye turıp keter, “şök-şök!” dep turğaysıñ. Qamıs işinen tars turs etken mılıtq dawsı şıqtı. Kümp-kümp! pisip sabadan qımız quydı. Küldir-küldir kisinetip, küreñ mingen bar ma eken? Al, keldik jaman jerge endi saqtan. Ay-qay! Meniñ öz üyim.

Yaşasın babam kitap getirdi. Eyvah! Gözü alardı. Bu holupa nasıl dayanırım, amanın! Oh! Yeni bir adam oldum ya. Hey mübarek! Ne yapayım! Hey Allah 'ım! Niye boş söz söylüyor? Ya Rabbim, by çocuk dalaşıyor. Amanın! Aman Tanrım! Bu da kimdi? Haa! Deminki gördüğüm adam oymuş demek. Boş ver, otursana. Heyha, hayvan! Meh meh deyince sığır tepinmeyi bıraktı. Şalap şalap sesini işitince develer kuyuya geldi. Arabaya sığır sürtünüyor, git desene. Deve kalkıp gider, çok çok deyip durmalısın. Kamış içinden çat çat diye tüfek sesi çıktı. Güm güm dövdükten sonra tulumdan kımız koydu. Gümbür gümbür kişneterek al at binen var mı acep? Peki, geldik kötü yere şimdi, sak ol. Hey be! Benim kendi evim.

Sonuç

Sonuç olarak sözcükler yapısına göre beşe ayrılır:

- 1) Yalın sözcük
- 2) Türemiş sözcük
- 3) Birleşik sözcük
- 4) Yardımcı sözcük
- 5) Ekler

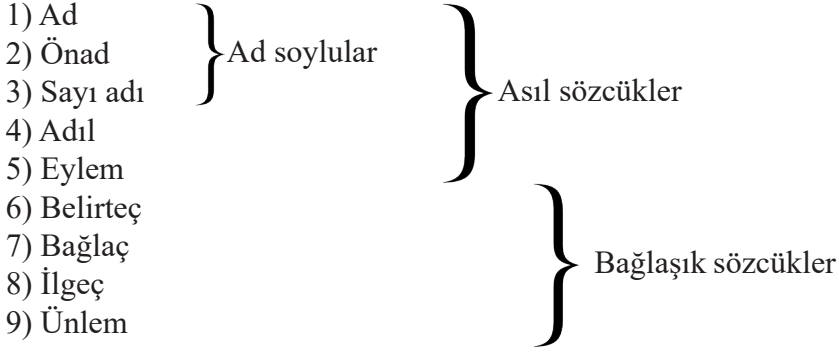
²⁴⁹ At sakinleştirme ünlemi. (Çev.)

²⁵⁰ Ne ünlemi olduğu anlaşılmadı. (Çev.)

²⁵¹ İneği sağıma çağırma ünlemi. (Çev.)

²⁵² Sığır çevirme ünlemi. (Çev.)

²⁵³ Ne ünlemi olduğu anlaşılmadı. (Çev.)

Sözcük Bölünmesi

Yazarken yer kalmadığı için satıra sığmayacak olursa sözcüğü bölüp bir kısmını mevcut satırda bırakmak, diğer kısmını ise sonraki satıra taşımak gerekir.

Böyle bölüp taşımak için sözcüğü önce hecelere ayırmak, sonra da sığmayan heceleri sonraki satıra geçirmek gerekir. Bunun kuralları şöyledir:

1. Taşıma yapılırken hiçbir hece parçalanmaz yani kalan hece de taşınan hece de tam kalır. Sözelimi satıra “şaqırğanğa” (çağırana) sözcüğünün tam sığmadı diyelim, ne yapmak gerekir? İlk önce sözcüğü doğru biçimde hecelerine ayırmak gerekir: şa-qır-ğan-ğan. Sonra “şa” hecesini bırakıp kalanları sonraki satıra taşımak mümkündür. Ayrıca “şaqır” kısmını bırakıp diğerlerini veya “şaqırğan” kısmını bırakıp “ğa” hecesini bir sonraki satıra taşımak mümkündür. Eğer “şaq” diye bölüp kalanları taşırsak veya “şaqırğa” diye bölüp “nga” kısmını taşırsak doğrunolmaz. Çünkü kural gereğince hece parçalanmaz. Vedeğimiz örnekte ise heceler parçalanmaktadır yani “şaq” diye bölüp gerisini aktaracak olursak veya “şaqırğa” diye bölüp “nga”yı aktaracak olursak “qır” hecesi ile “ğan” hecesi parçalanacaktır.

2. Tek harfli hece ne bırakılır ne de sonraki satıra taşınır. Sözelimi “a-ğa-lar” (akalar) sözcüğünde baş hece tek “a” sesinden oluşmaktadır. Bu “a” tek başına bir hece olsa da kural gereğince satır sonunda yalnız bırakılmaz yani tek “a” hecesini bırakıp diğerlerini sonraki satıra taşıyamayız.

Kısacası satıra sığmayan sözcüğü taşımak için ne yapmak gerekir? Önce sözcüğü doğru biçimde hecelere ayırmak gerekir, sonra hiçbir heceyi parçalamadan sonraki satıra taşımak gerekir, üçüncü olarak da tek harften oluşan harfi heceyi yalnız bırakmayıp sonraki satıra taşımak gerekir.

Değerlendirme: Çeşitli sözcükler alınarak hece taşıma işi öğretilir.

Yeryüzünün emekçileri, birleşin!

BAYTURSIN ULİ AHMET

DİL BİLGİSİ

TİL – QURAL

Cümle Bilgisi ve Cümle Türleri

Üçüncü Dil Bilgisi Kitabı
İkinci Baskı

Kazakistan Devlet Yayınevi
Orınbor - 1924

CÜMLE BİLGİSİ

Cümle, sözcükler bir araya getirilerek ifade edilen düşüncedir. Gerek konuşırken gerekse yazarken herkes düşüncesini ortaya koyar. Düşüncesini ifade edecek gerekli sözcükleri alıp bir araya getirir ve onları çekime sokarak uyumlu bir biçimde birleştirir. Çekimsiz sözcükler yalın hâllerleriyle de bir birlik kurabilir. Çekim gerektiren sözcükler ise gerekli çekimler yapılarak cümleye uygun hâle getirilir.

Çekimli ve çekimsiz sözcükleri örnekle açıklayalım “Qıs qattı, qar qalıñ, kün suwıq. (Kış sert, kar kalın, hava soğuk.) Burada üç cümle vardır. Üçünün sözcükleri de değiştirilmeden kullanılmıştır, ayrıca bunlar çekime girmeden cümle birliği kurabilmiştir. Şimdi başka cümlelere bakalım: “Eldiñ malı dalada, bitken janı jalada, köbi jatır qalada.” (Elin malı dışarıda, bütün canı cefada, çoğu oturur şehirde / kalada.) Burada da üç cümle vardır. Üçünün sözcükleri de değiştirilmiştir yani cümle birliği kurabilmek için hepsi çekime girmiştir. Değiştirmeden olduğu gibi alsaydık sözcükler birbiriyle uyuşmayacaktı, birlik oluşturmayacaktı. Sözcükleri çekime sokmadan aldığımızda ortaya ne çıktığını görelim: “El, mal, dala, bitken, jan, jala, köp, jat, qala.” Bu sözcüklerden “Eldiñ malı dalada, bitken janı jalada, köbi jatır qalada.” cümlesindeki düşünceleri anlamak mümkün müdür? Elbette mümkün değildir?

Dolayısıyla ağızdan çıkan her söz cümle olmaz. Yalnızca dinleyici tarafından anlaşılacak seviyedeki söyleyici sözlericümle olur. Bundan ötürü cümlelerin canı, sözcüklerin anlamlı olarak birleşmesi yani cümlelerin anlamıdır. Aksi takdirde sözcükleri rastgele söylemekle cümle kurulmaz. Cümleyi oluşturan sözcükleri anlamlı biçimde birleştirmeye, cümleleri anlaşılır kurmamay dair söz doğasından çıkarılmış çeşitli yasalar ve kuralları vardır, başka bir deyişle bu konuyla ilgili pek çok bilgi mevcuttur. İşte bu bilgilerin toplamına **cümle bilgisi (söylem jüyesi)** denir.

Cümle bilgisi ikiye ayrılır. Birincisi cümle içindeki sözcükler hakkındaki bilim, ikincisi ise cümle türleri hakkındaki bilimdir. Cümle içindeki sözler, **cümle ögeleri (söylem müşeleri)** diye adlandırılır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Cümle Ögeleri

Cümle **birincil ögeler (turlawlı müşeler)** ve **ikincil ögeler (turlawsız müşeler)** olmak üzere ikiye ayrılır.

Birincil öge, her cümlede mutlaka bulunan veya söylenmese dahi varlığı sezilen sözlerdir. Sözelimi “*Asıl tastan, aqıl jastan.*” (Gevher taştan, akıl baştan.) veya “*Balanı jastan, qatındı bastan.*” (Balayı küçükten / yaştan, kadını

baştan.) cümlelerini alalım. Birinci örnekte “şığadı” (çıkart) sözcüğü, ikinci örnekte “üyyet” (öğret) sözcüğü yazılmamıştır ama açıkça sezilmektedir. Yine “Jıgılğan küreske toymaz.” (Yenilen güreşe doymaz.) veya “Awzı küygen ürip işer.” (Ağzı yanan üfleyerek içer.) cümlelerinin birincisinde de ikincisinde de “adam” (adam) sözcüğünün düştüğü açıkça sezilmektedir. Cümleleri tamamlayarak söyleyecek olsak şöyle derdik: “Asıl tastan şığadı, aqıl jastan şığadı.” “Balanı jastan üyyet, qatındı bastan üyyet.” “Jıgılğan adam küreske toymaz.” “Awzı küygen adam ürip işer.”

İkincil öge, cümle içinde kimileyin bulunup kimileyin bulunmayan sözlerdir; naşka bir deyişle gerektiğinde söylenip gerekmediğinde söylenmeyen sözlerdir. Ayrıca söylenmediği durumlarda bunların yokluğu açık seçik sezilmez.

Cümlelerin iki birincil ögesi vardır: 1) **özne (bas müşe)**, 2) **yüklem (bayanşı müşe)**.

Özne, cümle içindeki sözcükleri bağlı tutan kazık sözdür. Bu kazık görevi gören söz nasıl bir sözdür? Konuşurken bir şeyin durumunu, dünyanın hâlini söz konusu ederiz. Cümle içinde bu söz konusu edilen varlığın adını gösteren söz **özne** olur. O varlığın durumunu, niteliğini, işini anlatan söz ise **yüklem** olur. Bunlar özne ile yüklem iç belgileridir. Ayrıca iç belgileri de vardır. Öznenin dış belgileri “**Kim?**” (Kim?) ve “**Ne?** (Ne) sorularına cevap vermektir. Yüklem dış belgileri “**Ne etpek? Ne kılmak? Qay etpek? Ne bolmak? Neşik? Nemene? Qalay? Kimdiki? Neninki? Qaysı?**” (Ne edecek? Ne kılacak? Ne yapacak? Ne olacak? Nasıl? Ne menem? Nasıl? Kimin? Neyin? Hangi?) sorularına cevap vermektir.

Yeğni olsun diye bas müşe **bastawış (özne)**, bayanşı müşe ise **bayandawış (yüklem)** diye adlandırılacaktır. Bundan böyle kolaylık için bas müşe ve bayanşı müşe yerine bunların kısa biçimleri olan **bastawış** ve **bayandawış** diyeceğiz.

Birkaç cümle üstünde özne ve yüklenim nasıl bulunduğunu görelim.

§ 1. Özne

Özne olan sözcük türleri:

Özne olan birinci sözcüğün yalın durumdaki ad olduğunu belirtmek gerekir. Sözelimi: *Bala oynaydı. (Çocuk oynuyor.) At şabadı. (At çapıyor.) Ot janadı. (Od yanıyor.)* Bu cümlelerin öznelerini ilkin iç belgileriyle bulmaya çalışalım. Bunun için de örnek cümlelerin ne hakkında söylendiğini belirlemek gerekir.

Birinci cümle: *Bala oynaydı.* Burada kim hakkında konuşuluyor? Bala hakkında.

İkinci cümle: *At şabadı.* Burada kim hakkında konuşuluyor? At hakkına.

Üçüncü cümle: *Ot janadı.* Burada ne hakkında konuşuluyor? Ot hakkında.

Böylece bu cümlelerin *bala, at, ot* hakkında söylendiği tepsit edilmiş oldu. Öyle ise sözcüklerde öznenin iç belgileri vardır ve bunlar özne olmalıdır.

Şimdi dış belgeler açısından bakalım. Özneyi bu yolla bulmak için “**Kim?**”

ve “Ne?” sorularını sormak gerekir. Bu sorulara hangi sözcük cevap verirse yani hangi sözcük cevap olursa o sözcük özne olacaktır.

Birinci cümle: *Bala oynadı.* Kim oynuyor? *Bala.*

İkinci cümle: *At şabadı.* Ne çapıyor? *At.*

Üçüncü cümle: *Ot janadı.* Ne yanıyor? *Ot.*

“Kim?” ve “Ne?” sorularına “*bala, at, ot*” sözcükleri cevap verdi. Öyle ise bu sözcüklerde öznenin dış belgileri vardır. Hem iç hem dış belgileri bulunduğu için bu sözcükler **özne** olmaktadır.

Bala, at, ot yalın durumdaki adlardır.

Özne olan ikinci sözcük önadadır. Sözelimi: *Köp qorqıladı, tereñ batıradı.* (*Çok korkutur, derin batırır.*) Bu cümlelerde söz konusu olan *köp* ve *tereñ* sözcükleri olmalıdır. Dış belgilere göre bakalım: Kim korkutur? *Köp.* Ne batırır? *Tereñ.* “Kim?” ve “Ne?” sorularına cevap veren *köp* ve *tereñ* sözcükleridir. Hem iç hem dış belgilere iye oldukları için bu sözcükler öznedir. *Köp* ve *tereñ* sözcükleri yalın durumdaki önadlardır.

Özen olan üçüncü sözcük de yalın durumdaki sayı adıdır. Sözelimi: *Berermenge besew köp.* (*Verecekliye beş çok.*) *Birew toyıp sekiredi.* (*Biri doyararak zıplar.*) İç belgisine göre özne *besew* ve *birew* sözcükleri olmalıdır çünkü birinci cümlede söz konusu olan *besew*, ikinci cümlede söz konusu olan ise *birew*dir.

Dış belgilere göre bakalım: Berermenge ne köp? *Besew.* Kim toyıp sekiredi? *Birew.* Bu da öznenin dış belgilerinin *besew* ve *birew* sözcüklerinde bulunduğunu gösteriyor. Hem iç hem dış belgiler *besew* ve *birew* sözcüklerinde bulunduğu için özne de bu sözcüklerdir.

Besew ve *birew* yalın durumdaki önadlardır.

Özne olan dördüncü sözcük yalın durumdaki adıdır. Sözelimi: *Men keldim; sen kettiñ.* (*Ben geldim, sen gittin.*) *Ol tereñ; bul tayız.* (*O derin, bu sığ.*)

Birinci cümlede *men* hakkında, ikinci cümlede *sen* hakkında, üçüncü cümlede *ol* hakkında, dördüncü cümlede *bul* hakkındadır. Bundan ötürü *men, sen, ol, bul* özne olmaktadır. Bu iç belgilere göredir. Şimdi dış belgiler açısından bakalım: Kim keldi? *Men.* Kim ketti? *Sen.* Ne tereñ? *Ol.* Ne sayaz? *Bul.* “Kim?” ve “Ne?” sorularına cevap verdikleri için *men, sen, ol, bul* sözcüklerinin özne olduklarına kuşku yoktur.

Sonuç olarak *men, sen, ol, bul* sözcükleri hem iç hem de dış belgilere göre öznedir.

Bu sözcükler yalın durumdaki adlardır.

Özne olan yalın durumdaki beşinci sözcük öbeği ad eylem ve ortaçtır. *Alıspaq joq; atıspaq bar.* (*Güreşmek yok, vuruşmak var.*) *Oquw oñaylandı.* (*Okumak kolaylaştı.*) *Jıgılğan küreske toymaz.* (*Yenilen güreşe doymaz.*)

Birinci cümlede söz konusu olan *alıspaq*, ikinci cümlede söz konusu olan *atıspaq*, üçüncü cümlede söz konusu olan *oquw*, dördüncü cümlede söz konusu

olan ise *jıgılğandır*.

İç belgilere göre *Ішкі белгісінше alıspaq, atıspaq, oquw, jıgılğan* sözcükleri özne olur. Ne joq? *Alıspaq*. Ne bar? *Atıspaq*. Ne oñaylandı? *Oquw*. Kim küreske toymas? *Jıgılğan*. Dış belgilere göre de özne olan sözcükler bunlardır.

Alıspaq ve *atıspaq* mastar durumundaki eylemlerdir, *oquw* ad eylemdir, *jıgılğan* ise ortaçtır.

Özne olan altıncı sözcük, belirteç ve belirteç işlevinde kullanılan sözcüklerdir. Sözelimi: *Äri alıstatadı, beri jaqındatırı, şapşañ asıqtıradı, soñıra keşiktiredi.* (Öte uzaklaştırır, beri yakınlaştırır, çabuk ıvdirir, sonra geciktirir.) Bu cümlelerde söz konusu olan *äri, beri, şapşañ, soñıradır*. Dolayısıyla bunlar özne olmalıdır. Bu iç belgilere göredir. Ne alıstatadı? *Äri*. Ne jaqındatadı? *Beri*. Ne asıqtıradı? *Şapşañ*. Ne keşiktiredi? *Soñıra*. Sorulara yani dış belgilere göre de *äri, beri, şapşañ, *soñıra* sözcükleri özne olmaktadır.

Bu dört sözcük de nelirteç veya belirteç yerine kullanılan sözcüklerdir.

Özne olan altıncı sözcük türü bağlaç²⁵⁴ ve bağlaç işlevi gören sözcüklerdir. “*Älde*” *az ayıladı, “ya” köp ayıladı, “yaki” seyrek ayıladı.* (“Yoksa çok söylenir, “ya” az söylenir, “veya” seyrek söylenir.”) Bu cümlelerde söz konusu olan “*älde*”, “*ya*”, “*yaki*”dir. Dolayısıyla bunlar özne olmalıdır. Bu, iç belgilere göredir.

Ne köp ayıladı? “*Älde.*” Ne az ayıladı? “*Ya.*” Ne siyrek ayıladı? “*Yaki.*” Dış belgiler göre de “*älde*”, “*ya*”, “*yaki*” sözcükleri öznedir.

“*Älde*”, “*ya*”, “*yaki*” sözcükleri bağlaçtır.

Özne olan sekizinci sözcük, ilgeç ve ilgeç işlevi gören sözcüklerdir. Sözelimi: “*Üşin*” *üş ayılğanda, “arqılı” bir ayılmaydı.* (“İçin üç söylenirse “yoluyla” bir söylenmez.”) Burada söz konusu olan “*üşin*” ve “*arqılı*”dır. Dolayısıyla bu sözcüklere özne diyoruz. Bunu da iç belgilere göre söylüyoruz.

Şimdi dış belgilere bakalım. Ne *üş* ayılğanda? “*Üşin.*” Ne bir ayılmaydı? “*Arqılı.*” Dış belgilere göre de cümlelerin öznesi “*üşin*” ve “*arqılı*”dır. “*Üşin*” de “*arqılı*” da ilgeçtir.

Özne olan dokuzuncu sözcük türü ünlemdir. Sözelimi: “*A, Quday!*”, “*O, Quday!*” *sıyınğannın belgisi; “tek!*”, “*täyt*”, “*şäyt*” *buyurğannın belgisi.* (“*Ya Allah!*”, “*Ey Allah!*” *sığınmanın belgisidir; “Hişt!*”, “*Teyt!*”, “*Heyt!*” *buyurmanın belgisi.*) Burada söz konusu olan “*A, Quday!*”, “*O Quday!*”, “*tek!*”, “*täyt*” ve “*şäyt*”tir. Dolayısıyla bu sözcükler öznedir. Bunu iç belgilerle anlıyoruz.

Şimdi dış belgiler açısından bakalım. Ne *sıyınğannın* belgisi? “*A, Quday!*”, “*O, Quday!*” Ne *buyurğannın* belgisi? “*tek*”, “*täyt*”, “*şäyt*”. Dış belgilere göre de bu sözcükler öznedir.

“*A, Quday!*”, “*O, Quday!*”, “*tek!*”, “*täyt!*”, “*şäyt*” sözlerinin hepsi ünlemdir.

* Belirteç işlevindeki önadır.

²⁵⁴ Baytursınulı'nın bağlaç (demew) anlayışı için “Bağlaç” konusuna bakınız. (Çev.)

Özne olan onuncu öge tam cümledir.

Sözelimi: “*Seniki, meniki*” degen köñil tarlığı; “*Äri jat! Beri jat!*” degen tösek tarlığı. (*Seninki, benimki.*” demek gönül darlığı; “*Öte yat! Beri yat!*” demek döşek darlığı.”

Burada söz konusu olan “*Seniki, meniki degen*” ve “*Äri jat! Beri jat! degen*”dir. Dolayısıyla bu cümleler iç belgilere göre özne olmalıdır. Şimdi de dış belgilere göre değerlendirelim.

Ne köñil tarlığı? “*Seniki, meniki degen.*” Ne tösek tarlığı? “*Äri jat! Beri jat! degen.*” Dış belgilere göre de bu cümleler özne konumundadır.

Sonuç olarak dokuz sözcük türünün özne olduğunu söylemeliyiz: 1) ad, 2) an ad, 3) sayı adı, 4) adıl, 5) eylem, 6) belirteç, 7) bağlaç, 8) ilgeç, 9) ünlem ve tam cümleler.

Birleşik özne: Birden çok sözcükten oluşan özneye birleşik özne (**qosarlı** veya **kürdeli bastawış**) diyoruz.

Örnekler:

1) *Tamağı joqtıq taptırar. (Yiyeceği yokluk buldurur.)* Burada söz konusu olan yiyecek yokluğudur. Ne buldurur? *Tanağı toqtıq.* (Özne iki sözcükten oluşmuştur).

2) *Asıq oynanğan azar. (Aşık oynayan azar.)* Burada aşık oynayan söz konusu edilmektedir. Kim azar? *Asıq oynanğan.*

3) *Jöñge tartqan jönder. (Yola getirilen düzeltir.)* Burada yola getirilen söz konu edilmektedir. Kim jönder? *Jöñge tartqan.*

4) *Sıpıra jalmañ jalmar. (Açgözlü soğurur.)* Burada açgözlüden söz edilmektedir. Kim jalmar? *Sıpıra jalmañ.*

5) *Tonı jaman tonar. (Donu / giyiti yaman donar / üşür.)* Burada giyidi yamandan söz edilmektedir.

6) *Jeti atasın bilmegen – jetim. (Yedi atasını bilmeyen yetim.)* Burada yedi atasını bilmeyenden söz edilmektedir. Kim jetim? *Jeti atasın bilmegen.*

Aslında özne olan addır. Öznenin bulunduğu yerde mutlaka ad da olur. Ancak bu ad kimileyin belirtilir, kimileyin belirtileyerek imsi olur. Adın dışında özne olan sözcükler ya adın yerine ya da ad sayesinde özne olabilir. Yukarıda örnek olarak verilen cümlelerde sözcük öbeklerinin hepsi özne durumundadır. Dikkatli bakıldığında bunlardan ad dışında kalan bütün öznelerin ya adın yerine ya da ad yardımıyla özne oldukları anlaşılabilecektir. Söz konusu özneleri biraz daha derinlemesine inceleyerek nasıl özne oldukları görelim.

Addan başka özne durumunda olan sözcükler:

Birincisi önaddır. Örnek olarak verilen “*Köp qorqıtağı, tereñ batıradı.*” Burada “*Köp qorqıtağı.*” derken korkutan köp (çok) elbette şöp (ot) değil adam (insan). “*Tereñ batıradı.*” derken de batıranın tereñ suw (derin su) olduğu açıktır. Öyle ise burada köp sözcüğü köp adam yerine, tereñ sözcüğü de tereñ suw yerine

kullanılmıştır. Yeğni olsun diye *adam* ve *suw* sözcükleri söylenmemiştir ancak düşüncede vardır.

İkincisi sayı adıdır. Örnek cümleler: “*Berermenge bes-de köp,*²⁵⁵ *alarmanğa altı-da az.*” (*Verecekliye beş de çok, alacaklıya altı da az.*) *Birew toyıp sekiredi.* (*Biri doyarak zıplar.*) Burada *bire*, *bes de*, *altı da* derken akılda bir nesne vardır. Bunlar yalnızca sayıdan ibaret olsaydı çoğumsamak da azımsamak da yersiz olurdu. *Besew* ve *altaw* sıradan birer sayı olsaydı verecekli beş şöyle dursun bini bile çoğumsamazdı; alacaklı ise altı şöyle dursun biri dahi azımsamazdı. Vereceklinin çoğumsaması alacaklının azımsaması bunların boş sayı değil nesne olmasındandır. *Besew* ve *altaw* kuru birer sayı değildir, bilakis nesneyi göstermektedir.

Öte yandan “*Birew doyarak zıplar.*” derken elbette sayı zıplamaz, öyle ise *birew* sözcüğü burada adın yerini tutmaktadır.

Üçüncüsü adıldır. Örnek cümleler: *Men keldim; sen kettiñ.* (*Ben geldim, sen gittin.*) *Ol tereñ, bul tayız.*” (*O derin, bu sığ.*)

Adıl adın yerine kullanılan sözcük olduğu için özne işlevindeki adiller da adın yerini almaktadır. *Men*, *sen*, *ol*, *bul* sözcüklerinin hepsi adın yerine kullanılan adillardır.

Dördüncüsü eylemdir. Örnek cümleler: *Alıspaq joq, atıspaq bar.* (*Güreşmek yok, vuruşmak var.*) *Oquw oñaylandı.* (*Okumak kolaylaştı.*) *Jıǵılǵan küreske toymas.* (*Yenilen güreşe doymaz.*) Burada *alıspaq* ve *atıspaq* sözcükleri *alısuw* ve *atısuw* yerine kullanılmıştır.

Alısuw, *atısuw*, *oquw* kılışların adını gösteren, eylemden türemiş adlardır. “*Jıǵılǵan küreske toymas.*” cümlesinde güreşe doymayan yenilen / yıkılan hayvan veya ağaç değildir, bunun kişi olduğu açıktır. “*Jıǵılǵan*” sözcüğü işte bu sebepten özne olmuştur. Yeğni olsun diye “*adam*” (kişi) sözcüğü söylenmemiştir ancak düşüncede vardır.

Beşincisi belirteçtir. Örnekler: *Äri alıstatadı, beri jaqındatadı, şapşañ asıqtıradı, soñıra keşiktiredi.* (*Öte uzaklaştırır, ber yakınlaştırır, çabuk ivdirir, sonra geciktirir.*) Yeğnilik için kısaltılmasaydı cümle şöyle olurdu: *Äri dew alıstatadı, beri dew jaqındatadı. Şapşañ dew asıqtıradı, soñıra dew keşiktiredi.*

“*Dew*” (*demek*) sözcüğü hiçbirinde söylenmemiştir. *Dew* eylem adıdır. “*Äri*”, “*beri*”, “*şapşañ*”, “*soñıra*” sözcüklerinin özne işlevinde bulunmaları “*äri dew*”, “*beri dew*”, “*şapşañ dew*”, “*soñıra dew*” anlamını taşıdıkları içindir.

Bağlaç, ilgeç ve ünlem de aynen bu şekilde özne işlevi görür.

Hülasa iyice inceleyince anlaşılıyor ki asıl özne addır. Öteki sözcük türleri ancak adın yerinde veya ad sayesinde özne olabilir.

²⁵⁵ Yukarıda “*Berermenge besew köp.*” demişti. (Çev.)

§ 2. Yüklem

Yüklem Olan Sözcük Türleri

Birinci sırada yüklem olan sözcük eylemdir. Örnek: *Qoy ürikti. (Koyun üriktü.) İt ürdi (İt ürüdü.) Adam ayqayladı. (Adam bağırdı.)*

Bu cümlerdeki yüklemeleri tespit etmek için önce iç belgilere bakalım. Hangi sözcükler yüklem olabilir? Yukarıda belirttiğimiz üzere yüklem olacak sözcük, özne dediğimiz nesnenin ya işini ya durumunu ya kimliğini / neligini göstermelidir. Öyle ise verilen cümlelerin yüklemelerini bulduktan sonra özne denen varlığın ya işini ya durumunu ya kimliğini gösteren sözcüğü bulmak gerektir.

Birinci cümle: *Qoy ürikti.*

Ne ürikti? *Qoy.* Öznenin *qoy* olduğu anlaşıldı.

Ürikti sözcüğü koyunun ne işlediğini yani işini gösteriyor.

İkinci cümle: *İt ürdi.*

Ne ürdi? *İt.* Öznenin *it* sözcüğü olduğu anlaşıldı.

Ürdi sözcüğü itin ne işlediğini yani işini gösteriyor.

Üçüncü cümle: *Adam ayqayladı.*

Kim ayqayladı. *Adam.* Öznenin *adam* olduğu anlaşıldı.

Ayqayladı sözcüğü adamın ne işlediğini yani işini gösteriyor.

Böylece bu cümlelerdeki özne diye adlandırılan varlıkların işini gösterenin *ürikti, ürdi, ayqayladı* sözcükleri olduğu anlaşıldı; başka bir deyişle yüklem iç bilgileri bu sözcüklerde görüldü. Bundan ötürü de bu sözcükler yüklem olmalıdır.

Şimdi yüklemeleri dış belgilere göre tespit edelim.

Yüklem dış bilgileri “**Ne etpek? Ne qılmak? Qaytpek? Ne bolmaq? Neşik? Nemene? Qalay? Kimdiki? Neniki? Qaysı?**” (Ne edecek? Ne kılacak? Ne işleyecek? Nasıl? Ne? Nasıl? Kimin? Neyin? Hangi?” sorularına cevap vermektir. Dolayısıyla bu sorular **yüklem soruları (bayandawış surawları)** diye adlandırılır.

Yukarıdaki cümleler içinde hangi sözcüklerin yüklem sorularına cevap verdiği bakalım.

Birinci cümle: *Qoy ürikti.*

Qoy ne etti? *Ürikti.*

İkinci cümle: *İt ürdi.*

İt qaytti? *Ürdi.*

Üçüncü Cümle: *Adam ayqayladı.*

Adam ne qıldı? *Ayqayladı.*

Burada “Ne etti?”, “Qaytti?”, “Ne qıldı?” yüklem sorularına cevap veren *ürikti, ürdi, ayqayladı* sözcükleridir. Öyle ise yüklem dış belkileri de bu sözcüklerde görünmektedir. İç ve dış bilgileri açıkça ortaya çıktığı için yüklem de bu sözcüklerdir. *Ürikti, ürdi, ayqayladı* sözcükleri eylemdir.

Eylemin ortaç (esimşe) ve ulaç (kösemşe) biçimleri de yüklem olur. Yine ortacın yalın hem de hem birleşik biçimleri yüklem olabilir. Ancak ulaç yalnızca yalın biçimiyle yüklem olabilir. İkisine de örnek verelim. Ortacın tek yalın biçimiyle yüklem olduğu örnekler:

1) *Men – söylewşimin, sen – tiñdawşısıñ. (Ben söyleyici / konuşmacı, sen dinleyicisin.) Burada . men ve sen söz konusu olmaktadır. (Bu, iç belgilere göredir.)*

Söylewşi kim? Men. Men nemene? – Söylewşi. Tiñdawşı kim? Sen. Sen nemene? Tiñdawşısıñ. (Bu, dış belgilere göredir.)

2) *Zaman özgergen; bilim küşeygen. (Zaman değişti, bilgi güçlendi / arttı.) Burada zaman ve bilim söz konusu ediliyor.*

Zamanın değiştiği bilimin güçlendiği anlatılıyor. (Bunlar iç belgilerdir.)

Ne özgergen? Zaman.. Zaman ne etken? Özgergen. Ne küşeygen? Bilim. Bilim ne etken? Küşeygen. (Bunlar dış belgilerdir.)

3) *Birew beretün, birew alatun. (Biri alıyordu, biri veriyordu.) Burada birew hakkında konuşulmaktadır. Birewin beretündiği ve alatundığı anlatılıyor. Kim beretün? Birew.? Birew ne etetin? Beretin. Kim alatun? Birew. Birew ne etetin? Alatun. (Bunlar dış belgilerdir.)*

Ortacın birleşik biçimde yüklem olduğuna örnekler:

1) *Bala jılay bergen. (Çocuk ağlayıvermiş.)*

Kim jılay bergen? Bala. (Özne). Bala ne qılğan? Jılay bergen. (Yüklem).

2) *Ospan oqıp jürgen. (Osman okuyordu / okuyormuş.)*

Kim oqıp jürgen. Ospan. (Özne). Ospan ne qılğan. Oqıp jürgen. (Yüklem).

3) *Asan aytqan eken. (Hasan söylemiş imiş.)*

Kim aytqan eken? Asan. (Özne). Asan ne qılğna? Aytqan eken. (Yüklem).

Ulaçın yüklem olduğuna örnekler:

1) *At tuwlay berdi. (At şahlanıverdi.)*

Ne tuwlay berdi? At. (Özne). At ne qıldı? Tuwlay berdi. (Yüklem).

2) *Äljan alıp berdi. (Äljan alıverdi.)*

Kim alıp berdi? Äljan. (Özne). Äljan ne qıldı? Alıp berdi. (Yüklem).

3) *Tawıq uşa almaydı. (Tavuk uçamıyor.)*

Ne uşa almaydı? Tawıq. (Özne). Tawıq ne ete almaydı? Uşa almaydı. (Yüklem).

4) *Aqın ayta beripti. (Ozan söyleyivermiş.)*

Kim ayta beripti? Aqın. (Özne). Aqın ne etipti? Ayta beripti. (Yüklem).

Yüklem olan ikinci sözcük türü önaddır. *Qıs jaqsı. (Kış güzel.) Mal semiz. (Mal semiz.) El toq. (El / halk tok.).*

Ne jaqsı? Qıs. Ne semiz? Mal. Kim toq. El. Qıs, mal, el sözcükleri öznedir. Yüklem olacak nesne önce iç bilgileri ortaya çıkması için özne denen varlığın

yani *qıs*, *mal* ve *elin* ya işini ya durumunu ya da kimliğini / neligini göstermelidir; sonra da yüklem dış belgileri sayılan sorulara cevap vermelidir.

Nasıl olduğuna bir bakalım.

Birinci cümle: *Qıs jaqsı?* Qıs qalay? *Jaqsı*.

İkinci cümle: *Mal semiz*. Mal qalay? *Semiz*.

Üçüncü cümle: *El toq*: El qalay? *Toq*.

Burada *jaqsı*, *semiz*, *toq* sözcükleri *qısın*, *malın*, *elin* durumunu gösterdiği gibi yüklem **“Qalay?”** sorusuna da cevap veriyor.

Bu da yüklem hem iç hem dış belgelerinin bu sözcüklerde görüldüğünü gösteriyor. Dolayısıyla bu sözcükler yüklemidir.

Jaqsı, *semiz*, *toq* sözcükleri önadddır.

Yüklem olan üçüncü sözcük türü addır. Örnek: *At – kölük*. (*At gölük / binek*.) *Atşı – kisi*. (*Atçı insan*.) *Qamşı – qaruw*. (*Kamçı pusat*.)

Ne kölik? *At*. Kim kisi? *Atşı*. Ne qaruw? *Qamşı*. *At*, *atşı*, *qamşı* sözcükleri öznedir. Yüklem olacak sözcükte iç ve dış belgeler bulunmalıdır.

At nemene? *Kölik*. *Atşı* nemene? *Kisi*. *Qamşı* nemene? *Qaruw*. *Kölik*, *kisi*, *qaruw* sözcükleri *atın*, *atşının*, *qamşının* ne olduğunu yani kimliğini / neligini gösteriyor. Bundan dolayı bunlar yüklem iç belgeleridir.

Kölik, *kisi*, *qaruw* sözcükleri “Nemene?” (Nedir?) yüklem sorusuna da cevap veriyor. Bunlar ise yüklem dış belgeleridir. Yüklem iç ve dış belgileri ortaya çıktığı için bu sözler de kuşkusuz yüklem olacaktır.

Kölik, *kişi*, *qaruw* sözcükleri addır.

Yüklem olan dördüncü sözcük türü sayı adıdır. Örnek: *Er kezegi – üç*. (*Er hakkı üçtür*.) *Ne üş?* *Er kezegi*. *Er kezegi* sözü burada öznedir.

Yüklem olacak sözcükte iç ve dış belgeler bulunmalıdır.

Er kezegi nemene? *Üş*. *Üş* sözcüğü *er kezeginin* ne olduğunu gösteriyor. Neligini gösterdiği için de yüklemidir. (Bu, içi belgiye göredir.)

Üş sözcüğü “Nemene?” yüklem sorusuna cevap veriyor. Bu da dış belginin bu sözcükte bulunduğunu gösteriyor. İç ve dış belgeler tespit edildiği için “üş” sözcüğü yüklemidir.

Üş sözcüğü önadddır.

Yüklem olan beşinci sözcük türü adıdır. Örnek: *Medewi – men* (*Medew benim*). *Omarı – ol* (*Omar / Ömer odur*). *Ötegeni – özi*. (*Ötegen kendisidir*.) Kim men? *Medewi*. Olı kim? *Omarı*. Özi kim? *Ötegen*. *Medewi*, *Omarı*, *Ötegeni* sözcükleri öznedir. Yüklem olacak sözcükte onun iç ve dış belgileri bulunmalıdır.

Medewi qaysı? *Men*. *Omarı* qaysı? *Ol*. *Ötegeni* qaysı? *Özi*. *Men*, *ol*, *özi* sözcükleri *Medew*’in, *Omar*’ın ve *Ötegen*’in kim olduğunu belirtiyor. Kimliğini gösterdiği için de bu sözcükler yüklemidir.

Ayrıca *men*, *ol*, *özi* sözcükleri **“Qaysı?” (Hangisi?)** yüklem sorusuna da cevap veriyor.

İç ve dış belgiler birlikte ortaya çıktığı için bu sözcükler hiç şüphesiz yüklemidir.

Men, ol, özi sözcükleri adıldır.

Altıncı olarak eylemle birlikte ünlem ve başka sözcükler de yüklem olabilir. Örnek: *Mıltıq tars etti. (Tüfek çat eti.) Ot jilt etti. (Od yılp etti.) Kün jaz boldı. (Gün / hava yaz oldu.) Et az boldı. (Et az oldu.) Beretibi bes eken. (Vereceği beş imiş.)*

Ne tars etti? *Mıltıq. Ne jilt etti? Ot. Ne jaz boldı? Kün. Ne az boldı? Et.. Ne bes eken? Beretini..*

Mıltıq, ot, kün, et, beretini sözcükleri öznedir. Yüklem olacak sözde onun iç ve dış belgileri bulunması gerektir. *Mıltıq ne etti? Tars etti. Ot ne etti? Jilt etti. Kün ne boldı? Jaz boldı. Et ne etti? Az boldı. Beretini nemene eken? Bes eketn. Tars ett, jilt etti, jaz boldı, az boldı, bes eken* sözcükleri *mıltıqın, otun, künün etin, beretinin* işlerini, durumlarını, kimliklerini gösteriyor. Bununla da kalmayarak yüklem sorularına cevap veriyor. Bundan ötürü bu sözcükler yüklemidir.

“*Tars etti*” derken “*tars*” ünlem, “*etti*” eylemdir.

“*Jilt etti*” derken “*jilt*” ünlem, “*etti*” eylemdir.

“*Jaz boldı*” derken “*jaz*” ad, “*boldı*” eylemdir.

“*Az boldı*” derken “*az*” önad, “*boldı*” eylemdir.

“*Bes eken*” derken “*bes*” sayı adı, “*eken*” eylemdir.

Bu örneklerden de görüleceği üzere eyleme çeşitli sözcükler koşularak yüklem olabilir. Böyle iki veya üç sözcükten yani birden çok sözcükten oluşan yüklem **birleşik yüklem (qosarlı bayandawış veya kürdeli bayandawış)** diye adlandırılır.

Yüklem olaan yedinci öge ise tam cümledir.

Örnek: “*Bilemin*” degen – “*bülemin*” degen. (*Biliyorum demek yıkılıyorum demek.*) Ne “*bülemin*” degen boladı? “*Bilemin*” degen (Özne). “*Bilemin*” degen nemene? “*Bülemin*” degen (Yüklem). Bunlar dış belgilerle bulundu. Şimdi iç belgilere göre bakalım. Burada ne hakkında konuşuluyor? “*Bilemin*” hakkında. Onun hakkında ne söyleniyor? Onun “*bülemin*” olacağı söyleniyor. Dolayısıyla bu yukarıdaki cümlede özne de yüklem de tam bir cümleden oluşmaktadır.

Yüklem özneye ancak kişilerle yanaşıp uyum sağlar.

Örnek: *Men kitap oqudım. (Ben kitap okudum.) Sen jazuw jazdıñ. (Sen yazı yazdın.) Ol şay qaynattı. (O çay kaynattı.) Men jaspın, sen jassın, ol jas, biz jaspız, siz jassız. (Ben gencim, sen gençsin, o genç, biz genciz, siz gençsiniz.)* Burada her kişi kendi kişisiyle uyuşarak ilişki kurmaktadır.

Men kitap oqudı, sen jazuw jazdı, ol şay qaynattım veya şay qaynattıñ (Ben kitap okudu, sen yazı yazdı, o çay kaynattım veya çay kaynattın) denmez. Çünkü cümle içindeki sözcükler uyumlu ilişki kuramaz.

Böyke her kişinin kendi kişisiyle uyuşması olayı, yalnızca eylemden olan yüklemde değil öteki sözcük türlerinden olan yüklemelerde de vardır.

Örnek: Men jaspın, sen jassıñ, ol jas, biz jaspız, siz jassız, basqaları jana solay. (Ben gencim, sen gençsin, o genç, biz genciz, siz gençsiniz, yine başkaları öyle.) Ancak “da”, “de” bağlacı eklenince bu uyum bozulur ve “da” söylenir.

Örnek: *Men-de jas, sen-de jas, ol-da jas. Biz-de jas, siz-de jas; olar-da jas. (Ben de genç, sen de genç, o da genç. Biz de genç, siz de genç; onlar da genç.)*

Uyarı: Eylemden olan yüklemelerde “da”, “de” bağlaçları eklense dahi uyum bozulmaz.

Yüklem çokluk ve teklik açısından da uyum sağlar. Ancak bu uyum tam ve istikrarlı değildir.

Örnek: *Men baramın; sen barasın, ol baradı. Biz baramız, siz barasız yaki sender barasıñdar, olar baradı. (Ben giderim, sen gidersin, o gider. Biz gideriz, siz gidersiniz veya senler gidersinler;²⁵⁶ onlar gider.) Buarada “olar baradılar” (onlar giderler) denmez. Men sawmın, sen sawsıñ, ol saw. Biz sawmız, siz sawsız yaki sender sawsıñdar, olar saw. (Ben sağım,²⁵⁷ sen sağsın, o sağ. Biz sağız, siz sağsınız veya senler sağsınlar, onlar sağ.) Burada “olar sawlar” (onlar sağlar) denmez. Buradan ne anlaşıyor? Hem teklik birinci ve ikinci kişilerin hem çokluk birinci ve ikinci kişilerin özneyle uyum içinde olduğu ancak üçüncü kişilere gelince uyumun bozulduğu anlaşıyor.*

Başka bir deyişle özne ile yüklem teklik kişilerde uyum içindeyken çokluk üçüncü kişiye gelince bu uyumun bozulduğu ortaya çıktı.

Baskın Kişi

Özne tek kişili ise yüklem de onunla uyum içinde olur. Ancak özne çok kişili olursa yani cümlede birkaç özne bulunursa o durumda yüklem öznenin baskın kişisine uyum sağlar.

Bildiğiniz gibi birinci kişi konuşan, ikinci kişi dinleyen, üçün kişi ise yabancıdır. Birinci, ikinci, üçüncü kişi arka arkaya geldiğinde konuşan sözü kendisine uydurarak söylediği için birinci kişi, ikinci ve üçüncü kişiden baskın gelir. Bu yüzden de hem konuşanın hem dinleyenin işini, durumunu ve kimliğini gösteren yüklem birinci kişi olur. Örnek: 1) *Men, sen – ekewmiz baramız. (Sen, ben ikimiz gideceğiz.)* 2) *Men, sen, Omar – üşewmiz ketemiz. (Ben, sen, Omar / Ömer üçümüz gideceğiz.)* Birinci örnekte *men* de *sen* de yani ikisi de öznedir. İkisi de ayrı kişidir. *Men* birinci kişi, *sen* ise ikinci kişidir. Bu ikisinin ortak işini gösteren yüklem “baramız” da yalnızca birinci çokluk kişidir.

İkinci örnekte *men* de *sen* de *Omar* da yani üç kişi de öznedir. Üçü de ayrı kişidir. *Men* birinci kişidir. *Sen* ikinci kişidir. *Omar* ise üçüncü kişidir. Bu üç kişinin ortak işini gösteren ortak yüklem “ketemiz” de yalnızca birinci çokluk kişidir. “

²⁵⁶ Ashında Türkçede böyle bir çekim yoktur. Kazakçadaki mantık anlaşılın diye böyle yazıldı. (Çev.)

²⁵⁷ Sağlam, sağlıklı. (Çev.)

Birinci, ikinci, üçüncü kişilerin yan yana geldiği durumlarda birinci kişi baskın gelir dediğimiz işte budur.

Konuşan kişi kendisini katmayarak dinleyen ile yabancı kişiyi anlatırken sözü dinleyiciye uydurarak söyler. Bu durumda ikinci kişi, üçüncü kişiden baskın olur. Dinleyen ile yabancıyanın yani iki kişinin işini, durumunu, kimliğini gösteren yüklem ikinci kişi olur. Örnek: *Sen, Omar – ekewiñ kellersiñder.* (*Sen, Omar ikiniz gelirsiniz.*) Bu örnekte “sen” de “Omar” da yani iki kişi de öznedir. Ancak ikisi ayrı ayrı kişidir. *Sen* ikinci kişi, *Omar* ise üçüncü kişidir. İkisinin işini birlikte gösteren yüklem “kellersiñder” ikinci çokluk kişidir. İkinci ve üçüncü kişi yan yana geldiğinde ikinci kişi baskın olur dediğimiz işte budur.

Birleşik Yüklem

Yukarıda da belirtildiği üzere birden çok sözcükten oluşan yüklem birleşik yüklem (qosarlı bayandawış) diyoruz.

Basit yüklem basit eylemden oluşur, birleşik yüklem ise yardımcı eylem koşularak yapılır. Ancak eylemin bulunmadığı yerde yüklem de olmaz. Eylem dışındaki sözcük türleri yüklem olmak için de eylem yardımına gereksinim duyar. Onlara yardımcı olan çoğunca yardımcı eylemlerdir. Eylem yardımının açıkça görünmediği durumlar da vardır. Ancak derinlere indiğimiz zaman yüklem bulunduğu yerde eylemin de bulunduğunu açık seçik görürüz.

Eylem yardımının görüldüğü veya görünmediği durumları örnekle açıklayalım.

1) *Kün jaz boldı.* (*Gün / hava yaz oldu.*) 2) *Et az boldı.* (*Et az oldu.*)

Birinci örnekte *kün* özne, *jaz boldı* ise yüklem. İkinci örnek *et* özne, *az boldı* ise yüklem. *Jaz boldı*, *az boldı* yüklemlerinin ikisi de iki sözcükten oluşmaktadır. İki sözcükten oluştuğu için bunlar birleşik yüklem. Birleşik eylem ise eylem yardımının bulunduğu yerde olur. *Jaz boldı* ve *az boldı* yüklemlerinde “*boldı*” sözcüğünün yardımcı eylem olduğu açık seçik görülmektedir.

2) *Ağaç körki – japıraq.* (*Ağaç görkü yaprak.*) 2) *Adam – körki şübere.* (*Kişi görkü bez / giyit.*) Birinci cümlede her iki cümlede de *körki* öznedir. Yüklem ise birinci cümlede *japıraq*, ikinci cümlede *şübre*dir.

Japıraq ve *şübere* sözcükleri eylemsiz biçimde yüklem olmuş gibi görünüyor. Ancak öyle değildir çünkü bunlarda eylemin gizli yardımcısı vardır. Örnek cümleleri tam yazdığımız zaman bu yardımcı açık seçik görünecektir. *Ağaç körki japıraq boldı.* (*Ağaç görkü yaprak olur / yapraktır.*) *Adam körki şübere boladı.* (*Kişi görkü giyit olur / giyittir.*) Bu durumda gizli kalan “*boladı*” eylemi ortaya çıkmış oldu.

Eylem yardımıyla yüklem olan sözcük türleri şunlardır: 1) **Ad**, 2) **Ön**, 3) **Sayı adı**, 4) **Adıl**, 5) **Eylem (Ortaç ve ulaç olarak).**

Örnek: 1) *Jaman jürisinen qul boladı.* (Kötü yürüyüşüyle /davranışıyla kul

olur.) 2) Jasqı jürisinen *bul* boladı. (Kötü yürüşüyle para / pul olur.) 3) Jup negizi eki. (Çift ansı iki.) 4) Ospan osı. (Osman bu.) 5) Ol bizdiñ *qorğawşımız*. (O bizim koruyucumuz.) 6) Ot *janıp tur*. (Od yanıyor.) Bu örneklerde: 1) Yükleme *qul boladı*. *Qul* ad, *boladı* ise yardımcı eylemdir. 2) Yükleme *bul boladı*. *Bul* önad, *boladı* ise yardımcı eylemdir. 3) Yükleme *eki*. *Eki* sayı adıdır, *boladı* yardımcı eylemi ise görünmez olarak yardımda bulunmaktadır. (*Jup negizi eki boladı*.) 4) Yükleme *osı*. *Ostı* adıdır. “*Boladı*” eyleminin görünmeyen yardımcı vardır. (*Ospan osı boladı*). 5) Yükleme *qorğawşımız*. *Qorğawşımız* ortaç. Burada da eylemin görünmeyen yardımcı vardır. (*Ol bizdiñ qorğawşımız boladı*.) 6) Yükleme *ajanıp tur*. *Janıp ulaç*, *tur* yardımcı eylemdir.

YALIN CÜMLE ve KARMAŞIK CÜMLE

Yalnızca iki ögesi yani öznesi ile yüklemi bulunan cümleye **yalın cümle (jalañ söylem)** denir. Yukarıda da belirtildiği üzere özne ile yüklem cümlelerin turlawlı müşeleri yani birincil ögeleridir, bunlardan başka ikincil ögeler (turlawsız müşeler) de vardır. Özne ve yüklemden başka ögeleri de bulunan cümleye ise **karmaşık cümle (jayılma söylem)** denir.

Özne ve yüklem dışındaki ögeler cümleye yalnızca gerektiği kadar ve gereken yere girer.

Sözceğin asıl işlevi düşüncüyü birine iletmeğdir. Konuşanın amacı düşüncesini dinleyene anlatmaktır. Düşüncüyü anlatmak için de gerekli sözcükleri seçmek gerekir. Konuşan bir sözcüğü düşüncesini saptamak için alır, ikinci sözcüğü düşüncesini geliştirmek için alır, üçüncü sözcüğü ise düşüncesini pekiştirmek için alır. Bundan dolayıdır ki cümlelerin ikincil ögeleri (turlawsız müşeleri) önce üçe ayrılır: 1) **Ad tümleci (anıqtawış)**, 2) **Tümleç (tolıqtawış)**, 3) **Belirteç tümleci (pısıqtawış)**.

§ 3. Ad Tümleci

Ad tümleci (anıqtawış) cümle içinde bir adın niteliğine ve niceliğine açıklık getirmek için kullanılan sözcüklerdir. Sözgelimi “*Qısqa jip kürmewge kelmek*.” (Kısa ip düğüme gelmez.) cümlesini alalım. Ne kürmewge kelmek? *Jip*. *Jip* ne etpes? *Kürmewge kelmek*. Burada *jip* özne, *kürmewge kelmek* ise yüklem. Peki, *qısqa* sözcüğü nedir? Bu “*qısqa*” sözcüğünü söylemeden “*Jip kürmewge kelmek*.” dersek nasıl ipin kürmewge (düğüme) gelmediği belirsiz olur ve bütün iplerin düğüme gelmediği anlamı çıkar. Oysa düğüme gelmeyen bütün ipler değil “*qısqa jip*”tir. Dolayısıyla “*qısqa*” (kısa) sözcüğü koşulduğunda düğüme gelmeyen ipin hangisi olduğu belirlenir. İşte bu tür sözcükler **cümlelerin tümleyen ögesi (söylemniñ anıqtawış müşesi)** veya kısaca **ad tümleci (anıqtawış)** diye adlandırılır.²⁵⁸ Bu, ad tümlecinin iç belgeleridir. Bundan başka dış belgeler de

²⁵⁸ Bu anlayışa göre “anıqtawış” cümlede kullanılan ad tamlaması ile önad tamlamasının tamlayanıdır. Bundan ötürü “anıqtawış”

vardır. O da “Qanday?” (Nasıl?), “N? (Ne?), “Neşe?” (Kaç?), “Neşinşi?” (Kaçınıcı?), “Kimnin?” (Kimin?), “Ne etüwşi?” (Ne edici?), “Ne etken?” (Ne eden?) sorularına cevap vermektir. Bu sorular **ad tümleci soruları (anıqtawış surawları)** diye adlandırılır.

Cümle içinde ad tümlecini bu sorular ve iç belgiler aracılığıyla buluruz.

Ad Tümleci Olan Sözcük Türleri

Ad tümleci olan birinci sözcük önadddır.

Birinci örnek: *Aş kisi urısqaq. (Aç kişi çatak.)* Kim urısqaq? (Kim çatak?) *Kisi. (Kişi).* Aş kisi qalay? (Aç kişi nasıl?) *Urısqaq. (Çatak.)* Qanday kisi urısqaq? (Nasıl kişi çatak?) *Aş (kisi).* “Aç” sözcüğünü söylemeden yalnızca “Kisi urısqaq.” dediğimizde nasıl bir kişinin “urısqaq” olduğu belirsiz kalır, bundan da bütün kişiler “urısqaq” (çatak) olduğu anlamı çıkar. Gerçekte bütün kişiler “urısqaq” değildir, yalnızca aç kişi “urısqaq” olur. “Aş” sözcüğü hem “urısqaq” kişinin hangi kişi olduğunu belirtiyor hem de “Qanday?” (Nasıl?) ad tümleci sorusuna yanıt veriyor. Bunda ötürü cümledeki “aş” sözcüğü ad tümleci olur. Bu sözcük önadddır.

İkinci örnek: *Altın jüzik joğaldı. (Altın yüzük yoğaldı.)* Ne joğaldı? (Ne yoğaldı?) *Jüzik. (Yüzük).* Jüzik ne qıldı? (Yüzük ne oldu?) *Joğaldı. (Yoğaldı).* Qanday jüzik joğaldı? (Nasıl yüzük yoğaldı?) *Altın (jüzik).* “Altın” sözcüğünü söylemeden yalnızca “Jüzik joğaldı.” dediğimizde hangi yüzüğün yoğaldığı belirsiz kalır, herhangi bir yüzük yoğalmış olurdu. “Altın” sözcüğü hem yoğalan yüzüğün nasıl bir yüzük olduğunu belirtiyor hem de “Qanday?” (Nasıl?) ad tümleci sorusuna yanıt veriyor. (“Qanday jüzik?” yerine “Ne jüzik?” diye de sorulabilir.) Dolayısıyla *altın* sözcüğü ad tümleci olur. Bu sözcük, yüzüğün neden yapıldığını gösteren bir önadddır.

Ad tümleci olan ikinci sözcük hem tür adı hem de özel ad olarak addır.).

Birinci örnek: *Asan awılınay keldi. (Hasan muhtar geldi.)* Kim keldi? *Awılınay.* Awılınay ne qıldı? *Keldi.* Qay awılınay keldi? *Asan (awılınay).*

“Asan” demeden yalnızca “Awılınay keldi.” dediğimizde gelenin hangi awılınay olduğu belirsiz kalır, herhangi bir awılınay gelmiş olur. “Asan awılınay keldi.” dediğimizde “Asan” sözcüğü hem gelenin hangi awılınay olduğunu belirtiyor hem de “Qay?” (Hangi?) ad tümleci sorusuna yanıt veriyor. Dolayısıyla bu sözcük ad tümlecidir. Asan sözcük türü olarak özel addır.

İkinci örnek: *Han Jänibek qayğırdı. (Han Canibek üzüldü.).* Kim qayğırdı? *Jänibek.* Jänibek ne qıldı? (Canibek ne kıldı?) *Qayğırdı.* Qay Jänibek qayğırdı? (Hangi Canibek üzüldü.) *Han (Jänibek).* *Han* sözcüğünü koşmadan yalnızca “Jänibek qayğırdı.” dediğimizde hangi Jänibek’in üzüldüğü belirsiz kalır çünkü Jänibek adında çok kişi vardır. *Han* sözcüğünü koşarak söylediğimizde hem hangi

terimini “ad tümleci” olarak çevirdik. (Çev.)

Jänibek olduğu ortaya çıkıyor hem de **“Qay?” (Hangi?)** ad tümleci sorusuna yanıt veriliyor. Bundan ötürü *han* ad tümlecidir. *Han* addır.

Üçüncü örnek: *Arıstan, añ padsası awırıptı. (Arslan, hayvan padişahı hastalanmış.)* Kim awırıptı? *Arıstan*. Arıstan qäytepti? (Aslan ne olmuş.)–*Awırıptı. (Hastalanmış.)* Qay arıstan awırıptı? (Hangi aslan hastalanmış?) *Añ padsası (arıstan)*. “Añ padsası” sözünü koşmadan yalnızca “Arıstan awırıptı.” (Aslan hastalanmış.) dediğimizde hastalanan hayvan olan aslan mı, yoksa Aslan adlı bir insan mı olduğu belirsiz kalacaktır. “Añ padsası arıstan” dediğimizde ise hangi aslanın hastalandığı belli oluyor. Bu “añ padsası” sözü **“Qay?” (Hangi?)** ad tümleci sorusuna yanıt veriyor hem de hangi aslanın hastalandığını belirtiyor. Bundan dolayı ad tümleci olur. *Añ padsası* sözcük türü olarak addır.

Dördüncü örnek: *Şeberdiñ qolı ortağ. (Ustanın eli ortak.)*²⁵⁹ Şeberdiñ nesi ortağ? (Ustanın nesi ortak?) *Qolı. (Eli)*. Şeberdiñ qolı qalay? (Ustanın eli nasıl?) *Ortağ. (Ortak)*. Kimniñ qolı ortağ? (Kimin eli ortak?) *Şeberdiñ. (Ustanın)*. “Şeberdiñ” sözcüğünü koşmadan yalnız “Qolı ortağ.” dediğimizde kimin qolunun ortak olduğu belirsiz kalıyor, herhangi bir kişinin qolunun ortak olduğu anlaşılıyor. “Şeberdiñ” sözcüğü koşulunca *ortağ qolun ustanın qolu* olduğu açık seçik ortaya çıkıyor. “Şeberdiñ” sözcüğü hem ortak elin kimin eli olduğunu belirttiği hem de **“Kimniñ?” (Kimin?)** ad tümleci sorusuna yanıt verdiği için ad tümleci olur. *Şeberdiñ* sözcüğü ilgi durumundaki bir addır.

Ad tümleci olan üçüncü sözcük türü hem asıl sayı adı hem de sıra sayı adı türleriyle sayı adıdır.

Birinci örnek: 1) *Üş yıl ötti. (Üç yıl geçti.)* 2) *Törtinşi jıl jetti. (Dördüncü yıl yetti.)* Ne ötti? (Ne geçti?) *Jıl. (Yıl)*. Neşe jıl ötti? (Kaç yıl geçti?) *Üş (jıl)*. “Üş” sözcüğünü koşmadan tek “Jıl ötti.” (Yıl geçti.) dersek kaç yıl geçtiği belirsiz kalır, yalnızca bir yıl geçtiği sanılabilir.

Geçen bir yıl değil üç yıldır. “Üş” sözcüğü hem geçen kaç *jıl* geçtiğini açıkça belirtiyor hem de **“Neşe? (Kaç?)** ad tümleci sorusuna yanıt veriyor. İkinci örnekte “törtinşi” (dördüncü) sözcüğünü eklemeyen doğrudan “Jıl jetti.” (Yıl yetti.) dediğimizde *neşinci (kaçıncı)* yılın geçtiği belirsiz kalıyor, herhangi bir yıl geçti gibi bir anlam çıkıyor. “Törtinşi” sözcüğünü eklediğimizde yıl belirleniyor ve gelenin kaçınca yıl olduğu anlaşılıyor. “Törtinşi” sözcüğü hem yılın kaçınca olduğunu belirtiyor hem de **“Neşinşi? (Kaçınca?)** ad tümleci sorusuna yanıt veriyor. Dolayısıyla “üş” ve “törtinşi” sözcükler yılın kaç ve kaçınca olduğunu belirttiği, **“Kaç?”** ve **“Kaçınca?”** ad tümleci sorularına yanıt verdiği için ad tümlecidir.

“Üş” sözcüğü asıl sayı adı, “törtinşi” sözcüğü ise sıra sayı adıdır.

Önad beliteci olan dördüncü sözcük türü adıdır. Örnek: 1) *Bizdiñ awıl köşti. (Bizim oba göçtü.)* 2) *Osu at jüyrik. (Bu at yüğrük.)* 1) Ne köşti? (Ne göçtü?)

²⁵⁹ Usta, eliyle herkese hizmet eder. (Çev.)

Awıl (Oba). Bizdiñ awıl ne etti? (Bizim oba ne etti?) *Köşti. (Göçtü).* Qay awıl köşyi? (Hangi oba göçtü?) *Bizdiñ (awıl).* 2) Ne jüyrik? (Ne yüğrük?) *At. (At).* Osı at qalay? (Bu at nasıl?) *Jüyrük (yüğrük).* Qay at jüyrik? (Hangi at yüğrük?) *Osı (at).* “Bizdiñ” sözcüğünü koşmadan yalnızca “Awıl köşti.” dediğimizde hangi awılın göçtüğü belirsiz kalıyor. “Bizdiñ” sözcüğü hem hangi awılın göçtüğünü belirtiyor hem de “Qay?” (Hangi?)” ad tümleci sorusuna cevao veriyor.

İkinci örnekte yalnız “At jüyrik.” dediğimizde hangi *atın* yüğrük olduğu belirsiz kalıyor, bütün atlar yüğrүktür gibi bir anlam çıkıyor. “Osı” sözcüğü hangi atın yüğrük olduğunu belirttiği gibi “Qay?” (Hangi?) ad tümleci sorusuna da yanı veriyor. Dolayısıyla “bizdiñ” ve “osı” sözcükleri cümle içindeki sözcükleri tümledikleri ve ad tümleci sorularına yanıt verdikleri için ad tümleci olurlar. Bu sözcüklerin ikisi de adıldır; biri kişi adılı, öteki ise gösterme adıldır.

Ad tümleci olan beşinci sözcük türü çoğunca ad eylem ve ortaç durumunda bulunan eylemdir. Örnek: 1) *Aluwşı adam aldandı. (Alıcı adam aldandı.)* 2) *Barğan kisi kelmedi. (Giden kişi gelmedi.)* 1) Kim aldandı? (Kim aldandı?) *Adam (Adam).* Aluwşı adam ne qıldı? (Alıcı adam ne kıldı?) *Aldandı (Aldandı).* Ne etüwşı adam aldandı? (Ne eden adam aldandı?) *Aluwşı (adam).* 2) Kim kelmedi? (Kim gelmedi?) *Kisi (Kişi).* Barğan kisi ne qıldı? (Giden kişi ne kıldı?) *Kelmedi (Gelmedi).* Ne etken kisi kelmedi? (Ne eden kişi gelmedi?) *Barğan (kisi).* “Aluwşı” sözcüğünü koşmadan tek “Adam aldandı.” dediğimizde ne eden adamın aldandığı belirsiz kalıyor, yalnızca adamın aldandığı anlaşılıyor. “Aluwşı” sözcüğünü eklediğimizde ise aldananın ne yapan adam olduğu belirleniyor. “Aluwşı” sözcüğü “**Ne etken?**” (**Ne eden?**) ad tümleci sorusuna da yanıt veriyor. İkinci örnekte “barğan” (giden) sözcüğünü eklemeyen “Kisi kelmedi.” dediğimizde gelmeyen ne yapan kişi olduğu belirsiz kalıyor, yalnızca bir kişinin gelmediği anlaşılıyor. “Barğan” sözcüğü eklendiğinde ise gelmeyen ne yapan kişi olduğu belirtiliyor. “Barğan” sözcüğü ayrıca “**Ne etken?**” (**Ne yapan?**) ad tümleci sorusuna da yanıt veriyor. “Aluwşı” ve “barğan” sözcükleri ad tümlecidir. Bu sözcüklerin ikisi de eylemsidir; birincisi şimdiki zaman anlamı, ikincisi ise geçmiş zaman anlamı taşır..

Uyarı: Eylem yalnızca ad eylem ve ortaç durumlarıyla değil başla durumlarıyla da ad tümleci olur. Örnek: *Almaqtıñ bermegi bar. (Almanın vermesi var.)* *Almaqtıñ nesi bar? (Almanın nesi var?)* *Bermegi (Vermesi).* Almaqtıñ bermegi neşik? (Almanın vermesi nedir?) *Бермери Bar (Var).* (Yüklem). Neniñ bermegi bar? (Neyin vermesi var?) *Almaqtıñ? (Almanın)* (Ad tümleci). Bunlar gibi başka biçimleri ve durumları da ad tümleci olur.

Ad tümleci olan beşinci sözcük türü belirteçtir. Örnek: “*Äbden*”niñ²⁶⁰ *aytıluwı jıñışke. (Äbden’in söylenişi incedir.)* “Äbden”niñ nesi jıñışke? (Äbden’in nesi ince?) *Aytıluwı (Söylenişi).* (Özne). “Äbden”niñ *aytıluwı qalay?* (Äbden’in

²⁶⁰ “Äbden” hepten demektir. (Çev.)

söylenişi nasıl?” *Jiñişke (İnce)*. (Yüklem). Neniñ ayıluwı jiñişke? (Neyin söylenişi ince?) *“Äbden”niñ? (Äbden’in.)* Ad tümleci).

Bu örnekte *“äbden”niñ* sözcüğü ad tümlecidir çünkü *“äbden”* sözcüğünü söylemeden tek *“Ayıluwı jiñişke.”* (Söylenişi ince.) dediğimizde neyin söylenişinin ince olduğu belirsiz kalıyor. *“Äbden”niñ* sözcüğü koşulduğunda ise neyin söylenişinin *jiñişke (ince)* olduğu açık seçik ortaya çıkıyor.

Bunun gibi bağlaç (demew), ilgeç (jalğawlıq), ünlem (odağay) hatta tam bir cümle dahi ad tümleci olabilir.

Örnekler:

1. *“Da”niñ mağanası eki türli. (Da’nın manası iki türlü.)* “Da”niñ nesi eki türli? (Da’nın nesi iki türlü?) *Mağanası (Manası)*. (Özne). *“Da”niñ mağanası qalay?* (Da’nın manası nasıl?) – *Eki türli (İki türlü)*. (Yüklem). Neniñ mağanası eki türli? (Neyin manası iki türlü?) *“Da”niñ (Da’nın)*. (Ad tümleci.)

2. *“Menen”niñ²⁶¹ ayıluwı eki türli? (Menen’in söylenişi iki türlü.)* “Menen”niñ nesi eki türli? (Menen’in nesi iki türlü?) *Ayıluwı (Söylenişi)*. (Özne). “Menen”niñ ayıluwı qalay? (Menen’in söylenişi nasıl?) *Eki türli (İki türlü)*. (Yüklem). Neniñ ayıluwı eki türli? (Neyin söylenişi iki türlü?) *“Menen”niñ (Menen’in)*. (Ad tümleci).

3. *“Oybay”dıñ²⁶² ayağı jılaw boldı. (Oybay’ın sonu ağlama oldu.)* “Oybay”dıñ nesi jılaw boldı? (Oybay’ın nesi alama oldu?) *Ayağı (Sonu)*. (Özne). “Oybay”dıñ ayağı nemene boldı? (Oybay’ın sonu ne oldu?) *Jılaw boldı. (Ağlama oldu)*. (Yüklem). Neniñ ayağı jılaw boldı? (Neyin sonu ağlama oldu?) *“Oybay”dıñ (Oybay’ın)*. (Ad tümleci).

4. *“Adam boldı” degenniñ aldı jaylı. (Adam oldu denenin önü rahat.)* “Adam boldı” degenniñ nesi jaylı? (Adam oldu denenin nesi rahat?) *Aldı (Önü)*. (Özne). “Adam boldı” degenniñ aldı qalay? (Adam oldu denenin önü nasıl?) *Jaylı (Rahat)* (Yüklem). Kimniñ aldı jaylı? (Kimin önü rahat?) *“Adam boldı” degenniñ* (Adam oldu denenin). (Ad tümleci).

§ 4. Tümleç

Tümleç (tolıqtawış) varlığın eylemini, durumunu ve biçimini tümlemek için kullanılan sözcüktür. Cümle içinde varlığın eylemini, durumunu ve biçimini belirten sözcük çoğunca yüklemidir. Böyle olduğu için de tümleç genellikle yüklemi tümlemek için kullanılan cümle ögesidir. Sözgelimi *“Mergen qus attı.”* (*Avcı kuş vurdu.*) cümlesini alalım. Kim attı? (Kim vurdu?) *Mergen (Avcı)*. Mergen ene qıldı? (Avcı ne yaptı?) *Attı (Vurdu)*. Ne attı? (Ne vurdu?) *Qus (Kuş)*. Burada *“mergen”* sözcüğü özne, *“attı”* sözcüğü ise yüklemidir. Peki, *“qus”* sözcüğü nedir? *Qusun* ne olduğunu anlamak için niçin kullanıldığını bilmek gerekir

²⁶¹ “Menen” ile demektir. (Çev.)

²⁶² “Oybay” evvah demektir.

yani neye lazım olduğunu bilmek gerektir. Onu bilmek için de cümleye “qus” sözcüğünü çıkararak hatta yok sayarak bakmak gerektir. Bu durumda cümlede bir eksiklik oluşuyor mu, oluşuyorsa bu nasıl bir eksiklik? “Qus” sözcüğünü çıkarıp tek “*Mergen attı.*” (*Avcı vurdu.*) dediğimizde yalnızca avcının vurduğunu anlıyoruz. Başka bir deyişle yalnızca avcının eylemini biliyoruz, o eylemin neye yöneldiğini ise bilemiyoruz. “Attı” (vurdu) dediğimizde neyi vurduğu belirsiz kalıyor ve cümle eksik oluyor yani işin neye yöneldiğini söylemediği için cümlede eksiklik ortaya çıkıyor. Bu eksikliği tamamlayan sözcük “qus”tur; “Qus attı.” dediğimizde avcının eyleminin neye yöneldiği açıklığa kavuşuyor. “Qus” sözcüğünün yokluğundan “attı” sözcüğünün anlamında oluşan eksiklik ortadan kalkıyor. Cümlede “attı” yüklemidir. “Attı” sözcüğündeki eksikliğin gitmesi ve sözcüğün tümlenmesi yüklemın tümlenmesi demektir. Demek ki “qus” sözcüğü “attı” yüklemını tümleyen bir sözcüktür. Yukarıda yüklemi böyle tümleyen sözcüğe tümleç (tolıqtawış) dendiğini belirtmiştik. Bu, tümlecin iç belgisidir.

Tümlecin başka belgileri de vardır. Bunlar ise tümleç sorularına cevap vermektir. Tümleç soruları şunlardır: “Kınge? (Kime?), “Nege?” (Neye?), “Kimdi?” (Kimi?), “Neni?” (Neyi?) “Ne?” (Ne?), “Kimde?” (Kimde?), “Nede?” (Nede?), “Kimnen?” (Kimden?), “Neden?” (Neden?), “Ne kıluwğa?” (Ne kılmaya?), “Ne etüwge?” (Ne etmeye?). Ayrıca “Kim?” ve “Ne?” sorularına “men” (ile), “üşin” (için), “tuwralı” (hakkında), “taqırıptı” (üzerine) gibi sözcükler eklenerek oluşturulan sorular. Cümle içinde tümleci tümleci bu sorular ve yukarıda belirtilen iç belgiler aracılığıyla buluruz.

Tümleç olan sözcük türleri:

Tümleç olan ilk sözcük türü addır. (Çekimli ve çekimsiz durumda olabilir.)

Örnek: 1) Äkesi balasına kitap satıp aldı. *Babası balasına kitap satın aldı.* 2) Asan Üsen men aqıldıstı. *Hasan, Hüseyin ile keneşti.* 1) Kim kitap satıp aldı? (*Kim kitap satın aldı?*) Äkesi. (*Babası*). Äkesi ne kıldı? (*Babası ne kıldı?*) Satıp aldı. (*Satın aldı*). Ne satıp aldı? (Ne satın aldı?) *Kitap (Kitap)*. Kınge satıp aldı? (*Kime satın aldı?*) Balasına (*Balasına*). 2) Kim aqıldıstı? (*Kim keneşti?*) Asan (*Hasan*). Asan ne kıldı? (*Hasan ne kıldı?*) Aqıldıstı? (*Keneşti*). Kim men aqıldıstı? (*Kim ile keneşti?*) Üsen men. (*Hüseyin ile*).

Birinci örnekte “kitap” ve “balasına” sözcükleri “satıp aldı” yüklemını tümlemektedir, ayrıca “Ne?” ve “Kınge?” tümleç sorularına da cevap vermektedir.

İkinci örnekte “Üsen men” sözcüğü “aqıldıstı” sözcüğünü tümlediği gibi “Kim men?” tümleç sorusuna da cevap vermektedir.

Bu sebeplerden ötürü “kitap”, “balasına”, “Üsen men” sözcükleri tümleçtir. “**Kitap**”, “**balasına**”, “**Üsen men**” sözcükleri addır. İkinci ad çekime girmiştir. Çekimli ve çekimsiz tümlece doğrudan **tümleç (tuwra tolıqtawış)** denir.

Tümleç olan ikinci sözcük türü çekime girmiş önaddır.

Örnek: *Küştiden isti ozdı. (Güçlüyü işli geçti.) Kim ozdı? (Kim geçti?) İşli. İsti ne qıldı? (İşli ne kıldı?) Ozdı (Geçti).* Kimnen ozdı? (Kimi geçti?) (*Güçlüyü*). Burada “küştiden” sözcüğü “ozdı” yüklemine tümlenmektedir, ayrıca “**Kimnen?**” (**Kimden?**) tümleş sorusuna da yanıt vermektedir. Dolayısıyla “küştiden” tümleştir. “Küştiden” çekime girmiş önadır.²⁶³

Tümleş olan üçüncü sözcük türü çekime girmiş sayı adıdır.

Örnek: *Bala tört pen bestı qosa alamadı. (Çocuk dört ile beşi toplayamadı.) Kim toplayamadı? Bala (Çocuk). Bala ne qıldı? (Çocuk ne kıldı?) Qosa almadı. Neni qosa almadı? (Neyi toplayamadı?) Bestı (Beşi). Ne men qosa almadı? (Ne ile toplayamadı?) Tört pen (Dört ile).* Burada “bestı” ve “tört pen” sözcükleri “qosa almadı” yüklemine tümlenmektedir, ayrıca “**Neni?**” (**Neyi?**) ve “**Ne men?**” (**Ne ile?**) tümleş sorularına cevap vermektedir. Dolayısıyla bunlar tümleştir. “Bestı” ve “tört pen” sözcükleri çekime girmiş sayı adlarıdır.

Tümleş olan dördüncü sözcük türü adıdır. Örnek: 1) *Bizde azıq joq. (Bizde azık yok).* 2) *Sende jazıq joaq. (Sene yazık /suç yok.)* 1) Ne joq? (Ne yok?) Azıq (Azık). Azıq neşik? (Azık nedir?) Joq (Yok). Kimde joq? (Kimde yok?) Bizde. 2) Ne joq? Jazıq (Suç). Neşik? (Nedir?) Joq (Yok). Kimde joq? (Kimde yok?) Sende (Sende). Burada “bizde” ve “sende” sözcükleri “joq” yüklemine tümlenmektedir, ayrıca “**Kimde?**” tümleş sorusuna da cevap vermektedir. Dolayısıyla bu sözcükler tümleştir.

“Bizde” ve “sende” sözcükleri çekime girmiş adıdır.

Tümleş olan beşinci sözcük tür eylemdir. Eylem hem eylemsi biçimiyle tümleş olur. Birinci örnek: *Küresüwge därmen joq. (Güreşmeye derman yok.)* Ne joq? (Ne yok?) Därmen (Derman). Därmen neşik? (Derman nası?) Joq (Yok). Nemenege joq? (Neye yok?) Küresüwge (Güreşmeye). İkinci örnek: *Jumaş jürüw üşin qayğırmağı. (Jumaş gitme / gidiş için üzülmedi.)* Kim qayğırmağı? (Kim üzülmedi?) Jumaş. (Jumaş). Jumaş ne qıldı? (Jumaş ne kıldı?) Qayğırmağı (Üzülmedi). Nemene üşin qayğırmağı? (Ne için üzülmedi?) Jürüw üşin (Gidiş için). Üçüncü örnek: *Qoruwxını toruwxı aladı. (Korucuyu gözcü alır).* Kim aladı? Toruwxı (Gözcü). Toruwxı ne qıladı? (Gözcü ne kılar?) Aladı (Alır). Kimdi aladı? Qoruwxını (Korucuyu). Dördüncü örnek: *Jaman sıylağandı bilmes. (Kötü saydığını bilmez.)* Kim bilmes? (Kim bilmez?) Jaman (Kötü). Neni bilmes? (Neyi bilmez?) Sıylağandı (Saydığını). Birinci örnekte “küresüwge” sözcüğü “joq” yüklemine tümlüyor. İkinci örnekte “jürüw üşin” sözü “qayğırmağı” yüklemine tümlüyor. Üçüncü örnekte “qorqawşını” sözcüğü “aladı” yüklemine tümlüyor. Dördüncü örnekte “sıylağandı” sözcüğü “bilmes” yüklemine tümlüyor. Ayrıca bu “küresüwge”, “jürüw üşin”, “qorğawşını”, “sıylağandı” deyişleri “**Nemenege?**” (**Neye?**), “**Nemene üşin?**” (**Ne için?**), “**Kimdi?**” (**Kimi?**), “**Neni?**” (**Neyi?**) tümleş sorularına da cevap veriyor. Dolayısıyla bunlar tümleştir. “Küresüwge”

²⁶³ Adlaşmış önad. (Çev.)

ve “jürüw üşin” eylemin adlaşmış biçimleridir, “qoruwşını” ve “sıyłağandı” ise şimdiki zaman ve geçmiş zaman çekimleridir.²⁶⁴

Tümleç olan altıncı sözcük türü belirteçtir. Örnek: “*Äni*”den “*mini*”²⁶⁵ *köp ayıtladı*. (“*İşte orada*”dan “*işte burada*” çok söylenir.) Ne köp ayıtladı? (Ne çok söylenir?) *Mini* (*İşte burada*). “Mini” ne etedi? (İşte burada ne eder?) *Köp ayıtladı*. (*Çok söylenir*.) “Mini” neden köp ayıtladı? (İşte burada neden çok söylenir?) “*Äni*”den. (“*İşte burada*”dan). Burada “*äniden*” sözcüğü “köp ayıtladı” yüklemine tümlemektir, ayrıca “**Neden?**” tümleç sorusuna da cevap vermektedir. Dolayısıyla bu sözcük tümleçtir. “*Äni*” sözcük türü olarak belirteçtir.

Bunun gibi bağlaç da ilgeç de ünlem de hatta tam cümle de tümleç olabilir.

1) “*Äşe*”den “*tağı*” *köp kullanılır*. (“*İmdi*”den “*daha*” çok kullanılır.” Ne köp jumsaladı? (Ne çok kullanılır?) *Tağı* (*Daha*) (Özne). “Tağı” ne etiledi? (“Daha” ne edilir?) *Köp jumsaladı* (*Çok kullanılır*) (Yüklem). “Tağı” neden köp jumsaladı? (“Daha” neden çok kullanılır?” “*Äşe*”den (“*İmdi*”den) (Tümleç). “*Äşe*” de “tağı” da bağlaçtır.

2) *Men “deyin”nen “şeyin”di köp aytamın*. (Ben “değin”den “kadarı” çok söylerim.) Kim “deyin”nen “şeyin”di köp aytadı? (Kim “değin”den “kadarı” çok söyler?) *Men* (Ben) (Özne). Men en etemin? (Ben ne ederim?) *Köp aytamın* (*Çok söylerim*) (Yüklem). Men neni köp aytamın? (Ben neyi çok söylerim?) “*Şeyin*” (“*Kadarı*”) (Tümleç). “Deyin” de “şeyin” de ilgeçtir.

3) “*Oy, Alla!*”*ñnan oybayım tınış*.” (“*Ey Allah*”ından *eyvahım dingin*.) Ne tınış? (Ne dingin?) *Oybayım* (*Eyvahım*) (Özne). Oybayım qalay? (Eyvahım nasıl?) *Tınış*. (*Dingin*.) (Yüklem). Oybayım neden tınış? (Eyvahım neden dingin?) “*Oy Alla!*”*ñnan*” (“*Ey Allah*”ında” (Tümleç). “Oy, Alla!” ünlemidir.

4) “*Bay bol*” *degennen adam bayımaydı*. (“*Zengin ol*” demekle adam zenginlemez.) Kim bayımaydı? (Kim zenginlemez?) *Adam* (Adam) (Özne). Adam ne kılmaydı? (Adam ne kılmaz.) *Bayımaydı* (*Zenginlemez*) (Yüklem). Adam neden bayımaydı? (Adam neyle zenginlemez?) “*Bay nol*” *degennen* (“*Zengin ol*” demekle) (Tümleç). “Bay bol” burada tam cümledir.

§ 5. Belirteç Tümleci

Belirteç tümleci (pısıqtawıš) olan sözler eylemi belirterek pekiştirmek için kullanılan sözcüklerdir. Cümle içinde varlığın eylemini gösteren söz yüklemidir. Bundan ötürü belirteç tümleçleri yüklemi pekiştiren sözcüklerdir. Bunlar yüklemi nasıl pekiştirir? Birinci olarak eylemin zamanını, ikinci olarak yerini, üçüncü olarak biçimini, dördüncü olarak sebebini, beşinci olarak amacını belirterek yüklemi pekiştirir. Dolayısıyla belirteç tümleçleri beş öbeğe ayrılır: **zaman tümleci (mezgil pısıqtawıš), yer tümleci (meken pısıqtawıš), durum**

²⁶⁴ Bu yargıların Kazakçaya göre verildiğini unutmamak gerekir. (Çev.)

²⁶⁵ “Äni” uzak için “işte”, “mini / mine” ise yakın için “işte” anlamında kullanılır. (Çev.)

tümleci (sın pısıqtawışı), sebep tümleci (sebeb pısıqtawışı), amaç tümleci (maqsat pısıqtawışı). Eylemin zamanını, yerini, durumunu, sebebini, amacını belirtmek belirteçlerin iç belgileridir. Bunların dış belgileri de vardır. Her belirteç tümlecinin sorusu vardır. Bunlar da dış belgilerdir. Belirtecın türünü iç ve dış belgileri ışığında tespit ederiz.

a) Zaman Tümleci

Zaman tümleci (mezgil pısıqtawışı), eylemin zamanını belirten söz olduğu için **“Qaşan? (Haçan?) “Qay waqıt?” (Ne zaman?), “Qanşa waqıt?” (Kaç zaman?)** (çekimli ve çekimsiz) sorularına cevap verir.

Zaman tümleci olan sözcük türleri:

Zaman tümleci olan ilk sözcük türü zaman belirtecidir.

1) Örnek: *Mana qar jawdı. (Demin kar yağdı.)* Ne jawdı? (Ne yağdı?) *Qar (Kar):* Qar ne etti? (Kar ne etti?) *Jawdı (Yağdı).* Qaşan jawdı? (Haçan yağdı?) *Mana. (Demin).*

Zaman tümleci olan üçüncü sözcük türü zaman belirtecine dönüşmüş addır.

2) Örnek: *Erteñ boran bolar. (Yarın boran olur / olabilir.)* Ne bolar? (Ne olur?) *Boran (Boran).* Boran ne eter? (Boran ne eder?) *Bolar (Olur).* Qaşan bolar? (Haçan olur?) *Erteñ (Yarın).*

Zaman tümleci olan üçün sözcük türü zaman belirtecinin yerine kullanılan addır.

3) Örnek: *Hatşı küni boyı jazdı. (Yazman gün boyu yazdı.)* Kim jazdı? (Kim yazdı?) *Hatşı (Yazman).* Hatşı ne qıldı? (Yazman ne kıldı?) *(Yazdı).* Qanşa waqıt jazdı? (Kaç zaman yazdı?) *Küni boyı (Gün boyu).*

Zaman tümleci olan dördüncü söz, ad ile sayı adı tamlamasıdır.

4) Örnek: *Oquw on sağatta bastaldı. (Ders saat onda başladı).* Ne bastaldı? (Ne başladı?) *Oquw (Ders).* Oquw ne qıldı? (Ders ne kıldı?) *Bastaldı (Başladı).* Qay waqıtta bastaldı? (Hangi vakitte / ne zaman başladı?) *On sağatta (Saat onda).*

Birinci örnekte “mana”, ikinci örnekte “erteñ”, üçüncü örnekte “küni boyı”, dördüncü örnekte “on sağatta” sözcükleri olan eylemin vaktini gösteriyor, ayrıca **“Qaşan?” (Haçan?), “Qanşa waqıt?” (Kaç zaman?), “Qay waqıtta?” (Ne zaman?)** zaman tümleci sorularına cevap veriyor. Dolayısıyla bu sözcükler zaman tümlecidir.

“Mana” zaman belirteci, “erteñ” zaman belirtecine dönüşmüş ad, “küni boyı” zaman belirteci yerine kullanılan ad, “on sağatta” ise sayı adı (on) ile addan (sağat) oluşmuş tamlamadır.

b) Yer Tümleci

Yer tümleci (meken pısıqtawışı), eylemin yerini belirten sözcük olduğu için **“Qayda?” (Nerede?), “Qaydan?” (Nereden?), “Qalay?” (Nasıl?)** sorularına yanıt verir.

Yer tümleci olan sözcükler şunlardır:

Yer tümleci olan birinci sözcük yer belirtecidir:

1) Örnek: *Attı ärman bara jatır. (Atlı öte doğru gidiyor.)* Kim bara jatır? (Kim gidiyor?) *Attı (Atlı).* Attı neşik? (Atlı nasıl?) Bara jatır? (*Gidiyor.*) Qayda bara jatır? (Nereye gidiyor?) *Ärman (Öte doğru).*

Yer tümleci olan ikinci sözcük, yer belirtecine dönüşmüş addır.

2) Örnek: *Tısta tıqrır estildi. (Dışarıdan tıkırtı işitildi / geldi.)* Ne estildi? (Ne işitildi?) *Tıqrır. (Tıkırtı.)* Tıqrır ne qıldı? (Tıkırtı ne yaptı?) *Estildi. (İşitildi.)* Qayda estildi? (Nerden işitildi?) *Tısta. (Dışarıdan.)*

Yer tümleci olan üçüncü sözcük addır.

3) Örnek: *Qapaş qalağa ketti. (Qapaş kente gitti.)* Kim ketti? (Kim gitti?) *Qapaş. (Qapaş.)* Qapaş ne qıldı? (Qapaş ne kıldı?) *Ketti. (Gitti.)* Qayda ketti? (Nereye gitti?) *Qalağa. (Kente.)*

Yer tümleci olan dördüncü sözcük, yer belirtecine dönüşmüş adıldır.

4) Örnek: *Muqan munda keldi. (Muqan buraya geldi.)* Kim keldi? (Kim geldi?) *Muqan. (Muqan.)* Muqan ne qıldı? (Mukan ne kıldı?) *Keldi? (Geldi.)* Qayda keldi? (Nereye geldi?) *Munda. (Buraya.)*

Yer belirteci olan beşinci sözcük, belirteç yerine kullanılan adıldır.

5) Örnek: *Ospan osinan attandı. (Osman buradan yollandı.)* Kim attandı? *Ospan. (Osman.)* Ospan ne qıldı? (Osman ne kıldı?) *Attandı. (Yollandı.)* Qaydan attandı? (Nereden yollandı?) *Osinan. (Buradan.)*

Yer tümleci olan altıncı sözcük, belirtece dönüşmüş addır.

6) Örnek: *Qonaq tısqa şıqtı. (Konuk dışarı çıktı.)* Kim şıqtı? (Kim çıktı?) *Qonaq. (Konuk.)* Qonaq ne qıldı? (Konuk ne kıldı?) *Şıqtı. (Çıktı.)* Qonaq qayda şıqtı? (Konuk nereye çıktı?) *Tısqa. (Dışarı.)*

Yer tümleci olan yetinci söz, ada belirtece dönüşmüş ulaş eklenmesiyle oluşmuş söz öbeğidir.

7) Örnek: *Qalaşı²⁶⁶ elge qaray burıldı. (Şehirci ele doğru yöneldi.)* Kim burıldı? *Qalaşı. (Şehirci.)* Qalaşı ne qıldı? (Şehirci ne kıldı?) *Burıldı. (Yöneldi.)* Qalay qaray (qayda) burıldı? (Nereye doğru / nereye yöneldi.) *Elge qaray. (Ele doğru.)*

Birinci örnekte “ärman”, ikinci örnekte “tısta”, üçüncü örnekte “qalağa”, dördüncü örnekte “munda”, beşinci örnekte “osında”, altıncı örnekte “tısqa”, yedinci örnekte “elge qaray” sözcükleri işin yerini gösteriyor; aynı zamanda “Qayda?” (Nereye? / Nerede?), “Qaydan?” (Nereden?), “Qalay qaray?” (Nereye doğru?) yer tümleci sorularına yanır veriyor. Dolayısıyla bunların hepsi yer tümlecidir.

“Ärmen” yer belirteci, “tısta” yer belirtecine dönüşmüş ad, “qalağa” ad, “munda” yer belirtecine dönüşmüş adıl, “tısqa” belirtece dönüşmüş addır. “Elge qaray”daki “el” ad, “qaray” ise belirtece dönüşmüş ulaştır.

²⁶⁶ Şehre gidip pazar yapan kişi. (Çev.)

c) Durum Tümlenci

Durum tümlenci (sın pısıqtawışı), eylemin niteliğini gösterdiği için “Qanday?” (Nasıl?), “Qalayşa?” (Ne biçimde?), “Käytip?” (Ne ederek?) sorularına cevap verir.

Durum tümlenci olan sözcük türleri şunlardır:

Durum tümlenci olan ilk sözcük, durum belirtecidir.

1) Örnek: *Tazı tülkige äreñ jetti. (Tazı tilkiye gücün yetti.)* Kim jetti? (Kim yetti?) *Tazı. (Tazı.)* Tazı ne kıldı? (Tazı ne kıldı?) *Jetti. (Yetti.)* Kimgе jetti? (Kime yetti?) *Tülkige. (Tilkiye.)* Qalay jetti? (Nasıl yetti?) *Äreñ. (Gücün.)*

Durum tümlenci olan ikinci sözcük, belirteç yerine kullanılan addır.

2) Örnek: *Qus uşar jüyesi men aspandağı. (Gökteki kuş uçar katarıyla.)* Ne uşar? *Qus. (Kuş.)* Qus ne kılar? (Kuş ne kılar?) *Uşar. (Uçar.)* Qay qus? (Hangi kuş?) *Aspandağı. (Gökteki.)* Qalay uşar? (Nasıl uçar?) *Jüyesi men. (Katarıyla.)*

Durum tümlenci olan üçüncü sözcük, belirtece dönüşmüş addır.

3) Örnek: *Bala şalqasınan tüsti. (Çocuk sırtüstü düştü.)* Kim tüsti? (Kim düştü?) *Bala. (Çocuk.)* Bala ne etti? (Çocuk ne etti?) *Tüsti. (Düştü.)* Qalay tüsti? (Nasıl düştü?) *Şalqasınan. (Sırtüstü.)*

Durum tümlenci olan dördüncü sözcük, belirteç yerine kullanılan addır.

4) Örnek: *Äsker jayaw jürdi. (Asker yayan yürüdü.)* Kim jürdi? (Kim yürüdü?) *Äsker. (Asker.)* Äsker ne etti? (Asker ne etti?) *Jürdi. (Yürüdü.)* Qalay jürdi? (Nasıl yürüdü?) *Jayaw. (Yayan.)*

Durum tümlenci olan beşinci sözcük, belirtece dönüşmüş adıdır.

5) Örnek: *Omar olay demedi? (Ömer öyle demedi.)* Kim demedi? *Omar. (Ömer.)* Omar ne kıldı? (Ömer ne kıldı?) *Demedi. (Demedi.)* Qalay demedi? (Nasıl demedi?) *Olay. (Öyle.)*

Durum tümlenci olan altıncı sözcük, sayı adıdır.

6) Örnek: *Balşı noqatın tört-törtten sanadı. (Falcı nohudunu dörder dörder saydı.)* Kim sanadı? (Kim saydı?) *Balşı. (Falcı.)* Balşı ne kıldı? (Falcı ne kıldı?) *Sanadı. (Saydı.)* Neni sanadı? (Neyi saydı?) *Noqatın. (Nohudunu.)* Qalay sanadı? (Nasıl saydı?) *Tört-törtten. (Dörder dörder.)*

Durum tümlenci olan yedinci sözcük, ulaştır.

7) Örnek: *Ot sawlap jandı. (Od yalazlanarak yandı.)* Ne jandı? (Ne yandı?) *Ot. (Od.)* Ot ne kıldı? (Od ne kıldı?) *Jandı. (Yandı.)* Qalay jandı? (Nasıl yandı?) *Sawlap. (Yalazlanarak.)*

Birinci örnekte “äreñ”, ikinci örnekte “jüyesi men”, üçüncü örnekte “şalqasınan”, dördüncü örnekte “jayaw”, beşinci örnekte “olay”, altıncı örnekte “tört-törtten”, yedinci örnekte “sawlap” sözcükleri hem eylemin niteliğini gösteriyor hem de “**Qalay?**” (**Nasıl?**) durum tümlenci sorusuna yanıt veriyor. Dolayısıyla bu sözcüklerin hepsi durum tümlecedir.

“Äreñ” durum belirteci, “jüyesi men” belirteç yerine kullanılan ad, “şalqasınan”

belirtece dönüşmüş ad, “jayaw” belirteç yerine kullanılan önad, “olay” belirtece dönüşmüş adıl, “tört-törtten” sayı adı, “sawlap” ise ulaştır.

ç) Sebep Tümleci

Sebep tümleci, eylemin sebebini gösterdiği için “Neden?” (Neden?), “Nege?” (Niye?), “Nelikten?” (Niçin?), “Ne sebepten?” (Ne sebepten?) sorularına da cevap verir.

Sebep tümleci olan sözcük türleri:

Sebep tümleci olan birinci sözcük türü addır.

1) Örnek: *Atası aştan ölipti. (Dedesı acından ölmüş.)* Kim ölipti? (Kim ölmüş?) *Atası. (Dedesı.)* Atası ne qılıptı? (Dedesı ne kılmış?) *Ölipti. (Ölmüş.)* Neden ölipti? (Neden ölmüş?) *Aştan. (Acından.)*

Sebep tümleci olan ikinci sözcük türü ortaştır.

2) Örnek: *Bala uyalğanınan kızardı. (Çocuk utandığından kızardı.)* Kim kızardı? (Kim kızardı?) *Bala. (Çocuk.)* Bala ne qıldı? (Çocuk ne kıldı?) *Qızardı. (Kızardı.)* Ne sebepten kızardı? (Ne sebepten kızardı?) *Uyalğanınan. (Utandığından.)*

Sebep tümleci olan üçüncü sözcük, belirtece dönüşen adıldır.

3) Örnek: *Sondıqtan ot janbadı. (Ondan / onun için od yanmadı.)* Ne janbadı? (Ne yanmadı?) *Ot. (Od.)* Ot ne qıldı? (Od ne kıldı?) *Janbadı. (Yanmadı.)* Or nelikten janbadı? (Od niçin yanmadı?) *Sondıqtan. (Ondan.)*

Birinci örnekte “aştan”, ikinci örnekte “uyalğanınan”, üçüncü örnekte “sondıqtan” sözcükleri hem eylemin sebebini gösteriyor hem de “Neden?” (Neden?), “Ne sebepten?” (Ne sebepten?), “Nelikten?” (Niçin?) sebep tümleci sorularına cevap veriyor. Dolayısıyla bu sözler sebep tümlecidir.

“Aştan” ad, “uyalğanınan” ortaç, “sondıqtan” ise belirtece dönüşmüş adıldır.

d) Amaç Tümleci

Amaç tümleci, eylemin amacını gösteren sözcük olduğu için “Nege?” (Niye?) ve “Ne üşin?” (Ne için?) sorularına yanıt verir.

Amaç tümleci olan sözcük türleri:

Amaç tümleci olan il sözcük türü eylemdi.

1) Örnek: *Jurt öleñ tñdawğa jıynaldı. (Halk türkü dinlemeye toplandı.)* Kim jıynaldı? (Kim toplandı?) *Jurt. (Halk.)* Nege jıynaldı? (Niye toplandı?) *Tñdawğa. (Dinlemeye.)* Ne tñdawğa? (Ne dinlemeye?) *Öleñ. (Türkü.)*

Amaç tümleci olan için sözcük türü eylemden ada dönüşmüş sözcüklerdir.

2) Örnek: *Jigit kız tañdaw üşin jüripti. (Yiğit kız seçmek için gitmiş.)* Kim jüripti? (Kim gitmiş?) *Jigit. (Yiğit.)* Jigit ne qılıptı? (Yiğit ne kılmış?) *Jüripti. (Gitmiş.)* Ne üşin jüripti? (Ne için gitmiş?) *Tañdaw üşin? (Seçmek için.)* Ne tañdaw üşin? (Ne seçmek için?) *Qız. (Kız.)*

Amaç tümleci olan üçüncü sözcük türü addır.

3) Örnek: *Birew tanısına qonaqqa barıptı. (Biri tanısına konukluğa gitmiş.) Kim barıptı? (Kim gitmiş?) Birew. (Biri.) Birew ne qılıptı? (Biri ne kılmış?) Barıptı. (Gitmiş.) Kime barıptı? (Kime gitmiş?) Tanısına. (Tanışına.) Nege barıptı? (Niye gitmiş?) Qonaqqa. (Konukluğa.)*

Birinci örnekte “tñdawğa”, ikinci örnekte “tañdaw” (üşin) (seçmek için), üçüncü örnekte “qonaqqa” sözcükleri hem eylemin amacını gösteriyor hem de “Nege?” (Niye?), “Ne üşin?” (Ne için?) sorularına yanıt veriyor. Bundan dolayı bu sözcükler amaç tümlecidir.

§ 6. YABANCI SÖZLER ²⁶⁷

Yukarıdaki cümle ögelerinden başka bir de cümle çevresinde dolaşan **yabancı sözcükler (buratana sözder)** vardır. Sözü edilen yabancı sözcükler iki türlü olur. Birincisi cümleye gerektiğinde sokuşturulan sözlerdir. Bunlara **ara söz (qıstırma söz)** denir. Ara sözler cümle içinde diğer sözcüklerle uyum ve ilişki içinde değildir. Çıkarıldığında cümle bozulmaz. İkincisi ise sözü birine yöneltmek için kullanılan sözcüklerdir. Bunlara **seslenme sözü (qaratpa söz)** denir.

Bunlar da cümle içindeki diğer sözcüklerle uyum ve ilişki içinde değildir.

a) Ara Sözler

Awruw, äriyne, jaqsı närse emes. Äzirge, şükir, jaman emespiz. (Hastalık elbette iyi şey değildir. Şimdilik şükür fena değiliz.) Bu cümlelere sokulmuş ara sözler “äriyne” ve “şükir” sözcükleridir. Bunlar diğer sözcüklere ilişki kurup onlara uyum sağlamış değildir, öylece arada sokuşturulmuştur. Bunları alınca cümlede bir eksiklik ortaya çıkmaz. Sözelimi “*Awruw jaqsı närse emes.*” ve “*Äzirge jaman emespiz.*” dediğimizde de “äriyne” ve “şükir” sözcüklerinin eksikliği hissedilmez.

b) Seslenme Sözlere

Qızım, sağan aytamım, kelinim, sen tñda! Söz tñdañız, älewmet! Äy, Äljan, qayda barasıñ? Quday, oñda! Oñğa basta!.. (Kızım sana söylerim, gelinim sen dinle! Söz dinleyin, ahalı! Hey Äljan, nereye gidiyorsun? Tanrı, gözet! Doğruya ilet!..) Bu cümlelerdeki “qızım”, “kelinim”, “älewmet”, “Äljan” ve “Quday” sözcükleri konuşmanın yöneldiği seslenme sözcükleridir.

²⁶⁷ Burada kastedilen, cümle dışı ögelerdir. (Çev.)

ÖGELERİNİ BULMAK İÇİN ÖRNEK CÜMLELER

Cümle ögeleri bulmak için verilen örnek cümleler üç biçimde kullanılır: **1) Manzum cümleleri nesre çevirmek, 2) Cümlenin ögelerini bulmak, 3) Cümle türlerini öğrencilere buldurmak.**

At arıdı, ton tozdu. Bult şıqtı, jel küşeydi, dawıl boldı, kün jawdı. Kün battı, ımırt jabıldı. Qasqır şaptı, qoy ürikti, it şuwladı. Egin şıqtı, astıq arzandadı, el toğaydı.

At yoruldu, don eskidi. Bulut çıktı, yel güçlend, fırtına oldu, hava yağdı. Gün battı, akşam oldu. Börü çaptı, koyun ürktü, it havladı. Ekin çıktı, aşlık ucuzladı, el doydu.

Taw tawğa qosılmaydı, adam adamğa qosılardı. Jomart joqtığın bilmeydi, jüyrik toqtığın bilmeydi. Jaqsı jatırqamaydı. Añqaw añdamaydı, aňgi tıñdamaydı. Jalqaw jaratpaydı. Awruw azdıradı, suwıq toñdıradı. Ülken bastar, kişi qostar. Eski jaña bolmas, jaman jaqsı bolmas. Şirik şiritedi, buzıq büldiredi.

Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur. Cömert yokluğunu bilmez, yüğrük tokluğunu bilmez. Yahşı yadırgamaz. Safdil anlamaz, ahmak dinlemez. Üşengeç yararlanmaz. Hastalık arıkkatır, soğuk üşütür. Büyük başlar, küçük uyar. Eski yeni olmaz, kötü iyi olmaz. Çürük çürütür, bozuk yıkar.

Birew ekew bolmas, ekew üşew bolmas. Alarmanğa altaw az. Jüzdi miñ jığadı. Tügel törtew ala altawdı aladı. Qırıqtan elüw köp. Birinşisi berdi, ekinşisi aldı.

Bir iki olmaz, iki üç olmaz. Alıcıya altı az. Yüzü bin yıkar. Birlik dört, dağınık altıyı alır. Kırktan elli çoktur. Birincisi verdi, ikincisi aldı.

Men keldim Mirzalıñnıñ ordasına. Sen mağan qaramadıñ. Ol sağan atın bere almaydı. Özim bara almadım, sözüm jete almadı. Olar köşip ketti, bizdiki erüw qaldı. Özi jıgılğan ökinbeydi. Ettiñ bəri qazı bolmas, ittiñ bəri tazı bolmas. Bular bugün jüredi, olar erteñ ketedi.

Ben geldim Mirzalı'nın otağına. Sen bana bakmadın. O sana atını veremez. Kendim gidemedim, sözüm yetemedi. Onlar göçüp gitti, bizimkiler konakta²⁶⁸ kaldı. Kendi düşen ağlamaz. Etin hepsi kazı²⁶⁹ olmaz, itin hepsi tazı olmaz. Bunlar bugün gidecek, onlar yarın gidecek.

Sözdiñ rasın aytpaq kerek. Köpke unamaq qıyın. At ustağan azabınan qutılar. Asıqqan jetpes, buyırğan ketpes. As qadirin asıqqan biler, at qadirin asıqqan biler. Berüwşi bestı qıymaydı, aluwşu altını azsınadı. Eskergen eski asınan saqtaydı. Uyalğan tek turmas. Atqannıñ qusın jatqan baylanar. “Tağı” juwan ayılardı, “äbden” jiñişke ayılardı. “Tipti” – nıqtawlıq üstew, “adamşa” – sınawlıq üstew. “Ma”, “ba” surağanda ayılardı. “Da” eki mağanada ayılardı. Otırğandardıñ

²⁶⁸ Konak yerinde. (Çev.)

²⁶⁹ Atın yağlı kaburga etinden yapılan sucuk. (Çev.)

kulağına “oybay” estildi. “Aytaq” qoyıldı, “attan” estildi. “Şäwim-şäwim» — odağay. Arqılı – jalğawlıq. “Menen” – men bolğan. “Taman” jaqındawdı körsetedi. “Kördim” degen köp söz, “körmedim” degen bir söz.

Sözün doğrusunu söylemek gerek. Herkese beğenilmek zor. At besleyen azabından kurtulur. İven yetmez, yazılan gitmez.²⁷⁰ Aş kadrini acıkan bilir, at kadrini iven bilir. Verici beşe kıyamaz, alıcı altıyı azımsar. Hatırlayan eski aşından saklar.²⁷¹ Utanan tek durmaz. Atanın kuşunu yatan bağlanır. “Tağı” kalın söylenir, “äbden” ince söylenir. “Tipti” pekiştirme belirticidir, “adamşa” durum belirticidir. “Mı, mi” sorarken söylenir. “Da” iki anlamda söylenir. Oturanların kulağına “eyvah” sesi geldi. “Tut” koyuldu, “atlan” duyuldu. “Şevim şevim” ünlemdir. “Arqılı”(Yoluyla) ilgeçtir. “Menen” “men” olmuştur. “Doğru” yakınlaşmayı gösterir. “Gördüm” demek çok söz, “görmedim” demek bir söz.

Aşuw – kâpir, aqıl – dos, aqlılıña aqıl qos. Jaqsı söz süyindiredi, jaman söz küyindiredi. Aqımaqtı üyretüw – ölgendi tiriltüw. Oquw tübi – toquw, öner aldı – qızıl til. Tıymağan awızda bäle bar. Til qılıştan ötkir. Adam sözinen jazar, sıyr müyizinen jazar. Jüzdiñ körki – saqal, sözdiñ körki – maqal. Tawdı, tastı jel buzır, adam-zattı söz buzır. Tamaq toq, köylek kök, wayım joq. Awzı jaman eldi bılğar, ayağı jaman tördi bılğar. Jastıq – mastıq. Oñqa oyun buzır, tentek jıyın buzır. Jaman erkek toy buzır, jaman äyel üy buzır. Elsiz kölge baqa ayğır. Birewdiñ özi jaqsı, birewdiñ közi jaqsı. “El bileği” degen küler, “özim bilem” degen büler. El qulağı elüw. Aldıñğısı altı, keyingisi jeti. Söylegen – men, tındağan – sen. Bergen – özi, alğan – özi. Malıñ – anaw, urıñ – mınaw. San surawı – “neşe?”, sın surawı – “qanday?”.

Öfke kâfir, akıl dost, aklına akıl kat. İyi söz sevindirir, kötü söz göyündürür. Ahmağa öğretmek, öleni diriltmek. Okumak anlamak, sanatın başı güzel konuşmak. Yasaksız ağızda bela var. Dil kılıçtan keskindir. Kişi sözünden tutulur, sığır boynuzundan tutulur. Yüzün görkü sakal, sözün görkü mesel. Dağı taşı yel bozar, kişioglunu söz bozar. Karın tok, gömlek gök, tasa yok. Ağzı yaman eli kirletir, ayağı yaman törü kirletir. Gençlik esriklik. Onka²⁷² oyun bozar, şımarık düğün bozar. Kötü erkek toy bozar, kötü kadın ev bozar. Elsiz göle kurbağa aygırdır. Birinin özü iyi, birinin gözü iyi. “El bilir” diyen güler, “ben bilirim” diyen biter. El kulağı elli. Öndeki altı, sonraki yedi. Söyleyen ben, dinleyen sen. Veren kendisi, alan kendisi. Malın şu, uğrun bu. Sayı sorusu “Kaç?”, önad sorusu “Nasıl?”.

²⁷⁰ Kismet ise gelir Hint’ten, Yemen’den, kismet değilse ne gelir elden? (Çev.)

²⁷¹ Değer verilen, özlendi kişiye ufak tefek de olsa mutlaka bir şey ayrılır ve saklanır. (Çev.)

²⁷² Aşığın çatalı üzerinde dik gelme durumu. (Çev.)

İKİNCİ BÖLÜM CÜMLE TÜRLERİ

§ 1. Genel Türler

1) Olumlu Cümle

Hangi konuda olursa olsun oldurarak, var kılarak söyleyen cümleye **olumlu cümle (bolımdı söylem)** denir. *Örnek:* Edil boyı toğay bar; toğay tolğan noğay bar; Buwrıl atta buğaw bar; onı da keser egew bar; Som temirge balğa bar; sumsınğanğa Alla bar; Qas jorğadan jortağ tuwar; qas batırdan qorqaq tuwar; Qas şeberden şorqaq tuwar; Say sayğa quyar; Bay bayğa quyar. Qattı jerge qaq turar; Qayrattı erge mal turar. Köp qorqıtar, tereñ batırar. Ülken bastar. Kişi qostar.

İdil boyunda orman var; orman dolusu Noğay var; Demir kırı atta bukağı var; onu da kesecek eğe var; Sert demire balta var; büyüklene Allah var; Has yorgadan tırsak²⁷³ doğar; has baturdan korkak doğar; has ustadan çorkak²⁷⁴ doğar; Bay baya akar; koyak koyağa akar; Katı yerde su durur; gayretki erde mal durur. Çok korkutur; derin batırır. Büyük başlar. Küçük uyar.

2) Olumsuz Cümle

Hangi konuda olursa olsun oldurmuyarak, yok kılarak söyleyen cümleye **olumsuz cümle (bolımsız söylem)** denir. *Örnek:* Jer jutuwgā toymaydı; ot otınga toymaydı, kisi oyğa toymaydı, bōri qoyğa toymaydı. Jalğız ağaş üy bolmas, jalğız jigit biy bolmas. Tez qasında qıysıq ağaş jatpas. Baylıq murat emes, joqtıq uyat emes. Tuwra biyde tuwğan joq; tuwğandı biyde iman joq. Sıyır sıypağandı bilmes, jaman sıylağandı bilmes. Ötken kelmes, öşken janbas. Tübi birge tütpeydi. Şam jariğı tübine tüspes. Soqır körgeninen jazbas.

Yer yutmaya doymaz, od oduna doymaz, kişi oya / düşünceye doymaz. Yalnız ağaç ev olmaz, yalnız yiğit biy olmaz. Tez²⁷⁵ yanında eğri ağaç olmaz. Varlık / baylık murat değil, yokluk utanç değil. Doğru biyde yakın yok, yakınlı biyde iman yok.²⁷⁶ Sığır okşamadan anlamaz, kötü saymadan anlamaz. Geçen gelmez, sönen yanmaz. Soydaş olan birbirini incitmez. Mumun ışığı dibine düşmez. Kör tuttuğunu bırakmaz.

3) Tam Cümle

Birincil öğeleri eksiksiz olan cümleye **tam cümle (tolımdı söylem)** denir. *Örnek:* Ölgen kelmes, öşken janbas. Bergen alar. Ekken orar. Jer tawsız bolmaydı; el dawsız bolmaydı. Köp qorqıtar; tereñ batırar. Arzannın sorpası tatımas. Soqır körgeninen jazbas. Ağaş körki japıraq, adam körki şübere.

²⁷³ Tırs giden. (Çev.)

²⁷⁴ Beceriksiz. (Çev.)

²⁷⁵ Düzeltçi; eğri dalları düzelterken veya eğen araç. (Çev.)

²⁷⁶ Doğru biy yakını da olsa taraf tutmaz, yakınına gözetken biyde ise iman olmaz.

Qoyandı qamıs öltirer. Say sayğa quyar; bay bayğa quyar. Tentek şoqpar jıyar. At awnağan jerinde tük qalar. Taw men tastı suw buzar; adamzattı söz buzar. Asıl tastan şığar; aqıl jastan şığar. Altın, kumis tas bolar; arpa, bıyday as bolar.

Ölen dönmez, sönen yanmaz. Veren alır. Eken biçer. Yer dağsız olmaz, el nizasız olmaz. Çok korkutur, derin batırır. Ucuzun çorbası yaramaz / Ucuz etin çorbası yenmez. Kör tuttuğunu bırakmaz. Ağaç görkü yaprak, insan görkü giyecek. Tavşanı kamış öldürür. Koyak koyağa akar, bay baya akar. Delişmen topuz toplar. Atın ağnadığı yerde tüy kalır. Tağ ile taşı su bozar; kişioglunu söz bozar. Gevher taştan çıkar, akıl yaştan²⁷⁷ çıkar. Altın gümüş taş olur, arpa buğday aş olur.

4) Eksik Cümle

Birincil öğelerinden biri ya da ikisi bulunmayan cümleye **eksik cümle (tolumsuz söylem)** denir. Örnek: İt toyğan jerine, er tuwğan jerine. Barımen bazar, joqtı qaydan tabar. Aqıl jas ulannan; jüyrik tay, qunannan. Külme dosña, keler basiña. Asñ-asñ asña; bereke bersin basiña. Asñ barda el tanı; atñ barda jer tanı. Awruw astan, daw qarındaстан. Alistan arbalağanşa, jaqınnan dorbala. Şalqayğanğa şalqay; payğambardıñ ulı emes, eñkeygenge eñkey, atañnan qalğan qul emes. Balanı jastan, qatındı bastan.

İt doyduğı yere, er doğduğı yere. Varıyla pazar, yoğı nereden tapar.²⁷⁸ Akıl genç oğlandan, yüğrük tay kunandan. Gülme dostuna, gelir başına. Aşın aşın aşına, kut versin başına. Aşın varken el tanı, atın varken yer tanı. Hastalık aştan, niza karındaстан. Uzaktan arabalayacağına yakından torbala. Diklenene diklen, peygambere oğul değil; eğilene eğil, atandan kalan kul değil. Balayı yaştan, kadını baştan.

5) Yalın Cümle

Yalnızca birincil öğeleri bulunan cümleye **yalın cümle (jalañ söylem)** denir. Örnek: *El qondı. At awnadı. Qoy mañıradı. Aspan aşıq. Et jasıq. Qımız suwsın. Köp qorqıttadı, tereñ batıradı. Ülken bastar, kişi qostar. Ölgen kelmes, öşken janbas. At tepti, qasqır qaptı. At azar, ton tozar. Otın bar, ot joq.*

El kondı. At ağnadı. Koyun meledi. Gökyüzü açık. Et arık (yağsız), Kımız içecektir. Çok korkutur, derin batırır. Büyük başlar, küçük uyar. Ölen dönmez, sönen yanmaz. At tepti, kurt kaptı. Az arıklar, don yıprar. Odun var, od yok.

6) Karmaşık Cümle

Birincil öğelerinden başka ikincil öğeleri de bulunan cümleye **karmaşık cümle (jayılma söylem)** denir. Örnek: *Aqıl jastan şığadı; asıl tastan şığadı.*

²⁷⁷ Gençten. (Çev.)

²⁷⁸ Bulur. (Çev.)

Qoyandı qamis öltirer; erdi namıs öltirer. Say sayğa quyadı, bay bayğa quyadı. Ananıñ köñili balada, balanıñ köñili dalada. Bilegi tolıq birdi jıǵadı; bilimi tolıq mıñdı jıǵadı. Eki qatın alǵannıñ daw üyinde; jaman qatın alǵannıñ jaw üyinde. Qattı jerge qaq turar. Jüyrikten şaban tuwadı, jaqsıdan jaman tuwadı. Qaratauwdıñ basınan köş keledi. Men keldim Mırzalıñ ordasına; söz aytım qasındaǵı moldasına. Üyiñe söyleş qıldım keş waqıtta. Keş mezigil kele jattı eki kisi. Qazaqtıñ qazaq iyisi turǵan shaqta Alaştıñ balasına keregimsin.

Akıl yaştan / gençten çıkar, gevher taştan çıkar. Tavşanı kamış öldürür, eri namus öldürür. Koyak koyağa akar, bay baya akar. Ananın gönlü balada, balanın gönlü dışarıda. Bilegi güçlü biri yıkar, bilgisi güçlü bini yıkar. İki kadın alanın niza evinde, kötü kadın alanın yağı evinde. Katı yerde su durur. Yüğrükten yavaş doğar, yahşıdan yaman doğar. Qarataw'ın başından göç gelir. Ben geldim Mırzalı'nın otağına, söz söyledim yanındaki mollasına. Evindekilerle konuşma yaptım akşam vaktinde .Geç vakitte geliyordu iki kişi. Kazak'ın Kazak ruhunun durduğu çağda. Alaş'ın balasına gereklisin.

§ 2. ANLAMINA GÖRE CÜMLE TÜRLERİ

Cümle, söylenişine göre dörde ayrılır.

1) Soru Cümlesi

Cevap almak için söylenen cümleye **soru cümlesi (surawlı söylem)** denir.

Örnek: Sen tamaq iştiñ be? Üyde kim bar? Sonşama bul bıydaydıñ dani köp pe? Suwımdı nege bılǵap ılaylaysıñ? Mümkın be ılaylawğa osı aradan? Äkeñdi aldıñdaǵı tanıymısıñ? Üşewin asırawğa köp kerek pe? Osınday elde waqıyğa azǵana ma? Böşkeniñ qaysısınıñ pulı qımbat? Tuwra jol sonan artıq tabamız ba? Mısıq jan, bul jerdegi jurttar qanday? Zalaldan basqa närse istediñ be? Oñay ma arıstannan aluw aqta? Şımşıq maqtandı ma, oynadı ma? Qunıña turar ma sol jegen tawıq? Tawıq pen men be jalǵız oynaytın? Küymey me birew üşin birew otqa?

Sen yemek yedin mi? Evde kim var? Bu buğdayın tanesi o kadar çok mu? Suyumu niye bulandırıp kirletiyorsun? Mümkün müdür buradan bulandırmak? Önündeki babanı tanıyor musun? Üçünü bakmak çok gerekli midir? Bu elde olay azıcık mı? Fıçının hangisinin fiyatı pahalı? Bundan daha doğru yol mu bulacağı? Kediciğim, buradaki insanlar nasıldır? Zarardan başka nesne ettin mi? Kolay mı aslanın elinden kurtarmak? Serçe övündü mü, oynadı mı? Değerine karşılık gelir mi şu yediğin tavuk? Tavukla ben miyim yalnız oynayan? Yanmaz mı biri için biri odda?

Soru cümlesinin sonuna soru imi (?) konur.

2) Ünlem Cümlesi

İnsanın ruh hâlini, duygusunu, tepkisini belirten, başka bir deyişle hastalanınca, rahatlayınca, şaşırınca, beğenince, öfkelenince, sevinince, korkunca, kıvanınca söylediği cümlelere **ünlem cümlesi (lepti söylem)** denir. Bunlar sıradan bir sesle değil yüksek sesle söylenir.

Örnek: Uwf, Alla! Bitti qanım! Şıqtı janım! Ey, şirkin, jaqsılıqtı bilmeytunğın! Jaraydı, bärekelde, sabaz-ay! Yä, Rabbım! Sol waqıtta dedi arıstan. Jasağan jalğız jan iye ay! Qayran, erkin zamandarıñ! Darıyğa, ol zamannıñ bări ötti! Alda, sorlı biyşara balalar-ay! Jasınan ölgen eken anaları-ay! Tamaşa qarağanğa nuriñ qañday! Mınaw köz, mınaw moyın, murın qanday! Ölgen eken, apırımay! Quw baqsı! Ötirikşi. Aljığan şal! Atımdı ayırıpsıñ bosqa menen. Qannan qan, etten etim, bawır jurtım! Wa, darıyğa, öttiñ bastan qızıq jas! Ätteñ, düniye-ay, qalğanım ğoy ayırılıp! Alaqay-ay, atam keldi ğoy!

Of Allah! Bitti kanım! Çıktı canım! Ah gidi ah, iyiliği bilmezdi! Aferin, çok yaşa, yiğit! Ya Rabbim! O zaman dedi aslan. Yaşayan yalnız can iye ah! Hey gidi, özgür zamanların! Hey gidi, o zamanın hepsi geçti! Allah'ım, garip, bıçare balalar ah! Genç yaşta ölmüş anaları da! Temaşa ederken nurun nasıl! Şu göz, şu boyun, şu nurun nasıl! Ölmüş ya, ya Rabbim! Kurnaz baksı / şaman! Yalancı. Bunak ihtiyar! Atımı ayırmışsın boşuna benden. Kandan kan, etten etim, bağır halkım! Hey gidi hey, geçip gittin şen gençlik! Hey gidi dünya hey, kaldım ya ayrılıp! Yaşasın, dedem geldi ya!

Ünlem cümlelerinin sonuna ünlem imi (!) konur.

3) Dilek Cümlesi

Gönlün dileğini ve isteğini bildirmek ve işletmek için söylenen cümleye **dilek cümlesi (tilekti söylem)** denir.

Örnek: Balalar, oquwğa bar, jatpa qarap! Al, keldik jaman jerge! Endi saqtan! Jolama sol jaqtağı özenge aqqan! Söylep qal, qızıl tilim! Köriwge jazğay edi, Qaq tağalam! Qolda, öñşeñ arwaq! Qoş, saw bol. Qarqaralı, juwılmağan. Ayday ber qalsa adamıñ quwılmağan. Äldiy-äldiy, aq böpem! Jılama, böpem, jılama! Tiliñ tart! Jeter! Hämanda saqtan! Ayğırısıp momındarğa aqır, inim! Aşıp ayt! Bükpey bärin! Eş qaymıqpa! Aytşı baqsım Quday süygen! Dostarım osınday bir is etelik! Janımdı bir şıbınday qıy, aqsaqal! Aq süyek etsin meni! Ayt balıqqa! Keliñder, boz balalar, attı alıñdar!

Çocuklar, okumaya gidin, boşuna yatma! Evet, geldik kötü yere! Şimdi dikkatli ol! Yaklaşma sol yanda²⁷⁹ akan ırmağa! Söyleyiver, kızıl dilim! Görüşmeyi yazsın, Hak Taalam! Kolla, tekmil ervah! Elveda. Qarqaralı, yuyulmayan. Sürüver kaldıysa adam kovulmayan! Ninni nini ak bebem! Ağlama bebem, ağlama! Dilini tut! Yeter! Her zaman dikkatli ol! Aygır gibi uysallara bağır,

²⁷⁹ “Sol jaqta” hem “sol yanda” hem de “o yanda” olarak çevrilebilir. (Çev.)

inim / kardeşim! Açık konuş! Eğip bükme hiçbirini! Hiç çekinme! Söyleyiver, Tanrı'nın sevdiği baksım! Dostlarım, böyle bir iş yapalım! Canıma bir sinek gibi kıy, aksakal! Soylu kılsın beni! Söyle balığa! Gelin gençler, atı alın!

Dilek cümleleri de sıradan bir cümle gibi söylenmez, yüksek sesle söylenir. Bundan ötürü bunların sonunu da çoğunca ünlem imi (!) konur.

4) Sıradan Cümle

Sorusuz, ünlemsiz, dileksiz söylenen cümlelerin tamamı **sıradan cümle (jay söylem)** diye adlandırılır.

Örnek: At erindi keledi, er murındı keledi. Öziñ qoyğan zeketsi, bizdiñ elde Jüz-bay bar. Jana muniñ joldası qara tamır Dadan bar. Erip jürgen soñında qırıq-otızday adam bar. Şoñmurın degen molda bar. Atına jemdi ilüwge altı ennen qılğan dorba bar.

Ad dudaklı olur, er burunlu olur (Atta alın, yiğitte burun). Kendi atadığın zekâtçı bizim elde Jüzbay var. Yine bunun yoldaşı Qaratamır²⁸⁰ Dadan var. Ardına takılmış onun da kırk otuz kadar adam var. Şoñmurın denen molla var. Atına yem bağlamaya altı taşaktan yapılmış torba var.

§ 3. KURULUŞUNA GÖRE CÜMLE TÜRLERİ

Cümleler arasında iki türlü ilişki olur; birincisi iç ilişki, ikincisi ise dış ilişkidir. **İç ilişki (işki jaqındıq)** anlam anlam bakımından yakınlıktır. **Dış ilişki (tısqı jaqındıq)** ise cümlelerin birbirine yakınlığı bakımından ilişkidir. Anlam ilişkisinden başka yakınlığı bulunmayan cümlelere *basit cümle (irgeles söylem)* denir. Anlam yakınlığından başka mantık yakınlığı da bulunan cümlere ise **birleşik cümle (qurmalas söylem)** denir.

1. Basit Cümleler

1) *Kün aşıq. (Hava açık.) Toğaylar şat. (Ormanlar şad.) İñ-jıñ orman. (Şamatalı orman.)*

2) *Kün keş boldı. (Gün akşam oldu.) At boldırdı, el körinbedi. (At yoruldu, el görünmedi.) Batır sasayın dedi. (Batur şaşırır gibi oldu.)*

3) *Bismildä bezgeldek! (Bismillah mezzeldek!) Bulay jatsın duwadaq! (Böyle yatsın toy kuşu!) Sıbağama qoñır qaz! (Payıma konur kaz.) Ülesime üş üyrek. (Üleşime üç ördek.) Eki sartqa bir tartar, aqqıwdı batirekeñ artar. (İki Sart'a bir çeker, akkuğuyu batur aka yükler.)*

Birinci örnekler arasında yalnızca havanın güzelliğini anlatan konu birliği vardır. İkinci örnekler arasında yalnızca akşam vakti meydana gelen olayı anlatan konu birliği vardır. Üçüncü örnekler arasında da üleş meselesini ele alan bir konu birliği vardır.

²⁸⁰ Uruk adı. (Çev.)

Başka bir deyişle üç öbekteki örnekler de birbirine yalnız düşünce bakımından yaklaşmaktadır, bunları birleştiren başka hiçbir şey yoktur. Dolayısıyla cümleler birbirine eklenmeden ayrı ayrı yazılır. Yazarken aralarına nokta imi (.) konur. İlişkileri yakın ise aralarına noktali virgül imi (;) konur.

2. Birleşik Cümleler

Cümleler iki biçimde birleşir: 1) uyuşarak, 2) ayrışarak. Uyuşarak birleşen cümleye **bağımlı sıralı cümle (sıyısıwlı qurmalas söylem)** denir. Ayrışarak birleşen cümleye ise **bağımsız sıralı cümle (qıyısıwlı qurmalas söylem)** denir.

1) Bağımlı Sıralı Cümle

- 1) *Qarabay men Sarıbay aňğa şıqtı. (Qabanay ile Sarıbay ava çıktı.)*
- 2) *Eki dos birin-biri süydi, kuştı. (İki dost birbirini öptü, kuştı.)*
- 3) *Qolğa aldı tatuwlıqtı, arazdıqtı. (Ele aldı dostluğu, düşmanlığı.)*
- 4) *Dalada, oyda, qırda, orman-tawda saw qalğan jan bolmadı bu indetten. (Bozkırda, düzde, bayırda, ormanda, dağda sağ kalan can olmadı bu salgından.)*

Bu cümlelerin her biri sığışarak uyuşan birkaç cümleden oluşmuştur. Sözelimi:

Birinci cümle iki cümlemin sığışıp uyuşarak birleşmesinden doğmuştur. Cümlelerin birleşmeden önceki durumları şöyledir: *Qarabay aňğa şıqtı. Sarıbay aňğa şıqtı.* Bunlar iki kez yinelenmemek için birleştirilerek söylenmiştir.

İkinci cümlede de iki cümle sığışarak birleşmiştir. Birleşmeden önceki durumları şöyledir: *Eki dos birin-biri süydi. Eki dos birin-biri kuştı.*

Üçüncü cümlede dahi sığışarak birleşen iki cümle vardır. Birleşmeden önceki durumları şöyledir: *Qolğa aldı tatuwlıqtı. Qolğa aldı arazdıqtı.*

Dördüncü cümle ise dört cümlemin sığışıp uyuşarak birleşmesinden meydana gelmiştir. Birleşmeden önceki durumları şöyledir: *Dalada saw qalğan jan bolmadı bul indetten. Oyda saw qalğan jan bolmadı bul indetten. Qırda saw qalğan jan bolmadı bul indetten. Orman-tawda saw qalğan jan bolmadı bul indetten.* Bağımlı sıralı cümlemin özelliği birkaç aynı ögesinin bulunmasıdır. Sözelimi birinci cümlede Qarabay ile Sarıbay aynıdır yani ikisi de öznedir. İkinci cümlede *süydi* ile *kuştı* aynıdır yani ikisi de yüklemidir. Üçüncü cümlede *arazdıqtı* ile *tatuwlıqtı* aynıdır, ikisi de tümleçtir. Dördüncü cümlede ise *dalada*, *oyda*, *qırda*, *orman-tawda* aynıdır yani dördü de belirteç tümlecidir. Bağımlı sıralı cümlemin aynı ögelerinin arasına küçük noktalama imi (,) yani ters virgül konur.²⁸¹

Aralarında “men” (ile), “yaki” (ya da), “häm” (ve) sözcükleri varsa virgül konmaz.

²⁸¹ Arap abecesine göre söylüyor. (Çev.)

2) Bağımsız Sıralı Cümle

Bağımsız sıralı cümleyi meydana getiren cümlelerden her ikisi de eşit olabileceği gibi biri diğerinden eksik de olabilir. Birleşenler birbirine eşit olursa birleşik cümle **eşit sıralı cümle (salalas qurmalas söylem)** diye adlandırılır. Birleşenlerden biri diğerinden eksik olursa yani birleşenler eşit olmazsa birleşik cümle **eksik sıralı cümle (sabaqtas qurmalas söylem)** diye adlandırılır.

Eşit sıralı cümle beş biçimde bileşir:

- 1) **uzlaşmalı (jıylıñqı)**, 2) **qarşıtlı (qayırıñqı)**, 3) **seçmeli (ayırıñqı)**, 4) **açıklamalı (suyılıñqı)** 5) **özetlemeli (qoyılıñqı)**

Uzlaşmalı birleşmede iki cümle de doğrultuda ve uyum içinde olur. Sözelimi: “Ülken bastar, kişi qostar. (Büyük başlar, küçük uyar.) “El de jattı, ay da battı.” (El de yattı, ay da battı.)

Karşıtlı birleşmede birinci cümle ile ikinci cümle karşıt anlamlı olur. Sözelimi: “Kılış jarası biter, til jarası bitpes.” (Kılıç yarası sağdır, dil yarası sağlamaz.) “Men bardım, sen üde bolmadıñ.” (Ben geldim, sen evde yoktun.)

Seçmeli birleşmede ayrı seçenekler veren cümleler bileşir. Sözelimi: “Ne sen turarsıñ, ne men tutarım.” (Ya sen durursun ya ben dururum.) “Ya atıñ jazım bolar, ya er-turmanıñ şğındar.” (Ya atın telef olur ya eyer koşumun ziyan olur.)

Açıklamalı birleşmede başlıca cümleyi diğer cümleler açıklar. Sözelimi: “Sabır tübi sarı altın: sarğayğan jeter muratqa; asıqqan qalar uyatqa.” (Sabırın sonu sarı altındır; bekleyen yeter murada, iven kalır utanca.) “Şalqayğanga şalqay: payğambardıñ ulı emes; eñkeygenge eñkey: atañnan qalğan qul emes.” (Diklenene diklen, peygambere oğul değil; eğilene eğil, atandan kalan kul değil.)*

Özetlemeli birleşmede önceki cümleleri sonraki cümle özetler. Sözelimi: “Ne ögiz öler, ne arba sınar – ekewiniñ biri bolar.” (Ya öküz ölür ya araba sınar, ikisinden biri olur.) “Mal da kerek, jan da kerek, bilim de kerek – bari kerek.” (Mal da gerek, can da gerek, bilgi de gerek, hepsi gerek.) “Kök şalğın, ağaç, bulaq, bari jaqsı.” (Gök otlak, ağaç, bulak, hepsi iyi.)*

Bağımsız sıralı cümlelerde ilk cümleden sonra önce küçük noktalama imi yani ters virgül konur, ikinci cümleden sonra ortanca noktalama imi, yan, noktalı virgül konur. Açıklamalı ve özetlemeli birleşmede açıklanan cümleden sonra iki nokta, özetlemeli birleşmede ise özetlenen cümleden sonra uzun çizgi konur.

Eksik sıralı cümle (sabaqtas qurmalas söylem) iki parçadan oluşur. Birincisi tam (basıñqı), ikincisi ise eksilteli (bağıñqı) diye adlandırılır. Bunlardan ilkinde **ana cümle (basıñqı söylem)**, diğerine ise **yan cümle (bağıñqı cümle)** denir.

Yan cümle; bitmemiş, eksik cümledir. Eğer tam cümle olmazsa bundan yetkin bir anlam çıkmaz. Yan cümle yalnızca ana cümleyi destekleyen yardımcı bir unsurdur. Dolayısıyla ana cümlelerin hangi ögesinin desteğinde ise o ögenin adını alır ve o ögenin sorusuna yanıt verir. Örneklere bakalım:

* Bu, “u” için kullanılan harekettir.

a) Özne Denetimli

“Ataňa ne qılsaň, aldıña sol keler.” (Babana ne kıalarsan önüne o gelir.) Burada ana cümle “Aldıña sol keler.” cümlesidir. Yan cümle ise “Ataňa ne qılsaň” cümlesidir. Yan cümle ana cümlelerin hangi ögesinin denetimindedir? Şimdi buna bakalım. Bunu tespit etmek için ana cümleye soru sormak gerektir. “Aldıña ne keler?” (Önüne ne gelir?) *Ataňa ne qılsaň (sol). (Babana ne kıalarsan (o)).* “Sol” (o) ana cümlelerin öznesidir. “Ataňa ne qılsaň” yan cümlesi bunun denetimindedir, aynı zamanda “Ne?” (Ne?) özne sorusuna da cevap vermektedir. Dolayısıyla bu yan cümle **özne denetimli yan cümle** veya kısaca özne denetimli olmaktadır.

Yan cümlelerin özelliği eksikliği ve yarımılığıdır.

b) Ad Tümleci Denetimli

“Kimniň jeriň jerleseň, soniň jırın jırlarsın.” (Kimin yerini yerlersen onun türküsünü söylersin.) Burada ana cümle “Soniň jerin jerlersin.” cümlesidir, yan cümle ise “Kimniň jerin jerleseň”dir. Bu yan cümle ana cümlelerin hangi ögesinin denetimindedir, bulalım. Bunu bulmak için ana cümleyi alıp soru sormamız gerekir.

“Kimniň jırın jırlarsın?” (Kimin türküsünü söylersin?) *Kimniň jerin jerleseň (soniň). Kimin yerini yerlersen (onun).* “Soniň” (onun) ana cümlelerin ad tümlecidir. “Kimniň jerin jerleseň cümlesi de bunun denetimindedir, ayrıca “Kimniň? (Kimin?) sorusuna da yanıt vermektedir. Dolayısıyla bu yan cümle **ad tümleci denetimlidir**.

Ad tümlecinin “Kimniň?” (Kimin?) başka “Qanday?” (Nasıl?), “Qanşa?” (Kaç?), “Qaysı?” (Hangi?) gibi soruları da vardır. Bu sorulara yanıt veren yan cümleler de ad tümleci denetimlidir.

Örnek: 1) *Tüsi²⁸² qanday bolsa, isi sonday boldı. (Dışı nasıl ise işi öyle oldu.) İsi qanday boldı? Tüsi qanday bolsa (sonday). (Dışı nasıl ise (öyle)).* 2) *Küşü qanşa bolsa, här kim sonşa kötermek. (Gücü ne kadar ise herkes o kadar kaldırır.) Härkim qanşa kötermek? (Herkes ne kadar kaldırır?) Küşü qanşa bolsa, (sonşa). (Gücü ne kadar ise (o kadar)).* Bunlar ve benzerleri...

c) Tümleç Denetimli

“Uyada ne körseň, uşqanda sonı alarsın.” (Yuvada ne görersen uçunca onu alırsın.) Burada ana cümle “Uşqanda sonı alarsın.”, yan cümle ise “Uyada ne körseň”dir. Bu yan cümle, ana cümlelerin hangi ögesinin denetimindedir? Bunu tespit etmek için burada da ana cümleyi alıp soru sormak gerektir. Uşqanda neni alarsın? (Uçunca neyi alırsın?) *Uyada ne körseň (sonı). (Yuvada ne görersen (onu)).* “Sonı” (onu), ana cümlelerin tümlecidir. “Uyada ne körseň” yan cümlesi bunun denetimindedir, aynı zamanda “Neni?” (Neyi?) sorusuna da yanıt vermektedir. Bundan ötürü bu yan cümle **tümleç denetimlidir**.

²⁸² Sözcük hem “düş” hem de “renk, görünüş” anlamıyla alınabilir. (Çev.)

Tümleç sorusu yalnızca “Neni?” (Neyi?) değildir, bundan başka “Kimdi?” (Kimi?), “Kimge?” (Kime?), “Nege?” (Neye?), “Kimmen?” (Kiminle?), “Nemen?” (Neyle?) gibi sorular da vardır. Bundan ötürü yalnız “Neni?” (Neyi?) sorusuna değil, öteki sorulara da cevap veren bütün cümleler tümleç denetimli yan cümle olur.

Örnek: 1) *Kim jalqaw bolsa, joqtıq soğan joldas.* (Kim üşengeç ise yokluk ona yoldaş.) Joqtıq kimge joldas? (Yokluk kime yoldaş?) *Kim jalqaw bolsa (soğan).* (Kim üşengen ise (ona). 2) *Kim men awıldas bolsañ, sonı men qawımdas bolarsın.* (Kiminde köydeş olursan onunla toplumdaş olursun.) Kim men qawımdas bolarsın? (Kiminle toplumdaş olursun?) *Kim men awıldas bolsañ (sonı men).* (Kiminle köydeş olursa (onunla). Örnekleri çoğaltılabilir.

ç) Zaman Belirteci Denetimli

“Qaşan jer otaydı, mal sonda süteydi.” (Yer ne zaman otlanırsa, mal o zaman sütlenir.) Burada ana cümle “*Mal sonda süteydi.*”dir, yan cümle ise “*Qaşan jer otaydı*”dır. Yan cümle ana cümlelerin hangi ögesinin denetimindedir? Bunu öğrenmek için ana cümleye soru sormak gerekir.

“Mal qaşan süteydi?” (Mal ne zaman sütlenir?) *Qaşan jer süteydi (sonda).* (Ne zaman yer otlanırsa (o zaman). “Sonda” (o zaman) ana cümlelerin zaman tümlecidir. “Qaşan mal otaydı” yan cümlesi bunun denetimindedir, ayrıca “**Qaşan?**” (Ne zaman?) sorusuna da cevap verir. Dolayısıyla bu yan cümle zaman belirteci denetimlidir.

Zaman tümlecinin “**Qaşan?**” (Ne zaman?) sorusundan başka “**Qaşanğa deyin?**” (Ne zamana değin?), “**Qaşannan beri?**” (Ne zamandan beri?) gibi soruları da vardır. Bundan dolayı bu sorulara da cevap veren yan cümleler zaman belirteci denetimlidir.

Örnek: 1) *Qaşanğa deyin uyqım kelmese, soğan deyin otırmın.* (Ne zamana değin uyku gelmezse o zamana değin oturuyorum. / Uyku gelene değin oturuyorum.) Qaşanğa deyin otırmın? (Ne zamana değin oturuyorum?) *Qaşanğa deyin uyqım kelmese (soğan deyin).* (Ne zamana kadar uyku gelmezse (o zamana değin). 2) *Qaşannan beri özım jüre bastadım – sonan beri maldıñ öñi kire bastadı.* (Ne zamandan beri kendim gitmeye başladım, ondan beri mal kendisine gelmeye başladı.) Qaşannan beri maldıñ öñi kire bastadı? (Ne zamandan beri mal kendisine gelmeye başladı?) *Qaşannan beri özım jüre bastadım, (sonan beri).* Ne zamandan beri kendim gitmeye başladım, (ondan beri). Örnekleri çoğaltmak mümkündür.

d) Yer Belirteci Denetimli

“Egin qayda bolsa, bereke sonda boladı.” (Ekin neredeyse bereket oradadır.) Burada ana cümle “Bereke sonda boladı.”, yan cümle ise “Egin qayda

bolsa.”dır. Bu yan cümle, ana cümlenin hangi ögesinin denetimindedir? Bunu öğrenmek için ana cümleye soru sormamız gerektir. “Bereke qayda boladı?” (Bereket nerede olur?) *Egin qayda bolsa, (sonda). (Ekin neredeyse (orada).* “Sonda” (orada) sözcüğü ana cümlenin yer belirtecidir. “Egin qayda bolsa” yan cümlesi bunun denetimindedir, ayrıca **“Qayda?” (Nerede?)** belirteç sorusuna da cevap vermektedir. Bundan ötürü bu cümle yer belirteci denetimli yan cümledir. Yer belirtecinin **“Qayda?” (Nerede?)** sorusundan başka **“Qaydan?” (Nereden?)** ve **“Qalay qaray?” (Nereye doğru?)** gibi soruları da vardır. O hâlde bu sorulara yanıt veren denetimli yan cümlelerin hepsi yer belirteci denetimindedir.

Örnek: 1) *Aldıñğı arba qay jerden jürse, soñğı arbda so jerden jüredi. (Ön araba nereden yürürse art art araba da oradan yürür.)* Soñğı arba qaydan jüredi? (Art araba nereden yürür?) *Aldıñğı arba qay jerden jürse, (so jerden).* (Ön araba nereden yürürse (oradan).

2) *Jel qay jaqqa quwsa, qañbaq²⁸³ solay qaray domalanadı. (Yel ne yana götürürse kanbak oraya doğru yuvarlanır.)* Qanbaq qalay qaray domalaydı? (Kanbak ne yana yuvarlanır?) *Jel qay jaqqa quwsa, (solay qaray).* (Yel ne yana götürürse (oraya doğru). Örnekler çoğaltılabilir.

e) Durum Belirteci Denetimli

“Qalay baqsañ, atıñ solay jürmek.” (Nasıl bakarsan atın öyle yürür.) Burada ana cümle “Atıñ solay jürmek.”, yan cümle “Qalay baqsañ”dır. Yan cümle, ana cümlenin hangi ögesinin denetimindedir? Soru sorarak bulalım.

Atıñ qalay jürmek? (Atın nasıl yürür?) *Qalay baqsañ, (solay).* (Nasıl bakarsan (öyle). “Solay” (öyle) sözcüğü ana cümlenin durum belirtecidir. “Qalay baqsañ” yan cümlesi “solay” sözcüğünün denetimindedir, aynı zamanda **“Qalay?” (Nasıl?)** sorusunu da cevap vermektedir. Dolayısıyla bu yan cümle durum belirteci denetimlidir.

Durum belirtecinin **“Qalay?” (Nasıl?)** sorusundan başka **“Qalayşa?” (Ne biçimde?), “Qanşa?” (Ne kadar?)** gibi soruları da vardır. Bundan ötürü bu sorulara yanıt veren yan cümleler de durum belirteci denetimlidir.

Örnek: 1) *Qalayşa ülgı pişilse, solayşa kiyim tigilmek. (Örnek nasıl biçilirse giysi de öyle dikilir.)* Giysi nasıl dikilir? *(Qalayşa ülgı pişilse (solayşa) (Örnek nasıl biçilirse (öyle).*

2) *Qanşa is qıla bilse, sonşa jumıs önbek. (Ne kadar çalışabilirse iş o kadar ilerler.)* Jumıs qanşa önbek? (İş ne kadar ilerler?) *“Qanşa is qıla alsa (sonşa).* (Ne kadar çalışabilirse (o kadar). Başka örnekler de verilebilir.

f) Sebep Belirteci Denetimli

“Olar köşe almaydı, üytkeni köligi joq.” (Onlar göçemiyor, çünkü gölükleri

²⁸³ Şeytantopu. Soda otu ve yel önünde oraya buraya sürüklenen top gibi kuru hâli. (Çev.)

yok.) Burada ana cümle “Olar köşe almaydı.”, yan cümle ise “Üytkeni köligi yok.”tur. Bu yan cümlelerin hangi soruya yanıt vereceğine bakalım.

Olar nege köşa almaydı? (Onlar neden göçemiyor?) *Üytkeni köligi joq. (Çünkü gölükleri yok.)* Yan cümle “Nege?” (Niye?) sorusuna yanıt veriyor. Bu ise sebep belirteci sorusudur. Dolayısıyla bu yan cümle sebep belirteci denetimlidir.

Sebeb belirtecinin “Nege?” (Niye?) sorusundan başka. “Neden?” (Neden?), “Nelikten? (Niçin?), “Ne sebepten?” (Ne sebepten?) gibi soruları da vardır. Bu sorulara yanıt veren cümleler de sebep belirteci denetimlidir.

Örnek: 1) *Qar az bolğan soñ, suw sonan tasımadı. (Kar az olduğu için su taşmadı.)* Suw neden tasımadı? (Su neden taşmadı?) *Qar az bolğan soñ, (sonan). Kar az olduğu için (ondan).*

2) *Malı jutap qalğan soñ, el sondıqtan jüdedi. (Malı kırıldığı için el arıkladı / perişan oldu.)* El nelikten jüdedi? (El neden arıkladı?) *Malı jutpa qalğan soñ (sondıqtan). (Malı kırıldığı için (o yüzden).*

3) *Ne sebepten şöp bolmadı, sol sebepten mal jutadı. (Ne sebepten ot olmuyorsa o sebepten mal kırıldı.)* Mal ne sebepten jutadı? (Mal ne sebepten kırıldı?) *Şöp ne sebepten bolmadı, (sol sebepten). (Ot ne sebepten olmadıysa (o sebepten).* Örnekler çoğaltılabilir.

g) Amaç Belirteci Denetimli

“Oraqşı, şöp şabayın dep, toğayğa bardı.” (Orakçı ot biçmek için ormana gitti.) Burada ana cümle “Oraqşı toğayğa bardı.”dır. Yan cümle ise “Şöp şabayın dep.”tir.

Oraqşı toğayğa ne üşin bardı? (Orakçı ormana ne için gitti?) *Şöp şabayın dep. (Ot biçmek için.)*

Bu denetimli cümle “Ne üşin?” (Ne için?) sorusuna cevap vermektedir. “Ne üşin?” (Ne için?) ise amaç belirteci sorusudur. Dolayısıyla “Şöp şabayın dep.” yan cümlesi amaç belirteci denetimlidir.

Amaç belirtecinin “Ne üşin?” (Ne için?) sorusundan başka “Nege?” (Niye?) sorusu da vardır. Bunun için “Nege?” amaç belirteci denetimli olur. Örnek: 1) *Öleñ tñdağısı kelip, jurt jıyıldı. (Şarkı dinlemek isteyince / için halk toplandı.)* Jurt nege jıyıldı? (Halk niye toplandı?) *Öleñ tñdağısı kelip. (Şarkı dinlemek için.)*

2) *Bata bermekçi bolıp, aqsaqal qolın jaydı. (Dua etmek için aksakal ellerini açtı.)* Aqsaqal nege qol jaydı? (Aksakal ne ellerini açtı?) *Bata bermekçi bolıp. (Dua etmek için.)* Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır. “Nege?” (Niye?) sorusu sebep belirtecinde de amaç belirtecinde de vardır. Bu yüzden de “Nege?” (Niye?) sorusunu sorarak cümlelerin sebep denetimli mi, yoksa amaç denetimli mi olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Bu durumda anlama bakmak gerektir. Şayet yan cümle işin sebebini bildiriyorsa sebep belirteci denetimlidir, şayet işin amacını belirtiyorsa amaç belirteci denetimlidir.

Örnek: 1) *Köşpekşi bolıp, awıl üy jıqtı. (Göçmek için oba ev / çadır yıktı.)*

2) *Tüye joq bolıp, awıl köşe almadı. (Deve olmadığı için oba göçemedi.)*

Birinci örnek: Awıl nege üy jıqtı? (Oba niye çadır yıktı?) *Köşpekşi bolıp. (Göçmek için.)* Burada yan cümle amaç belirteci denetimlidir çünkü oba evi göçmek amacıyla yıkmıştır.

İkinci örnek: Awıl nege köşe almadı? (Oba niye göçemedi?) *Tüye joq bolıp. (Deve olmadığı için.)* Burada yan cümle sebep belirteci denetimlidir çünkü obanın göçemeyiş sebebi deve yokluğudur. Başka bir deyişle oba niye göçmedi, elbette deve olmadığı için.

ğ) Şart Denetimli

“Kösew uzun bolsa, qol küymeydi.” (Köseği uzun olursa el yanmaz.) Burada ana cümle “Qol küymeydi.”, yan cümle ise “Kösew uzun bolsa.”dır. “Qay etse (ne etse) qol küymeydi?” (Ne olursa el yanmaz?) *Kösew uzun bolsa. (Köseği uzun olursa.)* Yani elin yanmamasının şartı köseğinin uzun olmasıdır. Bir şart koşulduğu için cümle şart denetimlidir.

Şartlı cümlenin belgisi sorusu değildir, içinde şart bulunmasıdır. Bundan ötürü şart denetimi soruyla değil şart bulunmasıyla tespit edilir.

Örnek: 1) *“Toqpağı zor bolsa, kiyiz qazıq jerge kired.” (Tokmağı güçlü olursa keçe kazık [da] yere girer.)* Burada keçe kazığının yere girmesinin şartı tokmağının güçlü olmasıdır, diğer bir deyişle şart, tokmağın güçlü olmasıdır. Dolayısıyla “Toqpağı zor bolsa” cümlesi şart denetimlidir.

2) *Berseñ, alarsın.* Burada almanın şartı vermektir yani sen verirsen sana da başkaları verir.

h) Karşıt Denetimli

“Tartsada bar küşterin ayamay-aq, asılan jük ornınan qozğalmadı.” (Var güçlerini esirgemededen vererek çekseler de yük yerinden kımıldamadı.) Burada ana cümle “Asılan jük ornınan qozğalmadı.”, yan cümle ise “Tartsada bar küşterin ayamay-aq.”tır. Yan cümle “Jükti tarttı.” (Yükü çekti.) diyor, ana cümle ise “Jük qozğalmadı.” (Yük kımıldamadı.) diyor. Yani iki cümlenin anlamı birbirine karşıt gelmektedir. Bundan dolayı bu tür cümleye **karşıt denetimli yan cümle (erewil bağınañqı söylem)** denir.

Karşı denetimin özelliği falan etse de filan olsa da diye karşı durum belirtmesidir.

Örnek: 1) *Küni boyı qarasa da, taba almadı. (Gün boyu bakmasına karşın bulamadı.)* 2) *Qıs qattı bolsa da, mal aman şıqtı. (Kış katı geçmesine karşın hayvan sağ çıktı.)*

YALINLAŞTIRMA

Sıralı cümleler iki biçime söylenir:

1) tam biçimde,

2) yalın biçimde. Tam biçimde söylenen sıralı cümlelerin hepsini olmasa da çoğunu yalın biçime çevirmek mümkündür. İşte **yalınlaştırma (ıqşamdaw)** tam cümleyi kısaltarak yalınlaştırmaktır. Kazakçada yalın biçimi tam biçiminden daha çoktur. Sıralı cümlelerin çoğu yalın olarak söylendiğinde ana cümlelerin içinde yoğalıp gider. Yazarken cümlelerin tam biçimi ile yalın biçiminden hangisi daha uygun ve estetik ise o tercih edilir. Dolayısıyla tam biçimi yalın biçiminden daha estetik olmayacaksa böyle cümleleri yalınlaştırmaya gerek yoktur, ayrıca bu tür cümleler yalınlaştırılmayan cümleler olarak kabul edilir. Yan cümleyi şu yollarla yalınlaştırmak mümkündür: 1) ad yoluyla, 2) önad yoluyla, 3) eylemin ortaç biçimi yoluyla, 4) eylemin ulaç biçimi yoluyla.

Örnek: 1) *Tüsi qanday bolsa, isi sonday boladı. (Düşü nasılsa işi de öyle olur.)* Bu, cümlelerin tam biçimidir. Yalın biçimde söylersek “İsi tüsindey boladı.” (İşi düşü gibi olur.) deriz. (Yalınlaştırma ad yoluyla yapılmıştır.) 2) *İt jüyrık bolsa, onu tülki süymes. (İt yüğrük olursa onu tilki sevmez.)* Bunun yalınlaştırılmış biçimi şöyledir: “İt jüyrigin tülki süymes.” (İtin yüğrüğünü tilki sevmez.) (Burada yalınlaştırma önda yoluyla yapılmıştır.) 3) *Qalay pişise, kiyin solay tigilmekşi. (Nasıl biçilirse giysi öyle dikilir.)* Bunu yalınlaştırarak söylersek “Pişilüwinşe kiyim tigilmekşi.” (Biçilmesine göre giysi dikilir.) olur. (Burada yalınlaştırma adlaşmış eylem yoluyla yapılmıştır.) 4) *Ataña ne qılsañ, aldıña sol keler. (Babana ne yaparsan önüne o gelir.)* Bunun yalınlaştırılmış biçimi şöyledir: “Ataña qılğanıñ aldıña keler.” (Babana yaptığın önüne gelir.) (Burada yalınlaştırma ortaç yoluyla yapılmıştır.) 5) *Olar köşe almadı, üytkeni köligi joq. (Onlar göçemedi çünkü gölükleri yok.)* Bunu yalınlaştırsak “Köligi joq bolıp, olar köşe almadı.” (Gölükleri olmadığı için onlar göçemedi.) olur. (Burada yalınlaştırma ulaç yoluyla olmuştur.)

Birinci cümlede “Tüsi qalay bolsa” yan cümlesi yoğalıp “tüsindey” sözcüğüne dönüşmüş ve ana cümleye sinmiştir. İkinci cümlede “İt jüyrık bolsa.” yan cümlesi yoğalıp “it jüyrigin” biçimini almış ve ana söyleme sinmiştir. Üçüncü örnekte “Qalay pişilse.” yan cümlesi yoğalıp “pişilüwinşe” sözcüğüne dönüşmüş ve ana cümleye sinmiştir. Dördüncü cümlede “Ataña ne qılsañ.” cümlesi yoğalıp “ataña qılğanıñ” öbeğine dönüşmüş ve ana cümleye sinmiştir. Beşinci cümlede “Üytkeni köligi joq.” yan cümlesi yalınlaşmış “köligi joq bolıp” yan cümlesine dönüşmüştür. Bunda önceki cümlelerde olduğu gibi yan cümle yoğalmış değildir, yalnızca kısaltmıştır. Bunun sebebi ulaç yoluyla kısaltmış olmasıdır. Ulaç yoluyla yalınlaşan yan cümleler kısaltmış olmalarına karşın cümle olma özelliğini yitirmezler.

Tam biçimdeki yan cümleler ile yan cümlelerin arasına ters virgül konur. Yalınlaşmış yan cümle, ana cümle içinde yok olduğu için hiçbir noktalama imine gerek yoktur. Şayet yan cümle yalınlaşmış olmasına karşın ana cümlede yoğalmıyorsa iki cümle arasına ters virgül konur.

3) Ara Cümle

Kimileyin bir cümlelerin içine başka bir cümle sokulabilir. Böyle araya sokulan cümleye **ara cümle (qıstırındı söylem)** denir.

Örnek: 1) *Bügün, Quday bileği, jawın bolsa kerek.* (Bugün, Allah bilir ya, yağmur yağabilir. 2) *Äzir, Allağa şükir, jaman emespiz.* (Şimdi, Allah'a şükür, fena / kötü değiliz.) 3) *Osı jolı, asılıq bolmasın, alıp kelermiz-aq.* (Bu sefer, kibir olmasın, alıp geliveririz.) Birinci örnekte "Bügün jawın bolsa kerek." cümlesinin içine "Quday bileği." cümlesi sokulup sıkıştırılmıştır. İkinci cümlede "Äzir jaman emespiz." cümlesinin içine "Allağa şükir." cümlesi sıkıştırılmıştır. Üçüncü örnekte ise "Osı jolı alıp kelermiz-aq." sözcüğünün içine "Asılıq bolmasın." cümlesi sıkıştırılmıştır.

İmdi "Quday bileği.", "Allağa şükir." ve "Asılıq bolmasın." cümleleri ara cümledir. Ara cümleler ana cümleden ters virgül ile ayrılır.

4) Alıntı Cümle

Konuşurken veya yazarken konuşucu veya yazar eskilerden kalmış bir atasözünü ya da birinin söylediği sözü alıntılar. Böyle birinden veya atasözlerinden alıntılanan sözlere **alıntı söz (keltirindi söz)** denir.

Örnek: 1) *Naqıl söz: "Älin bilmes älek."* degen osınday äwre bolğan jannan qalıptı. ("Hâlini bilmeyen helak [olur]" bilge sözü işte böyle zahmet çeken candan kalmış.). 2) *Bir küni bulbul qustı esek kördi. Qasına söz aytpaqqa jaqın keldi. "Sırtıñnan sayrağış dep jurtt maqtaydı, Tıñdayın, dostım, bir az sayra" dedi.* (Bir gün bülbül kuşunu bir eşek gördü. Söz söylemek için yanına yakın geldi. "Gıyabında iyi şakır diye el över. Dinleyeyim, dostum, biraz şakı." dedi.) Birinci örnekteki "Älin bilmes älek." sözü atasözüdür. İkinci örnekteki "Sırtıñnan sayrağış dep jurtt maqtaydı, Tıñdayın, dostım, bir az sayra." cümlesi ise eşeğin sözüdür.

Alıntı cümlede atasözü veya başka bir söz ya olduğu gibi ya da anlamca ve biçimce değiştirilerek verilir.

Birinci biçimde verilirse atasözü veya başka söz **doğrudan alıntı (töl söz)**, ikinci biçimde verilirse **dolaylı alıntı (tölew söz)** diye adlandırılır.

Örnek: 1) *Sonda esek söz aytadı bulbul qusqa: "Maqtawlı bar ğoy änpaz bir tusta, solardıñ bări dağı ädemi ädemi änge tawıqtıñ ayğırınday emes usta."* (O zaman eşek söz söyler kuşa: Övgülü vardır şarkıcı her yanda, onların hepsi dahi iyi şarkıda erkek tavuk kadar değil usta." Burada "maqtawlı"

sözcüğüyle başlayıp “usta” sözcüğüyle biten cümle tamamen eşeğin sözüdür. Değiştirilmeden, olduğu gibi alınmıştır. Dolayısıyla bu doğrudan alıntıdır. 2) Şal turup ornunan esen-aman, jaqından jumiskerge keldi taman, äwmeser aqılı joq, it, doñız dep, bayğustı balağattap sökti jaman.” (Yaşlı kalkıp yerinden sağ salım, yaklaşıp işçiye doğru geldi, apal, akıslız, it, domuz diye zavallıyı payladı pek yaman.) Burada “äwmeser” sözcüğüyle başlayın “dep” sözcüğüne değin süren bölümde yaşlı adamın sözleri olduğu gibi değil değiştirilip hikâye edilmiştir. Başka bir deyişle yaşlının sözü doğrudan değil dolaylı olarak, yalnızca anlamıyla aktarılmıştır. Bundan dolayı da **dolaylı alıntıdır**.

Doğrudan alıntılar tırnak imi (“ ”) içinde yazılır. Dolaylı alıntılar ise sıradan cümleler gibi noktallanır. Sözelimi: Şal aytı: “Körmeymisin ne etkeniñdi? Jeligip jıdanıuwğa jetkeniñdi? Barday aq äkeñ qunı sonşa şaşıp. Terisin iske algısız ekeniñdi.” (Yaşlı dedi: “Görmez misin ne ettiğini? Kızıp da deliliğe yettiğini? Varmış gibi baba öcü onca saplayıp. Derisine işe yarmaz ettiğini.) Yaşlı adamın sözü doğrudan alıntı olduğu için tırnak içinde yazılmıştır.

5) Girişik veya Nakışlı Cümle

Konuşurken düşünceyi oldukça kısa olarak beyan edip belirttiğimiz yerler olur. Öte yandan düşünceyi uzun uzun anlatıp sözü dolaştırdıktan sonra ifade ettiğimiz yerler de olur. Uzun anlatırken düşünce gelişerek sürdükten sonra geri döner. Bu tür cümlelere **girişik cümle**²⁸⁴ (**oramdı söylem**) denir. Daha iyi anlaşılması için örnekle gösterelim.

Örnek: 1) Baylıqqa kim turğanda, Dosan turğan; Qasında Bayjan, Sıman qosa turğan. Qoradan on dört mın qoy birden örgen. Alaman şennen şıqqan Asan turğan; Şapsa qılış ötpeytin Musam turğan, Söyleydi mağan nege osı ant urğan? Baylıkta kim durdu, Dosan durdu; Yanında Bayjan, Sıman bile durdu. Ahırdan on dört bin koyun birden çıkan. Savaşçı sanı olan Asan durdu; Vursa kılıç işlemeyen Musam durdu, Ne diyor bana bu ant çarpan?” Burada başından itibaren “Musam turğan” sözüne değin düşünce gelişerek düzgülü biçimde ilerlemektedir. Sonra “Söyleydi” sözcüğünden itibaren düşünce geliş yönünü değiştirerek dönüp gitmektedir.

2) “Hisapsız bay bolsañ da Qarınbayday, Sahı bop mal şaşsañ da Atımtayday, Padsaday Ämir-Temir din tüzetip. Bolsañ da äydik batır Arıstanday. Bolsañ da Jiyrenşedey tilge şeşen, Aqırda jatar orniñ tar laqıt jay.” Hesapsız bay olsan da Qaribayca, Cömert olsan da Hatem-i Tayca. Emîr Temir Padişahça din düzeltip. Olsan da büyük batur Arıstanca. Olsan da Jiyrenşe gibi sözde usta, Sonuda yatacağın yer dar lahitli yer.” Burada düşüncenin gelişmesi “şeşen” sözcüğüne değin sürüyor, ondan sonra ise yönünü değiştiriyor.

3) İstanbul padsa bolsañ da Quddis Şamğa, Buqar men hükim etseñ de

²⁸⁴ Bu “girişik cümle” elbette Türkçede bilinen “girişik cümle”den oldukça farklıdır. (Çev.)

Hündistanğa, Ağılşın, Qıtay, Mäskew, Rumdı alıp, Din tüzep ämir etseñ de bul jıyanğa. Tutsañ da jeti ıqlımñıñ bärin tegis, Kirersiñ aqır bir kün köristanğa. *Padişah olsan da İstanbul, Kudüs, Şam’a, Hükmetseñ de Buhara ile Hindistan’a, İngiliz, Çin, Moskova, Rum’u alıp, Din düzeltip emir yürütsen de bu cihana. Tutsan da yedi iklimin hepsini tekmiñ, Girersin ahir bir gün kabristana.* Burada düşünce “tegis” sözcüğüne değin gelişerek sürmektedir. Ondan sonra ise yönünü değıştirivermektedir.

4) Qosılıp bir neşe adam, ortaqtasıp, Üy salıp ortasınan düken aşıp, Sawdası, juğımdı bop bayıp äbdan, Şat bolıp köñilderi suwday tasıp, Aqşanı töbedey qıp üyip qoyıp, Ülesip otır edi şuwıldasıp. Üyi janıp baradı dep habar bere di, Jügirip kelip birew tüsi qaşıp. *Koşulup birkaç adam ortaklaşmış, Ev yapıp içinde dükkân açmış, İşler iyi gitmiş, tok bay olmuşlar iyice, Şad olup gönülleri su gibi taşmış, Akçayı tepeleyerek yığışlar, Üleşiyorlardı bağırsarak. Ev yanıyor diye haer verir, Koşarak gelip biri rengi kaçmış.*” Burada düşüncenin gelişmesi “şuwıldasıp” sözcüğünde bitiyor ve geri dönüyor.

TÜRLERİNİ BULMAK İÇİN ÖRNEKLER CÜMLELER

Cümle türlerini tespit etmek için örneklerle üç şekilde çalışmalıdır:

- 1) Manzum cümleleri nesre çevirmek.
- 2) Cümlelerin türünü tespit etmek.
- 3) Kimi cümlelerin türünü öğrencilere buldurmak.

Minsiz taza merwert suw tübinde jatadı. Suw tübinde jatqan zat jel tolqıtsa, şığadı. Adam da, uşqan qus ta, añ da – jumıssız tek turğan joq eşbir jan da, kişkene qoñız da jür jügin süyrep; baradı aralar da uşıp balğa. *Kusursuz saf inci su dibinde yatar. Su dibinde yatan şey yel sallarsa çıkar. İnsan da uçan kuş da yabani hayvan da, işsiz boş durmaz hiçbir can da, küçücük böcek de yükünü sürür, gider arılar da uçarak bala.* Şığadı toqıldaqtnı toq-toq dawsı, sayrağı sarğaldaqtıñ sığırılğan. Özende balıqşılar aw qarap jür, toğayda oraq dawsı şaşı-şuñ orğan. E, janım, men jolawşı jolım alıs; adam joq bul mañayda mağan tanıs. *Çıkar ağaçkakanın tak tak sesi, şakıması kiraz kuşunun şakırdayan. Irmakta balıkçılar ağa bakıyor, ormanda orak sesi çan çun biçen. E canım, ben yolcu, yolum uzak; insan yok bu yörede bana tanış.* At dostım, jüğim awır, qalım bitti. Emespin jüre alatın endi tipti. At oğan eşbir jawap qaytarmaydı. Qarañdar, şara bar-ma mına sorğa? Ayağın at keledi basıp zorğa. Ökinip ötken iske at keledi. Men qata etken ekem... ah! dedi. *At dostum, yüküm ağır, gücüm bitti. Yürüyecek durumda değilim artık. At ona hiçbir yanıt vermez. Bakın hele, çare var mı bu zulme? Ayağını gücün basarak gelir at. Geçmiş ise yerinerek gelir at. Ben hata etmişim ah, dedi.* Küş kemidi. Aybındı tuw quladı. Keşe batır – bugün qorqaq. Erikke umılğan uşqır janı kisende. Qan suwınğan; jürek solgın soğadı. Birlik,

eldik, erlik, qayrat, baq, ardñ – jawız tağdır joydı bärin ne bardñ. *Heybetli tuğ düştü. Dün batur, bugün korkak. Erkinliğe atıldı çevik canı duşağıda. Kan soğumuş, yürek solgun atar. Birlik, ellik, erlik, gayret, baht, arın; yavuz yazgı yok etti ne varsa hepsini.* Oypırm-ay! Alla-ay jasağan, qısıldı-ğoy şıbın jan! Quwat kemip baradı. Sawıqşıl esil elim-ay! Sariaşqa sayran jerim-ay! Kümistey taza suwı bar – aydın şalqar kölim-ay! Qıynaldıñ-aw, şıbın jan! Toqtalsayısı istiq qan! Qarlığaş, qayran jarım-ay! Qaraşığım, janım-ay! Qulağıma keledi alıstan aşçı zarıñ-ay! Tüsti -ğoy qısıp janıma! Tunşıqtım-ğoy qanıma! Jaralı quba jonda kim zarlağan! – Bul – qazaq; Täñirige zar etken qazaq! Qıynalıp qandı azap şekken qazaq! Äytewir qandı azaptan qutqarar dep, oqığan azamatın kütken qazaq. Äkeñdi aldıñdağı taniy-mısın? Balam, sen bayqap qara, aşp köziñ, kezek ber bir azıraq sözge taqsır! Taqsır-ay, eş jazıgım joq-ğoy meniñ! Jäbir-ğoy birew üşin küydirgeniñ! *Aman Rabbim! Hey Yaradan Allah, sıkıstı ya biçare can! Güç azalmakta. Eğlencesever elim ah! Sariaşqa, şenlik yerğñ ah! Gümüşçe suyu olan aydın engin gölüm ah! Zorladın be biçare can! Dursana artık sıcak kan! Qarlığaş, zavallı yârim ah! Qarlığaş, canım ah! Kulağıma gelir uzaktan acı zârın ah! Düştü ya sıkıntı canıma! Boğuldum ya kanıma! Yaralı sarı sırtta kim inleyen! Bu Kazak, Tanrı 'ya yakaran Kazak! Zorlanıp kanlı azap çeken Kazak! Sonunda kanlı azaptan kurtarır diye, okuyan adamını bekleyen Kazak! Bağırda od, içte yalım, gözde yaş! Gece gündüz kaygı çeken garip baş. Saman döşek, pek karanlık alaçığı, ekmeği kara, çayı kara, karnı aç. Önündeki babanı tanır mısın? Balam, sen dikkatli bak açıp gözünü, sıra ver azıcık söze, devletlim! Ey devletlim, hiçbir suçum yok ya benim! Zulümdür bir yüzünden yakman beni!*

Ündeme! Jeter! Kâzir pursatım joq! Alda, sorlı, biyşara balalar -ay! Jasınan ölgen eken anaları-ay! Joq eken paqırlardıñ şamaları-ay! Äy! Qustar, tñdañızdar qulaq salıp! Kezekpen jem tasıñdar uşıp barıp. Üşewin asırawğa qanşa qıym? Etiñder az kün qayır bölip jarıp! Kökek qus, jüniñ tülep jür-ğoy beker! Azıraq jetim üşin julsaq neter? Qayırdıñ bul dünyiyede jetimge etken basqa is sawabına bar-ma jeter? Boztorğay, qarap turma sen de tekke! Jüresin bosqa şarlap uşıp kökte! Daladan toğaylardan tamaq izde! Bulardıñ üşewine köp kerek pe? Sar moyın, er jetti-ğoy balalarıñ! Bäleden Quday saqtar birer jarım! Bulardıñ kündiz-tüni janında bol! Joqtatpa paqırlardıñ anaların! Sanduwğaş, nağılayın seni qayrap! Qoyarsın oqtın-oqtın öziñ sayrap! Köñilin bir az-ğana kötermekke.

Ses etme! Yeter! Şimdi ruhsatım yok! Allah 'ım, garip, biçare balalar ah! Genç yaşta ölmüş anaları ah! Ey kuşlar, dinleyin kulak vererek! Keşikle yem taşıyın uçarak. Üçünü beslemek ne kadar zor? Edin az gün hayır ağızdan artırarak! Guguk kuşu, yünün tülüyor boşuna! Azıcık yetim için yolsak ne olur? Hayrın bu dünyada yetime edilen başka iş sevabına var mı yetecek? Boztoygır, bakıp durma sen de boş boş! Dolaşırsın boşa uçarak gökte! Bozkırdan, ormanlardan yiyecek ara! Bunların üçüne çok gerek mi? Büyüdü ya sarı boyunlu balaların! Beladan

Tanrı saklar az ya da çok! Bunların gece gündüz yanında ol! Aratma fakirlerin analarını! Ötleğen, ne yapayım seni cesaretlendirerek! Ara ara şakıyıverirsin sen de! Gönüllərini birazcık neşələndirmək için!

– Zarlının jetim qalğan sorı qaynap! Dostarım, osınday bir is etelik! Jastardı jetim qalğan kisi etelik! Ezgiler ormanda da bar ekenin Osınday sawap ispen körsetelik! Darıyğa, men bay bolsam jurttan aşqan! Üylerdi saldırar em qanday tamdan! Baqıl bol, serik atım irenjime! Damıl al! Qoş, aman bol! Meni umıtpa! Ayağım tiymes altın üzeñgiñe. Keliñder, boz balalar, attı alıñdar! Jetektep toğayıma apbarıñdar! Jabıñdar jawabına tükti kilem! Jemine eñ qalawlı sulı alıñdar! Bulaqtıñ suwımen hām suwarıñdar.

– Eziyet çeken yetim kalmış garibin! Dostlarım, böyle bir iş edelim! Yetim kalan gençleri kişi edelim! Baskılar ormanda da var imiş! Böyle sevap iş gösterelim! Heyhat, ben bay olsam elden aşan! Evler yaptırdım nasıl damdan!²⁸⁵ Elveda, yoldaş atım gücenme! Rahat uyu! Güle güle git! Beni unutma! Ayağım değmez altın üzengine. Gelin delikanlılar, atı alın! Yederek ormanıma aparın! Örtün üstüne de tüylü kilim / halı! Yetime en iyi yulaflı alın! Bulağın suyuyla da suvarın.

Köñilim qayttı dostan-da, duşpannan-da. Aldamağan kim qaldı tiri janda? Alıs, jaqın qazaqtıñ bärin kördim. Ötkirdiñ jüzi, kesteniñ bizi örnegin sendey sala almas. Bilgenge – marjan, bilmeske – arzan, nadandar bähra ala almas. Qıynalma beker, til men jaq! Köñilsiz qulaq oyğa olaq. Ensap , uyat, tereñ oy, Oylağan jan joq; jawıp qoy! Tamağı toqtıq, jumısı joqtıq Azdırar adam balasın. Ötirik sağım toldı-ğoy, Oylanar waqtıñ boldı-ğoy. Keştep qaytar jol emes; Jol azıgım mol emes. Bir kisi miñğa, Jön kisi sumğa Äli jeter zaman joq. Qadirli basım, Qayrattı jasım Ayğaymen ketti; amal joq! Qoş, qorıqtı eliñ. Qorqıtqan seniñ öneriñ qaysı? Aytıp ber! Bawırıña tartqan, sırıñdı aytqan sırlasıñ sırttı aynalar. Ne ol emes, bul emes: Meniñ de künim kün emes. Aqşa jüz, al qızıl bet til baylaydı. Soraqı uzında emes, qısqa-da emes. Nāzik bel tal şıbıqtay burañdaydı. Jasıl şöp, bāyşeşek joq burıñıday. Japırağınan ayrılğan ağaş, quwray. Aq kiyimdi, deneli, aq saqaldı, soqır, mılqaw tanımas eşbir jandı. Üsti, bası aq qıraw, tüsi suwıq, Basqan jeri sıqırlap kelip qaldı. Ol küledi, men de esalañ külemin. Ol jılaydı, men de jasım tögemim. Äyel öledi, men de birge ölemin. Qıs boldı, baqşa-da öldi, gülder soldı. Öter jıldar, qartayamız, ölermiz: birte-birte qurıp şamday sönermiz.

Sıdkım sıyrıldı dosttan da düşmandan da. Aldatmayan kim kaldı diri candan. Uzak yakın Kazak'ın hepsini gördüm. Usturanın yüzü, nakışın bizi bezeğini sencileyin salamaz. Bilene mercan, bilmeyene değersiz, nadanlar behre alamaz. Zorlama boşuna dil ile yanak! Gönülsüz Düşüncede beceriksiz, gönülsüz kulak! İnsaf, utanç, derin düşünce, Düşüncede can yok, kapat gitsin! Karnı tokluk, işi yokluk, Azdırır insanoğlunu. Yalandan şikâyet yetti artık, Düşünecek vaktin

²⁸⁵ Keçe ev değıl de gerçek ev yaptırdım demek istiyor. (Çev.)

geldi. Gecikip de gönecek yol değil; Yol azığım bol değil. Bir kişi mine, Doğru kişi yavuz. Hâli yetecek zaman yok. Kadirli başım, Gayretli yaşı. Gürültüyle gitti, çare yok! Tamam, korktu elin! Korkutan sanatın hani senin? Söyleyiver! Bağrına bastığın, sırrını anlattığın sırdaşın sırtını döner. O da değil bu da değil. Benim de günüm gün değil. Akça yüz, al kızıl yüz dil bağlar. Kepaze uzun da değil kısa da değil. Nazik bel dal çubukça kıvrılır. Yeşil ot, kardelen yok eskisi gibi. Yaprğından ayrılan ağaç kuru ottur. Ak giyimli, vücutlu, ak sakallı, kör, dilsiz tanımaz hiçbir canı. Üstü başı ak kırağı, yüzü soğuk, Bastığı yeri kıştırarak gelip durdu. O güler, ben de delice gülerim. O ağlar, ben de yaşı dökerim. Kadın ölür, ben de birlikte ölürüm. Kış geldi, bahçe de öldü, çiçekler soldu. Geçer yıllar, kocalırız, ölürüz. Yavaş yavaş bitip mum gibi söneriz.

İşim ölgen, sırtım saw, bugün dos – erteñ jaw. Alaştın adamının bari mälim: Kim qaldı tarazığa tartılmağan. Degender men jaqsımın tolıp jatır, jaqsılıq öz basınan artılmağan. İçim ölmüş, dışım sağ, bugünkü dost, yarın yağı. Alaş'ın ²⁸⁶adamının hepsi malum. Kim kaldı terazide tartılmayan. Ben iyiyim diyenler dolup taşar, iyilik kendi başından artılmayan. ²⁸⁷

Halıqqa jağayın deseñ, qazanıñ bolsın. Momınnıñ esebin quw tabadı, quwdıñ esebin Quday tabadı. Qudayğa sıyınğan qurtay uşadı, adamğa sıyınğan murttay uşadı. Kim bay bolamın demeydi, Qudayı qalamaydı; kim biy bolamın demeydi, halqı qalamaydı. Jer tuwsız bolmaydı, el dawsız bolmaydı. Tay jamanı jorğa boladı. Adam jamanı molda boladı. Jañılmas jaq bolmas, sürinbes tuyaq bolmas. Burıñgıñ kisisi – bugüniniñ kisisi. Arğımaq birde jaldı, birde jalsız; er jigıt birde maldı, birde malsız. Erdiñ erligin bilmegen Qudaydıñ birliğin bilmeydi. At baspaymın degen jerin üş basadı; er körmeymin degen jerin üş köredi. Adaspaymın degen jigitti qarañğı tuman adastıradı. *Halkın hoşuna gitmek istersen kazanın olsun. Safın hesabını kurnaz görür; kurnazın hesabını Tanrı görür. Tanrı'ya sığınan kurt gibi uçar; insana sığınan [kesilmiş] bıyık gibi uçar. -Allah'a güvenen yol alır; insana güvenen yolda kalır.-* Kim bay olacağım demez, Tanrı'yı seçmez; kim biy olurum demez, halkı seçmez. Yer dağsız olmaz, el nizasız olmaz. Tay yamanı yorga olur. Kişi yamanı molla olur. Yanılmaz ağız / yanak olmaz, sürmez toynak olmaz. Geçmişin büyüğü, bugünün küçüğü. Argımak bazen yeleli / yallı, bazen yalsız; er yiğıt bazen mallı, bazen malsız. Erin erliğini bilmeyen, Tanrı'nın birliğini bilmez. At basmayacağım dediği yere üç basar, er görmeyeceğim dediğini yeri üç görür. *Şaşırmam diyen yiğidi karanlık duman şaşırtır.*

At basına kün tuwsa, awızdıqpen suw işer; er basına kün tuwsa, etigi men suw keşer. Er ötirik aytpaydı, ep ötirik aytadı. Erdiñ atın ya atı şığarar, ya qatını şığarar. Esepdar bolmay, bay bolmaydı, esersoq bolmay, er bolmaydı. Alıp anadan, at biyeden tuwadı. Wayım tübi teñiz: batasın da ketesin; täwekel tübi

²⁸⁶ Kazak'ın. (Çev.)

²⁸⁷ Aşmayan, artmayan. (Çev.)

qayıq: minesin de ötesin. Arğımaq attıñ quyrığı – äri jibek, äri qıl. Qas jaqsınıñ belgisi – äri mırza, äri qul. Bay bolayın degen jigit ayırbaşıl keledi, adam bolayın degen jigit qarındaşıl keledi. Jañbır jawsa, jerdiñ ırısı, jaqsı tuwsa, eldiñ ırısı. Biyik tawdıñ töbesin körüp, tübine barma; jaqsınıñ atın estip, üyine barma. Jorğanıñ qadırın jelgende biledi, jaqsınıñ qadırın ölgende biledi. Jamannıñ aytqanı kelmeydi, sandıraқтаğanı keledi. *At başına iş gelse gemle su içer, er başına iş gelse ediğiyle su geçer. Er yalan söylemez, hüner yalan söyler. Erin ününü ya atı çıkarır, ya kadını çıkarır. Hesaplı olmadan bay olunmaz, akılsız olmadan er olunmaz. Alp anadan doğar, at kısıraktan doğar. Kederin sonu deniz, batırsın da gidersin; tevekkülün sonu kayık, binersin de geçersin. Argımak atın kuyruğu hem ipek hem kıl. Has yakının belgisi hem bey hem kul. Bay olayım diyen yiğit takasçı olur, adam olayım diyen yiğit karındaşçı olur. Yağmur yağsa yerin nasibi, yahşı doğsa elin nasibi. Yüksek dağın tepesini görüp de dibine varma, yahşının adını duyup da evine varma. Yorganın kadri yelince bilinir, yahşının kadri ölünce bilinir. Yamanın dediği olmaz, sayıkladığı olur.*

İt qutırsa, iyesin qabar; torğay qutırsa, bürkitke şabar. Arıq maldı asırasañ, awızı-murnıñdı may eter; jaman kisini asırasañ, awızı-murnıñ qan eter. Jamannıñ üsti suw bolsa, keppestay körer, jamañğa mal bitse, ketpestey körer; jaman atqa jal bitse, janına torsiğ baylatpas; jaman kisige mal bitse, janına qoñsı qondırmaz. Jaqsığa aytsañ, bitirer, jamañğa aytsañ, jıtırer. Jaqsıdan jaman tuwadı: bir ayaq asqa algısız; jamannan jaqsı tuwadı: adam aytsa, nañsız. Qas jaqsınıñ belgisi – öz üyine özi qul; qas jamannıñ belgisi – öz üyine özi sıy. Jaqsığa berseñ asıñdı, jaqsı sıylar basıñdı; jamañğa berseñ asıñdı, itke tastar basıñdı. Jüyrik şaban boladı, moynınan jal ketse; jaqsı jaman boladı, qolınan mal ketse. Qarğa maqtanıp, suñqar bolmaydı; esek maqtanıp, tulpar bolmaydı. Kisi aqlı men bay bolğanşa, öz aqlıñ men jarlı bol. Jalğız jürüp jol tapqanşa, köp kisi men adas. Jalğızdıñ jağı joğalsada, tabılmaydı, köptiñ oğı joğalsada, tabılardı. *İt kudursa iyesini kapar, toygar kudursa kartala çapar.*²⁸⁸ *Arık malı bakarsan ağzını burnunu yağ eder, yaman kişiye bakarsan ağzını burnunu kan eder. Yamanın üstü ıslansa kurumayacak sanır, yaman mal iyesi olsa yoğalmayacak sanır; yaman atta yele / yal bitse yanına matara bağlatmaz, yaman kişide mal türese yanına komşu kondurmaz. Yahşıya söylesen bitirir, yamana söylesen yaşırır.*²⁸⁹ *Yahşıdan yaman doğar, bir ayağ aşa değmez, yamandan yahşı doğar, söylense inanılmaz. Has yahşının belgisi kendi evine kendi kul, has yamanın belgisi kendi evine kendi ödül. Yahşıya versen aşını, yahşı sayar başını; yamana versen aşını, ite atar başını. Yüğrük yavaş olur, boynundan yele / yal gitse; yahşı yaman olur, elinden mal gitse. Karga övünerek sungur / sunkar olmaz, eşek övünerek tulpar olmaz. Özgenin akıyla varsıl olacağına kendi aqlınla yoksul ol. Yalnız yürüyüp*

²⁸⁸ “Kapar” ısıtır, çapar “saldırır” demektir. (Çev.)

²⁸⁹ Saklar, gizler. (Çev.)

yol bulacağına çoğunlukla birlikte [yolunu] şaşır. Yalnızın yayı yoğalsa da bulunmaz, çoğun oku yoğalsa da bulunur.

Eñkeygege eñkey, basıñ jerge jetkenşe, şalqayğanğa şalqay, töbeñ kökke jetkenşe. Özi bitken janjaldı, janım deseñ bolmas-pa; altı ul tapqan qatındı qanım deseñ bolmas-pa? Atadan altaw tuwğanşa, jalğız tuwsa, ne etedi, elge tulğa bolğalı, qarağayğa qarsı butaq bitkenşe, emenge ayır butaq bitse, ne etedi – qusqa tuğır bolğalı. Öziñnen tuwmay, ul bolmas; satıp almay, qul bolmas. *Eğilene eğil başın yere yetene dek, diklenene diklen başın göğe yetene dek. Kendi biten çingarı canım desen olmaz mı, altı oğul doğuran kadını hanım desen olmaz mı? Atadan altı doğuna dek yalnız doğsa ne olur, ele önde olacak; çamda dik dal bitine dek meşede çatak dal bitse ne olur; kuşa tünek olacak. Kendinden doğmadan oğul olmaz, satın almadan kul olmaz.* Aq suñqardıñ balası, aldına qoymay, jem jemes. Arğımaq attıñ balası, az ottap, köp juwsaydı; asıldardıñ balası, az söylep, köp tıñdaydı. Ağayınıñ qadirin, jalalı bolsañ, bilersin. Ata-ananıñ qadirin, balalı bolsañ, bilersin. Ağayındı jamandap, tuwğandı qaydan tabarsın; arğımaqtı jamandap, buwdandı qaydan tabarsın. Basqa elde sultan bolğanşa, öz eliñde ultan bol. El ağasız bolmaydı, ton jağasız bolmaydı. Mal bitpes dep, erden tüñilme, şöp bitpes dep jerden tüñilme. Mal tappas jigit bolmas: qurarin ayt; Bala tappas qatın bolmas: turarin ayt. Bas ekew bolmay, mal ekew bolmas. At awnağan jerinde tük qaladı. *Aksungurun yavrusu öniüne koymadan yem yemez. Argımak atın balası az otlayıp çok yatar; soyluların az söyleyip çok dinler. Akrabanın kadrini karalı²⁹⁰ olunca bilirsin. Ana babanın kadrini balalı olunca bilirsin. Akrabayı kötüleyip kardeşi nereden bulacaksın, argımağı kötüleyip kırmayı nereden bulacaksın. Başka ilde sultan olacağına öz ilinde oltan ol. El akasız olmaz, don yakasız olmaz. Malı olmaz diye erden vazgeçme, şöpü bitmez diye yerden vazgeçme. Mal kazanmayan yiğit olmaz, nasıl olacağını söyle; Çocuk doğurmayan kadın olmaz, ne olacağını söyle.²⁹¹ Baş iki olmadan mal iki olmaz. Atın ağnadığı yerde tüy kalır.*

Bilmegen attıñ sırtınan jürme. At ayağan jerge karar, qus ayağan kökke karar. Quttı qonaq kelse, qoy egiz tabadı. Eşki egiz tawıp qoydan aspas; it egiz tawıp, elden aspas. Bir biyeniñ emşegi eki: biri ketse, süti joq; bir tüyeniñ örkeşi eki: biri ketse, küşi joq. Tüye qaşıp, jükten kete almas. Altı kün atan bolğanşa, bir kün buwra bol. Awızı qıysıq bolsada, baydıñ ulı söylesin. Bağıñ jürgen şağında, japalaq salsañ qaz iler; bağıñ qaytqan şağında, laşın salsañ, az iler. Jemesede may jaqsı, bermesede bay jaqsı. Jarlılıq, seni qayteyin: janday dostı jat ettiñ; kârilik seni qayteyin: söyler sözge mat ettiñ. Bay qasına köşip bar da, bayımasañ, mağan kel; quw qasına köşip bar da qur almasañ, mağan kel. Urılıq qılsañ, jalğız qıl: ekew bolsañ biri ayğaq; ötkel ötseñ, burın öt: arttan ötseñ, jol tayğaq. Aytısqan soñ daw emes-pe, alısqan soñ jaw emes-pe? Tapqan quwansada, tanığan aladı.

²⁹⁰ İftiraya uğramış. (Çev.)

²⁹¹ Mal mülk kazanılır ama önemli olan nasıl kazanıldığıdır; çocuk dağar ama önemli olan nasıl yetişeceği ve yaşayacağıdır. (Çev.)

Äli kelgen alıp-ta, şalıp-ta jıǵadı. Biy aytqandı qulda aytadı, qul awzınıñ duwası joq. Aqlı joq basqa adırayǵan köz bitedi, duwası joq awızǵa sıldıraǵan söz bitedi. Erden eltiri dawlap alsañ-da teñdik. Arlı arına qarasa, arsız «jeñdim» deydi. Qonǵanşa qonaq uyaladı, qonǵan soñ qonaq iyesi uyaladı. Qonaq az otırıp, köp sınaydı. Qonaq kelse, et piser, et pispese, bet piser. Barında batıp iş; joǵında satıp iş. Jaqsı as qalǵanşa, jaman qursaq jarılsın. Kisi qanday bolsa, ası sonday. Jetimniñ awızı asqa tiyse, murnı qanaydı. Aqımaq, aldındaǵı astan ürkıp, aştan ölipti. Joǵalıp tabılǵan mal olja; awırıp jazılǵan jan olja. *Bilmediǵın atın ardında dolaşma. At esirgeyen yere bakar, kuş esirgeyen göge bakar. Kutlu konak gelse koyun ikiz doğurur. Keçi ikiz doğrarak koyundan aşmaz, it ikiz doğurarak elden aşmaz. Bir kısıraǵın memesi iki, biri gitse sütü yok; bir devenin hörgücü iki, biri gitse gücü yok. Deve kaçarak yükten kurtulamaz. Altı gün atan²⁹² olacaǵına bir gün buǵra ol. Ağzı eǵrı olsa da zenginin / bayın balası söylesin. Bahtın açıkken yapalak salsan kaz alır, bahtın kapalıyken laçın salsan az alır. Yemesen de yağ iyi, vermese de bay iyi. Yoksulluk seni neyleyeyim, candan dosta yad ettin; kocalık seni neyleyeyim, söyleyecek sözle mat ettin. Bay yanına göç de bayımazsın bana gel, kurnaz yanına göç de bir şey almazsın bana gel. Uǵruluk edersen yalnız et, iki olursan biri kanıt; geçit geçersen önden geç, artan geçersen yol kaygan. Tatıstıysan kavgı deǵıl mi, vuruştıysan yaǵı deǵıl mi? Bulan sevinse de tanıyan alır. Hâli yeten hem alarak hem çalarak yıkar. Biyin dediǵını kul da der [ancak] kulun sözünün deǵeri yok. Aqlı yok başta pörtlek göz çıkar, etkisi yok ağızdan tıngırdayan söz çıkar. Elden kuzu derisi kazansın da eşitlik. Arlı arına bakar, arsız yendim der. Konana dek konuk untanır, konuktan sonra ev iyesi utanır. Konuk az oturıp çok sınar. Konuk gelse et pişer, et pişmese yüz / bet pişer. Varken ölesiye ye, yokken satarak / veresiye ye. İyi aş kalacaǵına kötü karın yarılsın. Kişi nasılsa aş da öyledir. Yetimin aǵzı aşı deǵse burnu kanar. Ahmak önündeki aştan ürküp acından ölmüş. Yoǵalıp da bulunan mal ganimet, hastalanıp saǵalan can ganimet.*

YAZIM DİZGESİ

Okumak gerektir. Okumak gereksizdir diyen hiç kimse yoktur. Bundan dolayı tartışmalı konular hakkında herkes bir uzlaşmaya varıncaya dek tartışmasız mesele olan okumayı bir dizgeye sokmayla ilgili düşüncelerimizi çoğunluğun dikkatine sunalım.

Kazak’a gerekli olan okuma iki türlüdür: Bunlardan biri Müslümanca okuma,²⁹³ öteki ise Rusça okumadır. Bugün altı yedi yıl Rusça okuyanlarımız doğru dürüst Rusça konuşamıyor ve yazamıyor. Rusçayı iyi öğrenmek için on

²⁹² Enenmiş deve. (Çev.)

²⁹³ Kazakça okumayı kastediyor. (Çev.)

AHMET BAYTURSINULI ZAMAN DİZİNİ

- 5 Eylül 1872** – *Bugünkü Qostanay vilayetine bağlı Torğay bölgesinin Sarıtübek beldesinde dünyaya geldi.*
- 1886** – *Torğay'daki iki sınıflı Rus-Kazak Okulunu 1891 yılında bitirdi.*
- 1891** – *Orınbor Öğretmen Okuluna kaydoldu*
- 1895** – *Orınbor Öğretmen Okulunu ilkokul öğretmeni olarak bitirdi.*
- 1895** – *İlk makalesi Kirgizskaya Primeti i Poslovitsı (Kazak İnanışları ve Atasözleri) adıyla Turgayskaya Gazeta'nın 39. sayısında yayımlandı.*
- 1 Haziran 1895** – *Aktöbe ilçesi Bestamaq bölgesindeki Arınğazı Okulunda öğretmenliğe başladı.*
- 1896** – *Torğay gazetesi'nde Aktöbe İlçesinin Bestamaq Bölgesi (Bestamaskaya Volost' Aktiuybinskogo Wezda) adlı makalesi yayımlandı.*
- 1896** – *Aqtöbe ilçesinin Qarabutaq köyünde ili sınıflı Rus-Kazak okulunda öğretmenlik yaptı.*
- 1897** – *Qostanay ilçesi Amanqarağay bucağındaki Āwliyeköl'de köy okulunda öğretmenlik yaptı.*
- 1899** – *Qostanay ilçesi Meñdiqara köyündeki okulda öğretmenlik yaptı.*
- 1902** – *Qostanay Öğretmen Okulunda öğretmenlik yaptı.*
- 1 Mayıs 1902** – *Aqmola ve Semey bölgeleri halk okulu müdürü sekreterliğine başladı.*
- 1904** – *Qarqaralı Rus-Kazak Okulunda hem öğretmenlik hem de müdürlük yaptı.*
- 26 Haziran 1905** – *Kazak aydınlarıyla bir araya gelerek merkezî hükümete Kazak ulusunun isteklerini içeren Qarqaralı Bildirgesi'ni hazırladı.*
- 1908** – *Siyasi görüşleri yüzünden Qarqaralı Cezaevine atıldı ve sonra Semey'de ikinci kez hapsedildi.*

- 1909** – İlk eseri *Qırıq Mısal (Kırk Öykünce)* Peterbor'da yayımlandı.
- 17 Kasım 1909** – Devlet Duması Milletvekili G. Skalozubov, İçişleri Bakanına A.Baytursynov'un Semey Hapishanesinden serbest bırakılmasını isteği ile ilgili bir mektup gönderdi.
- 1910** – Memleketinden Orınbor'a sürgün edildi.
- 1911** – Orınbor'da *Masa (Sivrisinek)* adlı şiir kitabı yayımlandı.
- 1912** – Orınbor'da *Oquw Quralı. Birinşi Kitap. Qazaqşa Aliyfba. Balalarğa Arnalğan älippe (Ders Kitabı. Birinci Kkitap. Kazakça Alfabe. Çocuklar İçin Abece.)* yayımlandı.
- 1913** – *Qazan'da Oquw Quralı* (Ders kitabı) İkinci Kitap. *Abecenin Devamı.* yayımlandı.
- 1913** – Orınbor Valisi, *Qazaq* gazetesinin Kazak dilinde yayınlanmasına izin verdi.
- 2 Şubat 1913** – Orınbor'da Äliyhan Bökeyhan ve Mirjaqip Dulatulu ile birlikte 1913-1918 yılları arasında siyasi, içtimai ve edebî bir süreli yayın olan *Qazaq* gazetesini çıkarmaya başladı. Gazetenin yazı işleri müdürü oldu.
- 1913** – *Qazaq* gazetesinde J.Seydalin'in kurultay toplanması üzerine makalesine *Jawap Hat (Cevap Mektubu)* adlı makaleyi yayımlandı.
- 1914** – Aynı yıl *Til – Qural: Qazaq Tiliniñ Sarfı (Dil Bilgisi: Kazak Dilinin Dil Bilgisi)* adlı birinci sınıf ders kitabı yayımlandı.
- 1914** – Orınbor'da *Til – Qural. Qazaq Ttiliniñ Sarfı. 2-inşi Jıldıq. Etimologiya. Söz Jüyesi men Türleri (Dil Bilgisi. Kazak Dilinin Biçim Bilgisi. İkinci Sınıf)* kitabı yayımlandı.
- 1914** – *Oquw Quralı* adlı Kazakça abece kitabı gözden geçirilerek yeniden basıldı.

- 1915** – *Orınbor'da Oquw Quralı (Ders Kitabı)* kitabının ikinci baskısı yayımlandı.
- 1916** – *Orınbor'da Oquw quralı.1-inşi Jıldıq» (Ders Kitabı)* kitabının ikinci baskısı yayımlandı.
- 3 Şubat 1916** – *Ä.Bokeyhan ve N.Begimbetov ile birlikte Kazak gençlerinin askere alınması meselesi için Peterbor'a geldi.*
- Mayıs 1916** – *Torğay'da bulundu.*
- 1916** *Ä.Bokeyhanov ve M.Duwlatoğlu ile birlikte 1916 olayları hakkındaki Qazaqqa Aşıq Hat (Kazak'a Açık Mektup), Alaş Azamattarına (Alaş Vatandaşlarına), Torğay Häm Irğız Halqına (Torğay ve Irğız Halkına) çağrı yazılarını yayımladı.*
- Ağustos 1916 -** – *Orınbor'daki Torğay, Oral, Aqmola, Jetisuw bölgeleri temsilcileri toplantısının düzenleyenlerden biri oldu.*
- 17 Mart 1917** – *Torğay Bölgesi Sivil Yarkurulu üyeliğine atandı.*
- 2-8 Nisan 1917** – *Torğay Bölgesi Birinci Kazak Kurultayı düzenleyici ve başkan oldu. Genel Kazak Kurultayı Kurma Kurulu üyeliğine atandı.*
- 11 Mayıs 1917** – *Qazaq gazetesinde Alaş aydınları ile birlikte Çin'e kaçan Kazak sığınmacılara yardım çağrısında bulunan "Alash Azamattarı" bildirisini ve Şurayı İyislam: Jalpı Musılman Siyezi (Şûrâ-yı İslam: Genel Müslüman Kurultayı) makalesini imzaladı.*
- 4 Temmuz 1917** – *Genel Kazak Kurultayı Toplama Bürosunca Tüim Rusya Kurultayı Toplantısına milletvekili adayı gösterildi.*
- 21-26 Temmuz 1917** – *Birinci Qazaq Kurultayı düzenleyici ve başkan yardımcısı oldu.*
- 8 Ağustos 1917** – *Torğay Bölge Meclisi Başkanı oldu.*

- 20-25 Ağustos 1917** – *Torğay Bölgesi İkinci Kazak Kurultayı tarafından Tüm Rusya Kurultay Toplantısına yeniden aday gösterilmesi kararı alındı.*
- 19 Ekim 1917** – *Alaş Partisi tarafından Tüm Rusya Kurultay Toplantısına üçüncü kez aday gösterildi.*
- 21 Ekim 1917** – *Qazaq gazetesinde yayınlanan Alaş Partisi İzlencesini hazırlayanlardan biri oldu.*
- Kasım 1917** – *Alaş Partisi Torğay Bölge Yarkurulu Başkan Yardımcısı oldu.*
- Kasım 1917** – *Ala Partisi tarafından Tüm Rusya Kurultayı Toplantısına Torğay birinci seçim bölgesinde milletvekili seçildi.*
- 5-13 Aralık 1917** – *İkinci Qazaq Kurultayı düzenleyicilerinden biri oldu. Alaşorda'nın Eğitim Kuruluna üye seçildi.*
- 1918** – *Til – Qural'ın birinci sınıf kitabı Taşkent'te yeniden basıldı.*
- 1918** – *Alaşorda'nın Torğay bölgesindeki Askerî Kurul üyeliğine atandı.*
- 1918** – *Alaşorda'nın Doğur Türkistan'ın Çöçek şehrine gönderdiği heyete başkanlık etti.*
- Mayıs 1919** – *Alaşorda Hükümeti temsilcisi olarak Moskova'ya giderel Sovyet Hükümeti ile görüşmeler yaptı.*
- Haziran 1919** – *Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Milliyet İşleri Komiserliği tarafından düzenlenen "Kazak Svoyet Özerkliği Üzerine" toplantısına katılarak bir konuşma yaptı.*
- Temmuz 1919** – *Alaşorda Hükümeti üyeleri için af kararı çıkmasından sonra bir öbek Kazak aydınıyla birlikte Sovyet Hükümeti tarafına geçti. Kazak Ülkesi Askerî Devrim Yarkurulu üyeliğine atandı.*

- 19 Eylül 1919** – Orınbor’a gelen M. Kalinin ile özerklik kurulması, sınırları ve yerli Bolşeviklerin etkinleri üzerine bir görüşme yaptı.
- 1919** – *Revolutsiya i Kirgızı* (Devrim ve Kazaklar) makalesi *Jizn’ Nastional’nostey* gazetesinde yayımlandı.
- 15 Nisan 1920** – *İzvestiya Kizgizskogo Kraya* gazetesinde Rusya Bolşevik Komünist Partisi yarkurulu üyeliği için yazdığı bildirisi yayımlandı.
- 17 Mayıs 1920** – Lenin’e Sovyet siyasetini eleştir bir mektup yazdı.
- 14 Ağustos 1920** – Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Milliyet İşleri Komiserliği tarafından hazırlanan Kazak Cumhuriyeti Hakkında Kanun Tasarısı toplantısına katılarak bir konuşma yaptı.
- 16 Ağustos 1920** – Kazak Bölgesi Sınırlarının Belirlenmesi kararnamesinin çıkarıldığı Tüm Birlik Merkez Yürütme Yarkuruluna bağlı kurul toplantısına katılarak bir konuşma yaptı.
- 26 Ağustos 1920** – Tüm Birlik Merkez Yürütme Yarkuruluna ve Milliyet İşleri Halk Komiserliği Kararıyla Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.
- 22 Ekim 1920** – Tüm Birlik Merkez Yürütme Yarkurulu kararnamesi ile Orınbor vilayeti Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin bir parçası hâline geldi.
- 1920-1921** – Kazak ÖSSC Eğitim Komiseri ve Kazak Merkez Yürütme Yarkurulu üyeliği yaptı.
- 1920** – Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti üyeliğine atandı.
- 1920** – Kazan’da Bayanşı (Beyancı) “Qazaq Muğalimderi Üşin” (Kazak Öğretmenleri İçin) adlı yöntem kitabı yayımlandı.

- 1920** – *Qazan’da ve Taşkent’te Til – Qural (Dil Bilgisi) Qazaq Tilinin Sarfı (Kazak Dilinin Biçim Bilgisi) kitabı yayımlandı.*
- 1921-1926** – *Ülke Halk Komiserliğine bağlı Akademik Merkezin başkanlığını yürüttü.*
- 25 Ekim 1921** – *Jizn’ Natsional’nostey gazetesinde Yeşşo O Golode V Kazahstane (Yine Kazakistan’daki Açlık Üzerine) adlı önemli makalesi yayımlandı.*
- 1921** – *Qızılorda'da Oquw Quralı (Ders Kitabı), Semey’de Oquw Quralı (Ders Kitabı. Yetişkinler için), Orınbor'da Oquw Quralı (Ders Kitabı. Kazakça Abece) basıldı.*
- 1922** – *M. Duwlatov’un Ahmet Baytursunovich Baytursunov adlı makalesi yayımlandı.*
- 18 Mayıs 1922** – *Birinci Kazak Eğitim Kurultayında konuşma,yaptı,*
- 8 Temmuz 1922** – *Eñbekşi Qazaq gazetesinin yirmi dokuzuncu sayısında Qazaq Qalam Qayratkerleri Jayınan” (Kazak Yazarları Üzerine) makalesi yayımlandı.*
- 14 Temmuz 1922** – *Aq Jol gazetesinde Qazaqtı Ağartuw Halimizden (Kazak’ı Eğitime Durumuzdan) makalesi yayımlandı.*
- Ağustos 1922** – *Taşkent’te Türkistan aydınlarınca ellinci doğum yıldönümü kutlandı.*
- 24 Eylül 1922** – *Orınbor'da basınevini açılışında konuşma yaptı*
- 27 Eylül 1922** – *Stepnaya Pravda gazetesinde “Bütün Kazak Şairlerine, Edebiyatçılarına ve Edebiyatseverlerine” adlı kültürel değerlerin derlenmesi çağrısı yayımlandı.*
- 28 Eylül 1922** – *Stepnaya Pravda gazetesinde Prosveşşeniye i Golod (Aydınlanma ve Açlık) makalesi yayımlandı.*

- 1922** – *Taşkent’te Oquw Quralı (Ders Kitabı), Til – Qural (Dil Bilgisi) kitapları basıldı.*
- 1922-1925** – *Kazak Eğitim Komiserliğine bağlı İlim ve Edebiyat Kurulu başkanlığı ile Kazak Ülkesini Araştırma Derneği fahrî başkanlığını yürüttü.*
- 1923** – *E. Omarov ile birlikte hazırladığı Qazaqşa Taqırıptı Jaña Jazuw Emlesi (Kazak Yazısı Üzerine Yeni İmla Kuralları) ve Qazaqşa Jazuw Tuwralı Jaña Erejeler (Kazakça Yazım Üzerine Yeni Kuralları) makaleleri yayımlandı.*
- 1923** – *Orınbor’da Kazak aydınlarınca düzenlenen ellinci doğum yıldönümü kutlama etkinliğine M. Āwezov ve S. Seyfullin bildirileri ile katıldılar.*
- 1923** – *Orınbor’da Oquw Quralı (Ders Kitabı) ve Til – Qural (Dil Bilgisi) kitapları basıldı.*
- Temmuz 1924** – *Orınbor’da Birinci Kazak Eğitim Kurultayında Kazak alfabesi ve yazımı hakkında tebliğ sundu.*
- 1924** – *Orınbor’da Ālipbiy Astarı, Oquw Quralı, Sawat Aşqış kitapları yayımlandı.*
- 1925** – *Aq Jol gazetesinde Endi Qazaq Demey Bolmaydı (Artık Kazak Demeden Olmaz) makalesi yayımlandı.*
- 1925** – *Orınbor’da ve Qızılorda’da Oquw Quralı (Ders Kitabı), Til – Qural (Dil Bilgisi) kitapları basıldı.*
- 1926-1928** – *Taşkent Kazak Eğitim Enstitüsünde Kazak Dili ve Edebiyatı ile Kültür Tarihi dersleri verdi.*
- 26 Şubat 1926-5 Mart 1926** – *Bakü’de yapılan Birinci Tüm Sovyet Türkiyatçılar Kurultayı’na katıldı ve Türki Tilderindegi Terminologiya Jaylı (Türk Dillerindeki Terimce Hakkında) adlı bir bildiri sundu*

- 1926** – *Taşkent'te, Qızılorda'da ve Semey'de Ādebiyet Tanıtqış (Edebiyat Bilgileri), Ālipbiy (Abece), Ālippe. Ūlkender Ūşin (Abece. Yetişkinler İçin), Sawat Aşqış (Okuryazarlık Kitabı), Til – Qural (Dil Bilgisi) kitapları yayımlandı.*
- 1927 yılında** – *Qızılorda'da Ālip-biy (Abece), Til – Qural (Dil Bilgisi), Oquw Quralı (Ders Kitabı) kitapları yayımlandı.*
- 1928-1929** – *Almatı Kazak Devlet Üniversitesinde profesörlük yaptı..*
- 1928** – *Ālip-biy, Til – Qural, Til Jumsar kitapları yayımlandı.*
- 1929** – *Qızılorda'da Til – Jumsar (Uygulamalı Dil Bilgisi) adlı kitabın birin bölümünün birinci ve Ālipbiy: Jaña Qural (Abece: Yeni Kitap) adlı kitabın ise üçüncü baskısı yapıldı.*
- 1929** – *Til – Jumsar (Uygulamalı Dil Bilgisi) kitabının ikinci bölümü neşredildi.*
- 1929** – *Qızılorda'da yapılan Edebiyatçılar ve Dilciler Toplantısına çağrıldı ve burada tekrar tutuklandı. RSFSC ceza kanununun 58. maddesine göre hakkında kurşuna dizilme cezası verildi fakat tekrar görüşülen hüküm 10 yıl sürgün cezasına çevrildi. Böylece ikinci kez sürgüne gönderildi.*
- 1934-1937** – *Almatı'da yaşadı.*
- 1937** – *Almatı'da kurşuna dizilerek idam edildi.*
- 4 Kasım 1988** – *Kazakistan Komünist Partisi Merkez Yarkurulu kararı ile aklandı.*

veya on beş yıl gerektir. Bunca yıl okumaya çoğunluğun olanağı yoktur. Bu yüzden çoğunluğa Rusça okumaktan daha çok gerekli olan okumak hakkında konuşacağım. Müslümanca okumak, daha doğrusu Kazakça okumak çok iş ve çok vakit gerekli değildir. Çünkü Rusça okurken vaktin çoğu dil öğrenmeye gider. Kazakça okurken dil öğrenmeye harcanan vakit başka şeyleri öğrenmeye harcanır. Dolayısıyla altı yedi yılda okunan dersleri Kazakça eğitimle üç yılda bitirmek mümkündür. Rusça okuyup doğru yazmayı öğrenmek için en az sekiz dokuz yıl gerektir. Kazakça okuma derken bugün Müslümanca eğitimin yöntemini kastetmiyorum, Kazak'ın öz diliyle yapılan eğitimi kastediyorum. Bugünkü Müslümanca eğitim yolunun birçok çukuru ve tümseği vardır, o yolu takip ederek okuryazar olmak için harcanan vakit, Rusça öğrenmeye harcanan vakitten az değildir. Zira eğitim Kazak dilinde yapılmıyor; Tatar, Türk, Fars, Arap dilinde yazılmış karmakarışık kitaplar kafa karıştırıp beyin yoruyor, dolayısıyla çocuklar boşuna zahmet çekiyorlar. Budan dolayı okuma gerekliliği ne denli tartışmasız ise araç gereçleri hazırlama gerekliliği de o denli tartışmasızdır. İyi araç gereçle çalışmak çok vakit almadığı gibi zahmet de vermez. Eğitim araç gereci de öyledir, zahmet vermezse iyi olur. Her işin başı zordur. Başında zorluk çekilmezse sonrasına alışırlar. Öyle ise eğitim araç gerecinin öncelikle zahmet vermemesi için ne gerektir? Bunun üzerinde duralım.

Eğitim araç gereçlerinin en büyüğü ders kitabıdır; bunun iyi olması ve çocuklara zahmet vermemesi için de yazının bir dizgesi bulunması şarttır. Dizgeli yazıdan kastımız dildeki her sesin bir belgiyle yani bir harfle karşılandığı yazıdır. Bugünkü yazımızda her ses için ayrı belgi yoktur, bir belgi ile birçok sesi yazıyoruz. Sözelimi “ج” ile beş sesi, “ی” ile üç sesi karşılıyoruz. Çocuklar Farklı biçimlerde okunan sözcükleri tek biçimde yazıp farklı farklı okumak gerektiğini söylemek çocuklar için zorluk değil midir? “Aynı biçimde yazılan sözcüğü nasıl doğru okumam lazım?” diyerek çocuk zorlanmaz mı? İmdi eğitim araç gerecini hazırlamadan önce yazım dizgesini düzeltmemiz gerektir. Ondan sonra o dizgeyle kitap hazırlamak gerektir. Bana göre yazı dizgesinin nasıl olması gerektiğini çoğunluğun dikkatine sunuyorum:

Kazak dilindeki sesler ve bunların yazı belgileri yani harf karşılıkları: Kazak dilinde yirmi dört ses vardır. Bunlardan beşi ünlü, on yedisi ünsüz, ikisi ise yarı ünlüdür.

Ünlüler: а(a-a), о(o-o), у(y-u), ы(ы-ı), е(e-e). Ünsüzler: б(б-b), п(п-p), т(т-t), ж(ж-j), ш(ш-ş), д(д-d), р(р-r), з(z-z), с(c-s), г(г-g), к(к-k), г(г-g), н(н-ñ), л(л-l), м(m-m), н(н-n). Yarı ünlüler: у(y-u), ы(ы-ı). Bu sesler içinde “q” ve “g” her zaman kalın söylenir, “g, k, y” her zaman ince söylenir. Diğer on dokuz sestten her biri iki biçimde yani bazen kalın, bazen ince söylenir. Eğer bu on dokuz sesin kalın söylenişi için bir harf, ince söylenişi için başka bir harf belirlenseydi

-sözgelimi س- ت²⁹⁴ gibi - on dokuz ses için otuz sekiz harf gerekecekti; buna her zaman kalın söylenen “ق” ve “غ” ile her zaman ince söylenen “ك”, “گ” ve “ي”yi de eklediğimizde toplam harf sayısı kırk üçe çıkardı. Arap abecesinde kırk üç harf yoktur. Diğer ulusların abecesini ise Kazaklar kabul etmez. Arap abecesi Kazaklar arasında din ile yayılmıştır ve yerleşmiştir, din ile doğrudan ilgili abeciyi terk edip başka abece almak zor iştir. Bu yüzden de Arap harfleriyle Kazak seslerini karşılamanın bir yolunu bulmak gerektir. Arap harflerinin biçimini büsbütün değiştiremeyeceğimize göre nasıl bir çare bulmalıyız? Benim düşünceme bunun çaresi şudur:

Ünsüzler, ünlülere bağımlıdır. Yani kalın söylenen ünlünün yanındaki ünsüz de kalın söylenir, ince söylenen ünlünün yanındaki ünsüz de ince söylenir. Öyle ise Ünlülerin belgilerini kalın ve ince olarak ayırırsak ünsüzlerin de kalın mı, ince mi söylenmesi gerektiğini belirlemiş oluruz.

Ünlülerimizin yani ا, و, ی seslerinin ince söylenmesi için alacağımız im hemze “ء” yani uyarı belgisidir; bu belgi yumuşatıcı olarak sözcüğün başına konur. Başında bu inceletme belgisini gördüğümüz sözcüğün içindeki ünlüleri ince okuyoruz, ünlüler ince okununca yanlarındaki ünsüzler de ince okunur. Sözgelimi: arman - ärmen (hayal - öteye), torı - töri (doru -törü), tur - tür (dur - tür), tor - tör (tor - tör).

İncelik belgisini ayrı bir belgi olarak aldığımızda kırk üç ses için yirmi sekiz harf yeterli olacaktır. O zaman Kazakça abecedeki harfler şunlardır: پ, ب, ا, ء, ي, ى, ه, و, ن, م, ل, ك, ق, غ, س, ز, ر, د, ج, ح, ت.

ء” varsa ince okunur, yoksa her zaman kalın okunur.

Bunların dışındaki Arap harfleri Arap, Fars ve öteki Türk dillerinde gerekli ise de Kazakça sözcükleri yazmak için gereksizdir.

Kırk üç sesin yirmi sekiz harfle nasıl yazılıp okunacağını da anlatayım:

Beş ünlü için gerekli olan şu yedi belgidir: ا(a-a), ا(о-о), و(u), ى(и-и), ه(e). Bunları ince söylemek için “ء” (hemze) ve dayanak olmak için başka bir belgi yani “ا” (dayak / elif) vardır. Sözcüğün başında elif “ا” biçiminde yazılmışsa ا(a-a) okunur (sözgelimi ay – ay, kamer). Eğer üstünde “ء” yoksa elif “a” okunmaz. Bu durumda dayanak olarak önünde başka bir harf var demektir. Sözgelimi or (kanal), ör (yokuş), Ürüm (Rum, Anadolu)... Sözcüğün ortasında «آ», üstüne “ء” konmamış olsa da «آ» diye okunur. Sözgelimi qazaq, qalmaq, qara. «آ» açık seçik bir sestir, dolayısıyla onu yazmadan atlamak doğru değildir. «آ» sesini belirtmeden yazarsak sözcük başka biçimde okunabilir ve büsbütün başka anlama gelebilir. Sözgelimi “tamaq” (yemek) yerine “tmaq”, “qaraw” (bakmak) yerine “qraw”, “adam” (adam) yerine “adm” diye yazılırsa bu sorun çıkar. Hasılıkelam benim yazımla ilgili görüşüm şudur: Sözcük söylendiği biçimde

²⁹⁴ Arap dilinin kalın “s” ve kalın “t” harfleri de yazılması gerekirdi.

yazılmalıdır yani sözcükte kaç ses varsa yazıda da o kadar harf olmalıdır; öte yandan söylenişteki herhangi bir ses yazılmayacaksa bunun sebebi cümle bilgisi ve biçim bilgisiyle izah edilmelidir.

“l”li sözcüğün önünde “ء” varsa “l” ince okunur. Sän (süs), än (şarkı), äbden (hepten) sözcüklerinde olduğu gibi.

و (o-o) boqay (Boqay)²⁹⁵, toğay (orman, koru), qoğa (kofa) sözcüklerinde ب, ت, ق seslerinden sonra duyulan sesin belgisidir. “و” Kazak dilinin açık seçik bir sesidir, dolayısıyla yazıda belirtilmelidir. “و”lu sözcüğün başında “ء” varsa “و” ince okunur. Sözgelimi böz (boz) – boz (boz), tör (tör) – tor (tor, ağ), öt (öd) – ot (od)

“у” (y-u) azuw (azmak), qaruw (pusat), jabuw (kapamak) ا, ب, ر seslerinden sonra duyulan sesin belgisidir. “у” sözcük başında kısa ve belirsiz duyulur: Quraw (oluşturmak), qulaq (kulak), qurğaq (kuru) sözcüklerinde olduğu gibi. Sözcüğün başka yerinde uzun ve açık söylenir. “у” sesinden “ү” sesini ayırmak gerektir. “ү” yarı ünlü bir sestir. Yalnızca ünlülerden sonra söylenir. Taw (dağ), tawıq (tavuk), täwir (düzgün), birew (biri, bir), ekew (iki) sözcüklerinde olduğu gibi. “у” sözcüğün ilk hecesinde açık ve uzun söyleniyorsa “у” ile “ү” yan yana geldiği içindir, bu durumda hem “у” hem de “ү” harflerini yazmak gerektir. “у” sözcüğün ilk hecesinden başka yerde uzun ve açık söyleniyorsa yalnızca “у” yazılır. Aşulanu (kızmak), tatuluk (barış), tatulasu (barışmak) sözcüklerinde olduğu gibi. Hülasa bir sözcüğün ilk hecesinde “у” sesi uzun ve açık söyleniyorsa iki harfle yazılır. Tuwra (doğru), tuwmıs (akraba), buwın (hece), buwaz (boğaz) sözcüklerinde olduğu gibi. “у” sesini “ү” sesinden ayırmak için üstüne “ء” koyarız. Çünkü yazılışları benzer olmasına karşın “у” ve “ү” harflerinin söyleniş benzer değildir. Sözgelimi “qoy” (koyun) sözcüğü ile “quy” (koy) sözcüklerinin anlamları farklı olduğu gibi söyleniş de farklıdır. “у” sözcük içinde kısa söylense de mutlaka belirtilmesi gereken bir sestir. “у”lü sözcüğün önüne “ء” konursa “у” in e okunur. Ur (vur) – ür (üfle), tur (dur) – tür (tür), bur (bur) – bor (tebeşir), бүр (tomurcuk) gibi.

Arap abecesinde ع (ı-ı) sesini tam olarak karşılayacak bir harf yoktur. Bu yüzden sesi karşılamak üzere noktasız “ى” belgisini alıyoruz. Harfi yalnızca sözcüğün sonunda yazıyoruz, başında ve ortasında asla yazmıyoruz. Yazmayışımızın sebebi ise “ى” sesinin sözcüğün başında ve ortasında pek kısa ve belirsiz söylenmesidir, bundan ötürü sesin varlığı çok az hissedilir. İmdi bu sesi sözcüğün başında ve ortasında yazmadığımız zaman çok büyük bir eksiklik doğmaz. Sözgelimi “qın” (kın), “qır” (kıyı), qırğın (kırım), jılım (yılım),²⁹⁶ jatr (döl yatağı) sözcüklerinde yazsak da yazmasak da “ى” söylenir. Sözcüğün sonundan “ى” açım biçimde söylenir. Burada yazmamak doğru değildir. Aldı (önü), arı (öte), malı (malı), qanı (kanı) sözcüklerinde “ى” harfin yazmadan bunları doğru okumak mümkün değildir. “ى” sözcük başında yazılmaz ama onun

²⁹⁵ Orta Cüz’ün uruklarından biridir.

²⁹⁶ Irmağın veya gölün kışın donmayan yeri. (Çev.)

dayanağı olan “ی” mutlaka yazılır. Işqın (ışkın), ısqır (uçkurluk), ızğar (soğuk), ırğaq (dizem), ıntıq (tutkun), ıqtım (çekilmek) sözcüklerinde olduğu gibi. “ی”li sözcüğün başında “ء” varsa “ی” ince söylenir. Barı (hepsi) – bəri (hepsi), sanı (sayısı) – sāni (süsü), bozı (bozu) – bözi (bezi) sözcüklerinde olduğu gibi.

“ی” harfi ile “ي” harfini birbirinden ayırmak için gerektir. “ي” de “ی” gibi ünsüzlerden sonra söylenen yarı ünlü bir sestir. Çünkü “ي” ay (ay), boy (boy), küy (küy), kıy (kıy), kiy (giy) sözcüklerinde olduğu gibi ünlülerden sonra geldiği zaman kendisinden önce yazılmamış bir “ی” sesi vardır. Örnek: قیقم (kıymık), تین (kuruş), قین (zor). Eğer “ی” sesini de yazacak olsaydık sözcükler şöyle olurdu: میق ، نیق ، نیت. Arap abecesinde “ی” tam olarak karşılayacak harf yoktur. Bu sesi sözcük başında “ی”، sözcük sonunda ve ortasında ya “ه” ya “ه” biçiminde yazageldik. Böyle yazmaya devam etmeliyiz ancak hangisinin nerede yazıldığını kurala bağlasak, ayrıca öteki seslerden farklı olduğu için harfini de ayırsak diye düşünüyorum. Bundan dolayı da böyle “یا” yazılan sesi artık “یا”²⁹⁷ yazsak diyorum. Burada Arap harfini çok fazla biçim değişikliğine uğratmıyoruz. Öte yandan yazının kuralı olmasının çok yararı vardır. Özellikle çocuk okuturken öğretme ve öğrenmede büyük kolaylık sağlayacaktır.

Ana kural söylenişi ayrı olan sözcükleri ayrı yazmaktır. Hâl böyleyken “it” (it) sözcüğü ile “et” (et) sözcüğünü aynı yazarsak kuralsızlık yapmış olmaz mıyız? Bu iki sözcüğün anlamı farklı olduğu gibi söylenişi de farklıdır.

“پ” sözcüğün yalnızda ilk hecesinde yazılır. Diğer yerlerde “ه” yazılır. Birleşmeyen harflerde “ه” yerine “و” yazılır. “ي” yazılan yerler: *er (er)*, *ker (ger)*, *jem (yem)*, *teñ (denk)* م،ي ج ك،ي ر،ي ا،ي و ve benzeri. “ه” yazılan yerler: *kire (kira)*, *tize (diz)*, *kerek (gerek)*, *kedey (yoksul)*, *kerwet (kerevet)* د،ي موري ك،ت ه،و،ي،ه،و،ي“li sözcüklerin başına “ء” konmaz çünkü bu zaten ince söylenen bir sestir.

ت، ج، چ، د، ر، ز، س، ع، ق، ك، گ، لڭ، ل، م Unsüzler için şu harfleri alıyoruz: پ.. Görüldüğü üzere Kazakça sözlerde bugüne değin kullanılagelen “ص”ve “ط”harflerini almadık. Yukarıda da belirttiğimiz gibi iki türlü söyleneabilen harfleri yoksa kalın okuyoruz. Öyle ise “ء” yoksa ت harfini “ط” gibi okuyoruz. “س” harfini “ء” yoksa “ص” gibi okuyoruz. Dolayısıyla “ت” varken “ط”ya, “س” varken “ص”a, yine “ج” varken “ژ”ye gerek yoktur.

“ش” yerine “چ” sesini alışımızın sebebi ise şudur: Kazakça kitaplar ile dergilere baktığımız zaman “ش” ile yazılmış Kazakça sözcüğün yok denecek kadar az olduğunu görürüz, bu sözcüklerde “ش” yerine çoğunca “چ” kullanılmıştır. Öteki Türk dillerine baktığımızda da bizde “س”li birçok sözcüğün onlarda “ش”li olduğunu görürüz. Sözelimi: bas – baş, qas – qaş, tas – taş, aqsa – aqça, qanşa – qanča, şara اچناق - اشناق - اچقآ - اشرق.

“ش” sesi bütün dillerde “س”den çok “چ”e yakındır. Bundan ötürü “چ”ye yakın

²⁹⁷ Burada bir yazım hatası olduğu anlaşılıyor. (Çev.)

165

en gelişmiş yazım sesbilgisel (sesçil) yazımdır. Eğer başka bir yazım tercih edilirse bunun sebebi büsbütün başkadır. Yazım çoğunca dilin kendisine ve niteliğine bağlıdır. Sözelimi köken bilimsel ilkeyi benimseyen Rus dilini alacak olursak bu dili düzensiz ve kargaşalı bir dil biçiminde değerlendirmek zorunda kalırız. Çünkü vurgusunu değiştirdiğimiz bir sözcük büsbütün başka bir sözcük oluvermektedir. Sözelimi “вада / vada”, “воды / vodi” sözcüğüne bakalım. “a” sesinin bulunduğu yerde vurgu değişince “o” sesi meydana çıkıverdi. Bu dil en kargaşalı ve düzensiz dildir. Durum böyle olunca gerçekten de malum köken bilimsel ilkeye başvurmak gerekmektedir. Ben başka dilleri iyi bilmiyorum ancak dillerimiz içinden Kazak ve Kırgız dillerini iyi biliyoruz. Bu diller en uyumlu dillerdir. Bunlarda ses yasaları çok katıdır, her ses sözcük sonunda kimyevi tepkimeye girecek biçimde tepki vermektedir. Bu ise en gelişmiş, en uyumlu dildir. Diğer Türklerin dili de aynen böyle ise söz konusu köken bilimsel ilkeyi esas almanın hiç gereği yoktur. Diğer bir mesele öğretimin yazımla ilişkisi üzerinedir. En iyi yazım, sesbilgisel (sesçil) yazımdır. Sesçil yazımı biz Kazaklar birkaç yıldan beri kullanagelmekteyiz, olağanüstü sonuçlar alındı. Bizim abecemizle bir yıl okuyan çocuğun okuryazarlığı dört yıllık Rus okulunu bitirenlerin okuryazarlığıyla aynıdır, dört yılı bitiren öğrencilerimiz ise dokuz yıllık Rus okulunu bitirenler gibi doğru yazabilmektedir. Yazımın bu sesçil biçiminin okumayı ve öğretmeyi nasıl kolaylaştırdığını sizin anlayışınıza bırakıyorum. İşte toplumsal öneminden ötürü okuryazarlığa çabuk erişmek gereklidir, dolayısıyla okuma yazmayı öğrenmek insanlar için çok yeğni olmalıdır. Öğretim sürecinde sesçil yazım yalnızca çocukların değil büyüklerin öğrenmesini de kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda yazımın tarihsel ilkesine de değinmem gerekir. Bugüne değin geleneklerinden vazgeçmeyen Türk ulusları vardır. Sözelimi Azerbaycanlılar ile Osmanlıları alalım. Onlar bugüne değin yazımın tarihsel ilkesini benimseyegelmiştir. Onlar Araplardan bize geçeni hâlâ kullanmaktadır, bunu değiştirmeyi de küfür saymaktadırlar. Meseleye böyle bakmak doğru değildir! Öte yandan bu ilkeyi kabul etmekle kalmıyorlar, diğerlerini gerilikle suçluyorlar. Burada ben şunu söylemek zorundayım çünkü biz Arap abecesini kullandığımız için çokları bizim geri kalmış öge olduğumuzu düşünüyor. Hayır! Biz “mukaddes” yazıyı bırakalı çok oldu. Sesçil yöntemi kullanma meselesine gelecek olursak biz başka dillerden ihtiyacımız için sözcük alırsak bunu bilimde olmasa dahi konuşma dilinde kullanıyoruz. Sözelimi “ajol” sözcüğünü Kırgızlar kendi sözcükleri diye kabul eder, Arap’ın “gakol” sözcüğünü de Kazaklar değiştirerek kendi sözcüğüne katmış demez. Böyle sözcükler çoktur. Mesela “komissar” sözcüğü. Kazaklar “kämiser” diyor. Biz bu sözcükleri Avrupalılar için onların söylediği gibi mi söylemeliyiz? Ancak Kazak sesletimi böyle bir yapıya dayanamaz. Budan ötürü biz yabancı sözcükleri Kazak sesletimine yeğni biçimiyle alıyoruz. Aynen bunun gibi diğer Türk ulusları da sözcüğün kökenine bakmadan halkın sesletimini ve söyleyişini dikkate almalıdır. (Başkanın

zili.) Pek çok konuyu atlayarak bir şeyi belirtmeliyim. Burada kurultayı açarken Yoldaş Agamalioğlu ile Yoldaş Pavloviç abecenin ilerlemeye engel olduğunu söylediler. Ancak başka dillere bakalım. Sözgelimi Rus dili ve Rus yazısı bizim dilimizle karşılaştırıldığında Çin yazısı gibidir. Burada her sözcüğü heceleyerek ezberlemek gerektir; İngiliz, Alman ve Fransız dilleri de böyledir. Bizim yazım bilgimizle mukayese edildiğinde bu tam bir Çin yazısı bilgisidir. Biz ise yalnızca yirmi dört sesi ezberliyoruz, onların hepsi de bu dilde vardır. Her dilde kaç sözcük varsa o sözcükler sayısınca resmi de bulunmalıdır. Neden? Çünkü onların yazısı hiçbir sesini doğru veremiyor.

A. BAYTURSINULI'NIN KAZAK TERİM BİLİMİNİN İLKELERİ ÜZERİNE BİLDİRİSİ (BİRİNCİ TÜM BİRLİK TÜRKİYAT KURULTAYI, BAKÜ ŞEHİRİ)

Baytursinuli. (Alkışlar.) Benim bildirim bizim yani Kazak bilim ve edebiyat adamlarının halk edebiyatı terimlerini nasıl yaptığımız ve bunları yaparken hangi ilkelere bağlı kaldığımız hakkında olacaktır.

1. Terim yapma hakkındaki temel düşüncelerim özetlerde dile getirilmişti, onları kurultay delegelerinin gördüğünü sanıyorum. Bu bildirim esasen onlara hiçbir şey ekleyecek değildir. Ekleyici ve düzeltici olmaktan ziyade ana düşüncelerimi açıklayıcı ve somutlaştırıcı mahiyette olacaktır. Aslında özetle söylenenler hiçbir anlaşılmaazlığa meydan vermeyecek kadar açıktır. Ancak özetin kısalığı öne sürdüğüm düşüncelerin anlaşılmasına biraz gölge düşürmüş olabilir, bundan ötürü ben bildirimde özetle dile getirdiğim düşüncelere dayanarak gerektiğinde somutlaştırma çerçevesinden dışarı çıkmamaya özen göstereceğim.

2. Devrimizde dirliğin en sağlam direğinin kültür direği olduğuna, dolayısıyla günümüzde ilerlemiş ülkelerin kültür direğine dayanarak yaşadıklarına kanaatimce hiçbir kuşku yoktur. Gerçekten de kültürün güçsüz olduğu bir yerin ekininin az çıkacağını, makinelerinin kötü çalışacağını, sanayi ve ticaretinin az gelişeceğini, hastalık ve ölümle savaşımın başarısız yürüyeceğini, tabiatın az denetim altına alınacağını veya hiç denetlenemeyeceğini, tabiatın olağanüstü güçlerinin insanlar için afet yoksulluk getireceğini kim inkâr edebilir? Çağımızda kültür, hayatın en önemli gereksinimidir. Kültüre dayanmayan bir hayatın neyle karşılaşacağı belli olmaz. Örnek için çok uzağa gitmeye gerek yoktur. Yirmi bir ve yirmi iki yıllarındaki kıtlık hâlâ hatırımızdadır. Ona değin kaç kez açlıkla karşı karşıya kaldık. Rusya tarihinde böyle açlıklar sık olur. Hesapsız ve sınırsız bir tabii zenginliğe sahipken böyle bir olguyu neyle izah edeceğiz? Elbette halkın kültürünün azlığıyla. İki yılda bir tekrarlanan kuraklık, çiftçileri yeniden vahşi duruma uğrattıyor, olumsuz kış şartları bile hayvancılığı bu hâlde düşürüyor. Bu, ülkemizde kültürün tabiatı

denetim altına alamama güçsüzlüğünü açıkça gösteriyor. Çiftçilik ve hayvancılık kültürü yüksek olsaydı söz konusu durumlar meydana gelmezdi.

3. Bugünkü kültür herhangi bir ulusun veya ırkın yaptığı bir şey değildir, bütün insanlığın birlikte çalışmasının ve tecrübelerinin neticesidir. Her ulusun kültüründe kendi yaptıklarından başka dışarıdan gelen şeyler de vardır, ulusların kültürlerinin karışmasına hem barışçıl hem de savaşçıl ilişkiler etki edegelmektedir. Kültürde alışveriş ulusun başka bir ulusça denetim altına alınmasıyla veya ulusların birbiriyle ilişkiler kurması sırasında olur. Bu süreçte din, töre, toplumsal kurum, gelenek görenek, zihniyet, ruh hâli vesaire yakınlığı dış etki ve kültürlerin alışveriş sürecini kolaylaştırır.

Medeniyet, canlı tabiattaki yaratılış gelişmesinin devamı olarak kendi gelişmesi için uygun şartların bulunmasını talep eder. Bu durum ise Rusya'da yaşayan Türk ulusları için söz konusu değildir. Türklerin bir şey alıp kullandığı tek ulusla hiçbir benzerliği yoktur; öte yandan bu ulusta hükmetme, yabancıları Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma ve köleleştirme siyaseti yürüten yöneticiler vardı. Bu yüzden Ruslara güvençsizlik ve Ruslarla ilgili her şeye ve elbette Rus kültürüne karşı bir tepki doğdu. Diğer yandan dinî hazımsızlık ruhu kanına işlemiş bulunan bazı Türk ulusları İslam dışı bütün unsurları dışladı, onları Müslümanların kölesi olarak gördü. Bu ise onların kültürünün, sözelimi edebiyatının gelişmesini olumsuz yönde etkiledi.

4. Rus soyut kültürü, Rus hükümetinin siyaseti yüzünden son on yıla değin Rusya'daki Türk uluslarının manevi hayatının gelişmesine hiçbir etki etmedi. Alışveriş yalnızca Türklerin kendi aralarında oldu. Burada yukarıda zikrettiğim tabii benzerlikler devreye girdi. Türk ulusları soyut kültürü birbirinden Ruslara göre daha kolay aldılar ancak birbirlerinden alacak hiçbir şeyleri yoktu. Alışverişe yarayan yalnızca din ilmi ile yazı oldu. Kültürün her alanı manevi hayatla doğrudan bağlantılı değildi ancak din ve yazıyla birlikte dinî ve dünyevi içerikli edebiyat da her ulusa girmeye başladı, bunun yanında dillere çok sayıda yabancı sözcük de girdi. Diller yavaş yavaş alalanmaya, dildeki tabii yapı bozulmaya başladı, kısaca söylemek gerekirse ana diller alabildiğine kirlendi. Böyle bir afetten yalnızca dininin ve yazılı edebiyatının kökleri çok derinde olmayan Türk ulusları kurtulabildi. Sözelimi Kazaklar ile Kırgızlarda dinin manevi kölelik etkisi yoktur, dinî edebiyat ise bunlar arasında çok yayılmamıştır. Bu sayede dilleri kendi tabii gelişme yolunu izledi.

5. Bu anlatılanlardan çıkan sonuç şudur: Rusya'daki Türk uluslarının kültürünün gelişmesinde dinî ve dünyevi açıdan muhtaç oldukları bir ulus etkili oldu. Şimdi kulluktan kurtulduktan sonra Türk ulusları çağdaş kültür hayatının bütün unsurlarını kabullenmeye gayret ediyorlar. Yüksek kültürün manevi ve maddi nesnelerini aldıktan sonra kavramları ve düşünceleri de almaya mecbur olacaklardır.

Bu kavramlar ile düşünceleri karşılamaya ana dilinin sözcük dağarcığı asla yetmeyecektir. Bütün Türk uluslarının karşısında iki görev vardır: Yüksek kültürden aldıkları kavramlar ile düşünceleri karşılamak için ya sözcüğü olduğu gibi kabul edecekler ya da onları kendi dillerinin yapısına uyduracaklar yani dil terimcesini oluşturacaklardır.

Diğer Türklerin terim yapma çalışmaları hakkında yeterli bilginim olmadığı için bu işin sadece Kazaklardaki durumunu anlatacağımı, diğer Türklerdeki terim meselesine ise yalnızca ilke açısından gerektiğinde değineceğim.

Bildirimim özetinde de dile getirildiği üzere 1905 yılı devrimine değin bize yani Kazaklara ana dilinde basım işleri yapılmasına asla izin yoktu. Ancak söz konusu devrimden sonra Kazak dilinde kitapçıklar, dergiler, gazeteler ve ders kitapları çıkmaya başladı. Öte yandan Kazak dilinin yapısını sesbilgisel ve dilbilgisel açıdan inceleme, ses bilgisi taleplerine uygun abece oluşturma, dil bilgisi hazırlama çalışmaları yapıldı. Kazak dili kısa bir zamanda kısaca ifade etmek gerekirse kullanıldığında insanın kendisini bilinçli olarak denetlemeye imkân veren, düzeltilmiş, açık bir biçim almaya başladı.

Biz Kazaklar kendi basınımlarımıza çalışmaya başlar başlamaz başkalarından çok farklı bir ilkeyle hareket ettik. Sürekli halkın çoğunluğunu hatırd tutarken okuryazar olan az sayıdaki Kazaklara da onlar vasıtasıyla okuryazar olmayanlara da bütünüyle anlaşılır olmaya gayret ettik. Halk kitlelerine ulaştırılan her düşünceyi her insanın hemen anlayabilecek, halk bilgiye merak salacak biçimde vermeye gayret ettik, halkın çevresini doğru anlamasına ve bilincini güçlendirmesine katkı sağlamaya çalıştık.

Bizim düşüncemize göre bu amaca ulaşmanın ilk şartı eser dilinin halk kitlelerince anlaşılacak biçimde olmasıdır. Bundan dolayı da evvelce halk düşüncesinde bulunmayan ancak artık mecburen Kazak sözü giydirilmesi gereken kavram ve düşünceleri ana dilde vermek gerektir.

Hayatın kültürel yanının gelişmesi ve basının ilerlemesiyle ortaya çıkan terimleri birleştirmek için özel bir örgen kurmayı gerektirdi, aksi takdirde bir kavram değişik biçimde ve değişik sözcüklerle ifade edilirdi. Tek bir terimce oluşturmak için, dili alalamaktan uzak durmak için Akademik Merkezde kurulan özel bir kurul belli ilkelere sıkıca bağlı kalarak çalıştı. Bu ilkeler 1924 yılının haziran ayında Orınbor'da yapılan Birinci Kazak Bilginleri Kurultayında tartışılıp kabul edildi. Söz konusu ilkeler şunlardır:

a) Terimlerde yabancı sözcük yerine kavramı bütünüyle karşılayan Kazakça sözcüğü tercih etmek gerektir. Bu, dilin parçalanmasını engellemek için yani yukarıdakilerin dili ve aşağıdakilerin dili bölünmelerin ortaya çıkmasına engel olmak için alınan bir önlemdir. Biz Kazaklar için bu çok önemli bir meseledir çünkü okuryazar azdır, halk kitleleri için toplumsal okumalar ve dersler henüz mevcut değildir, öte yandan dinleyiciler de okuyucular da tamamıyla rastgele

kişilerdir. Basımevinden çıkan gazete, dergi ve kitapçık vesaire dili geniş kitlelerce anlaşılır olmak şartıyla kim tarafından nerede çıkarılırsa çıkarılsın faydalıdır. Ancak bu durumda az sayıdaki okuryazar kişi, çok sayıda okuryazar olmayan kişiye hizmet edebilir.

b) Kazak dilinde terimi karşılayacak sözcük yoksa akraba dillerden almak gerektir. Bunun sebebi ve amacı şudur: 1) Akraba dillerdeki sözcüklerin çoğunun biçimi ortak değildir ancak kökü ortaktır, öyle ise bunları anlamak, duymak ve söylemek için yabancı sözcükler denli zor olmayacaktır. 2) Türk ulusları birbiriyle sürekli ilişki içindedir, dolayısıyla sözcüklerin kökü ortak olmasa dahi tanış olması pekâlâ mümkündür.

c) Ortak kullanılan evrensel terimler alınabilir ancak değiştirilerek Kazak dilinin doğasına uygun hâle getirilmelidir. Bu tür terimleri karşılayacak Kazakça sözcükler varsa topluma seçme hakkı vermek için ikisi de kullanılmalıdır. Ortak terimlerden kastımız Arap terimleri değil bütün dünyada kullanılan Avrupa terimleridir. Bunları Arap terimlerinden önce çıkarıyoruz çünkü biz Arap kültürüne değil Avrupa kültürüne yönelmiş durumdayız. Avrupa kültürünün başarıları tamamen Avrupa dilleriyle tasvir edilebilir. Ancak alıntı terimler Kazak söyleyişine uymalıdır yani onlara da bizim dilimizin sesletim dizgesinden çıkan ses yasaları uygulanmalıdır. Yabancı sözcükleri kendimize mal etmek için bu çok önemlidir.

ç) Kazak dilinin doğasına uymayan yabancı sözcüklerde Kazak söyleyişine uygun değişiklikler yapmak gerektir. Bu şunu da gösterir: Birinci olarak alıntı sözcüklerin yabancı sesleri gerektiği gibi Kazakça seslerle değiştirilir, ikinci olarak yabancı ekler Kazakça eklerle değiştirilir, üçüncü olarak tekrarlanan sesler gerektiği gibi tek ses biçiminde alınır, dördüncü olarak ise Kazak diline yabancı ekler dilin doğasına göre sesletime göre değiştirilir. Sözgelimi Orenburg – Orınbor, Samara – Samar, puhovoy – bökebay (kuş tüyü), pokrov – boqıraw (örtü), Adamovskoy – Adamaw...

Dili alandan koruyan bu ilkeler sayesinde biz Kazaklar bugün tek bir Kazak diline sahip bulunuyoruz, başka bir deyişle dilimiz halk dili, edebiyat dili ve aydın dili diye bölünmüyor. Aksi takdir de bizim dilimiz de eskiden beri basına sahip diğer Türk dillerinin düştüğü duruma düşerdi. Anadolu Türkleri ile Azerbaycanlıların halk kitlesinin nasıl konuştuğunu ben biliyorum. Eğer onlar da yazı dilini konuşalardı Türklüklerinden geriye çok az şey kalırdı. Onların edebî dil denen dillerindeki Türk özelliği bana lime lime olmuş, yarım canlı, yad sözcükleri alabildiğine öne çıkarmış kuru dil bilgisel bir iskelet gibi görünmektedir. Anadolu Türklerinin dili ile Azerbaycan dilinden sonra en alaca bulaca dil bence eskiden beri yazılı edebiyatı bulunan Tatar dilidir. Bu dil de yabancı öğeleri hıyanet seviyesinde kullanan dillerden biridir. Bana Özbek dili de yeterince kirlenmiş bir dil olarak görünüyor. Kırım edebî dili de böyledir. Başkurt edebî dili yeni oluşmaktadır, bundan ötürü Başkurtların yabancı öğelerden korunma çabası içinde oldukları

görülyor. Türkmen edebiyatı da bu yola girmiştir. Yabancı dil etkisinden, yabancı ögelerden kurtulmuş dillerden biri Kırgız dilidir, onlar da edebî dil oluştururken bizim Kazak dilinin ilkelerini esas alıyolar.

Hülasa bizim edebî dilde kullandığımız ilkeleri doğru kabul ettiğimi belirtmek isterim çünkü bu yol basın ve yayına geniş kitlelere anlaşılır kılmanın en güvenilir yoludur. Basın yayın ise özetlerde de belirttiğim üzere kitlelerin kültür seviyesini yükseltmede çok önemli rol oynamaktadır. Kendi kültürümüzün seviyesin biz yukarıdakilerin edindiği bilginin çokluğuyla değil bilginin aşağı tabakaya yayılma oranıyla ölçmeliyiz. Üretim ve rekabetin küresel bir nitelik kazandığı çağımızda kültürsüz yaşamak için çalışmak, silahsızların silahlılarla savaşıması gibi bir şey demektir. Hareketin her türünün gelişmiş bir teknik ile özel bilgi gerektirdiği gün geçtikçe daha iyi anlaşılmalıdır. Bugünkü içtimai ve iktisadi durumu ancak bütün toplumun kültür seviyesini yükselterek geliştirmek mümkündür. Çağımızın bir niteliği hâline gelmiş bulunan yüksek sanayi, işçilerin kültür seviyesinin yüksek olmasını talep etmektedir. Bizim refahımız ile sağlığımızın teminatı olan tarım ve hayvancılık da köylülerin kültür seviyesinin yüksek olmasını talep etmektedir. Her türlü “leşme” ve “dirme” sözgelimi sovyetleşme, sömürgeleştirme, elektrikleendirme, sanayileşme vesaire halkın toptan katılımını talep etmektedir, halkın akıl ve becerisinin yetkin ve hızlı olmasını talep etmektedir; insan yalnızca beden emeğiyle sınırlı kalırsa bu tür özellikler gelişmesi mümkün değildir. Bilgi ve emek bu sürecin her an iç içe geçmiş, ayrılmaz iki parçasıdır. Bilgi, insanın etkin amaçları için kullandığı bir araçtır; bilgisiz halk, toplumsal işlere etkin biçimde katılamaz, miskin olur. Halkı bilgiyle silahlandırmak işinde iyi düzenlenmiş basın büyük rol oynar, bundan ötürü basın her şeyden önce halkça anlaşılır olmalıdır.

Bu birinci mesele. İkinci bir mesele de var. Biz Türk ulusları olarak çoğumuz yüksek kültürlü uluslardan geri kalmış durumdayız, onlarda ilerleme yolunda şimdilik yan yana yürüyemiyoruz. Onların hayatlarındaki birçok nesne ile yüksek kültüre bizim halkımız ulaşmadı, şimdilik ulaşamıyor. Bizi yüksek kültürlü uluslardan dil farkının kalın duvarı ayırmaktadır, dil Avrupa kültürüne katılma çabalarında rahat hareket etmemizi çoğunca engellemektedir. Türk uluslarının kültürel güçleri ile seviyeleri aynı değildir. Bazı Türkler kültürel açıdan ileride, bazıları ise geride olabilir. Bunlar en azından birbirinin manevi alandaki başarılarından yararlanmak için yazılı eserleri karşılıklı anlaşılır olmalıdır. Bu yolda atılacak ilk adım Türk dillerini yabancı ögelerden temizlemek olmalıdır. Türk ulusları terimcelerini ve edebî dillerini yaparken Kazakların bakış açısını benimserlerse bence çok doğru bir şey yapmış olacaklardır. Böylece her bir ulus yabancı sözcüklerin ağırlığından kurtulacak, yad dillerin etkisiyle oluşan kirlilikten arınacak, basınının öz ulusuna da başka Türk uluslarına da anlaşılır kılacaktır. (Alkışlar.)

BAYTURSINULI AHMET'İN ARAP ABECESİNİ SAVUNAN BİLDİRİSİ

“Bildiri Kazak dilinde olsun.” diyenlere benden önceki konuşması “Rus dilinde olsun çünkü bu, halkı aydınlatmak ve yönlendirmek için yapılan bir toplantı değil bilimlik meseleyi görüşmek için yapılan bir toplantıdır, Rus yoldaşlar da katılmalıdır.” demişti. Öyle ise onun bildirisi de bilim için değil öğüt ve yaymaca için okunan bir bildiri oldu.

Ben meselenin ilim ve uygulamadaki yönlerini ele alarak konuşacağım. Öncelikle şunu anlamalıyız ki Latin harflerini kabul etme meselesi hayat gerektirdiği için mecbur kalınan bir mesele değildir. Hayatın mecbur etmesi şöyle dursun hiçbir zaman azıcık da olsa ihtiyaç duyduğumuz bir şey değildir.

İhtiyaç duymuyoruz çünkü bizim ihtiyacımızı karşılayan, başkalarınınkinden oldukça üstün bir abecemiz zaten vardır.

Abece denen şey aslında insan aklının yetmeyeceği bir şey değildir. Abecede insanı bir anda kültür dağının zirvesine çıkaracak olağanüstü bir özellik de gizemli bir nitelik de yoktur.

Abece dediğimiz dilin temel seslerini gösteren damgalar yumağıdır. Abece, dilin seslerini iyi karşıladığı ve temsil ettiği sesi tam gösterdiği, okumaya ve yazmaya yeğni geldiği, öğretmeye ise kolay olduğu, çağdaş teknik araçlara uyarlamaya müsait olduğu oranda iyidir.

Öyle ise abece eleştirilerek iyi ve kötü yanları gösterilmeye alabildiğine müsait bir şeydir.

Kazak, dilinde kaç ses bulunduğunu çoktan tespit etmiştir, her sese de bir damga tahsis etmiştir. Bu abece okumak için iyidir, yazmak için de iyidir, öğrenmeye gelince Rus’unkinde de Alman’inkinden de Fransız’inkinden de İngiliz’inkinden de kolay ve elverişlidir. Başka ne gerektir?

Hayır! Arap harflerini bırakıp Latin harflerini almak gerek, Arap harfi elverişsizdir diye çoktan adı çıkmıştır bu abecenin. Onunla düzgün yazım mümkün değildir, onunla basım işlerini düzeltmek mümkün değildir, onu yazı makinelerine ve bugün çıkmakta olan türlü araçlara yerleştirmek mümkün değildir, Arap harfleri bunlar için elverişsizdir deniyor.

Abece meselesini ilk ortaya atan Azerbaycanlılar böyle düşünmüştü. Kendilerini yenilikçi, başkalarını ise gerici gösteren bizim Latincilerimiz de böyle düşünüyor.

Burada bir yanılgı yoksa bile meselenin özünü anlamama olduğu kuşkusuzdur çünkü uygulamada gördüğümüz onların düşündüğü gibi değildir. Bu yüzden de lütfen daha soğukkanlı bakın demeye hakkımız vardır diye düşünüyorum.

Arap harfleri temelinde geliştirdiğimiz abecemize denk gelecek abece yeryüzünde yoktur. Arap harfleriyle oluşturduğumuz yazımla da bildiğimiz

hiçbir yazım boy ölçüşemez. Bunu hiç kimse inkâr edemez. Arap harflerinin yazı makinesine de dizgi makinesi de yerleştirildiğini görüyoruz.

İyileştirilmiş Arap harfli yazı makinesine iki abeceyi birlikte koymak mümkündür. Sözelimi Arap harfleri ile Rus harflerini birlikte yerleştirebiliyor. Dizgi makinesine de iki ayrı abece koymanın mümkün olduğunu görüyoruz. İyileştirilmiş abecenin dizgicilerin işini de yeğniltecektir. Önceden kasa büyük olduğu için dizgi ayakta yapıyordu, şimdi kasa küçüldüğü için dizgi de oturarak yapılabilmektedir. Oturarak dizmek çabuk yormaz, yorulmayınca iş çabuk biter. Öte yandan kasa gözü az olduğu için dizgi kolaylaşıyor. Bu da işi ayrıca hızlandırıyor.

Bütün bunlar nerede ve nasıl kullanırsan kullan Arap harflerinin kullanışlı ve elverişli harfler olduğunu gösteriyor.

* * *

Türk uluslarının yüzde doksanı eskiden beri Arap harflerini kullanagelmektedir. Her birinin Arap harfleriyle oluşturulmuş bir yazı kültürü vardır (Yaz kültürünün içine yazıyla ilgili her şey girer. Sözelimi okuryazarlık, buna bağlı bilgi ve sanat geleneği, ilim, yazı öğretim yöntemi, basım işleri, baskı uzmanları, yazı uzmanları, yazılmış ve basılmış her şey ve benzerleri.)

Yazı kültürü bulunan bir ulus için bir abeceyi bırakıp başka bir abeceyi alırmak kolay iş değildir. Yavaş yavaş almak için ise uzun zaman gerekir, yüksek meblağda para gerekir. Nice kişinin gücü ve emeği gerekir. Bu para, güç ve emek öncelikle iki abeceyi birlikte okutmak, öğretmek için gerekir. İkinci olarak basımevlerinde iki bölüm açılacak, ikili iş yürütülecek, her şey iki harfli olarak ayrı ayrı basılacak. Bu da iki iş, iki masraf demektir. Ayrıca fazladan para, fazladan güç de gerekir.

Böyle iki masraf ile iki işi kaldıracak para ve güç ise Kazaklar şöyle dursun hiçbir Türk ulusunda yoktur.

Kabul ettikten sonra hemen Latin harflerine geçmek için daha çok para ve güç gerekir. Öyle bir anda bulunabilecek bol para ve güç ise Türk uluslarında yoktur. Öğretmenlerin hepsine hemen Latin harflerini öğretmek, basımevlerindeki harfleri hemen Latin’le değiştirmek ve uzmanları Latin’e geçirmek, ders kitaplarını Latin’le bastırmak, Arap harfleriyle okuryazar olanları Latin harfleriyle okuryazar edivermek insan gücünü bir yana bıraksak dahi on günde on milyonlarca parayla bitecek iş değildir.

İşte böyle olduğu için de harf değiştirmek kolay mesele değildir. Bu, memleket açısından da memleketin iktisadı açısından da büyük bir mesele olduğu bilinerek halledilmesi gereken şeydir. Üstünkörü bakılacak, sözle kolayca çözülecek bir mesele değildir. İhmalkâr bakılmayacak ciddi bir meseledir.

Latin harfinin Arap harfinden gözle görünür, inkâr edilemez bir üstünlüğü olsa idi olmak üzere bir sevinirdik, ayrıca aydınlar memnun kalarak destekler ve ellerinden geleni yapar diye ümitlenirdik. Ancak böyle bir üstünlüğü ve yararlılığı yoktur, tam tersine Arap harflerine göre birçok zayıflığı, eksikliği ve hastalığı vardır.

* * *

Arap abecesini Latin abecesiyle değiştirme meselesi gündeme geledi beri pek çok kişi iki abeceyi karşılaştırarak eksik ve artık yönlerini ortaya koymaya çalıştı. Böylece eski harfler de yeterince derinlemesine araştırılıp incelendi. Bu derinlemesine inceleme sayesinde iki abecenin evvelce dikkat edilmeyen, hatıra gelmeyen birçok yanları ve özellikleri söz konusu edildi.

Bundan sonraki sözlerim yalnızca kendi düşüncem veya tespitlerim değil birçok kişinin dikkatli incelemeler sonucu saptadığı şeylerdir.

İki harf karşılaştırıp eksiği ve artığı göz önünde bulundurarak tartıldığında terazi şu noktalara dikkat çekmektedir:

1. Dilin sesleri için yeterli midir, yetersiz midir?²⁹⁸
2. Hangisiyle basılan veya yazılan metin daha kolay okunuyor?
3. Hangisiyle yazmak ve yazılanı anlamak daha kolaydır?
4. Hangisi basım için daha elverişlidir? (Baskıda kapladığı yer ve işin hızı da bunun içindedir.)

5. Öğretmek için (okuryazar etmek için) hangisi daha elverişlidir?

6. Estetik ve göze uygunluk bakımından hangisi daha üstündür?

İlkin dilin sesleri için yeterli olup olmama açısından karşılaştırma yapalım. Kazak abecesine Arap harflerinden on dördünü hiç değiştirmeden olduğu gibi aldık, beş harfi ise düzenleyerek aldı.

Latin harflerinden ise taş çatlasa on beşi değiştirmeden alınmıştır. Ötekiler değiştirilerek alınmıştır. Bu durumda yedi harf değiştirilerek alınabildiği, diğerleri ise değiştirmeye de gelmediği için “Һ” ve “Ӧ” sesleri için “Һ” ve “Ӧ” damgaları uydurulmuştur.

Bütün bunlara bakıldığında dilin sesleri için yeterlilik açısından Arap harfleri üstün olmaktadır.

* * *

Okuma kolaylığı açısından ele alıp bakalım.

Okuma açısından bakıldığında hangi harfle basılırsa basılsın basılı veya yazılı söz resim gibidir. Bu açıdan Çin’in resim yazısı da diğer harfli yazı da aynıdır, yalnızca resmin yapısı başkadır.

Okuryazar kişi yazılı veya basılı sözü harflerine bakarak okumaz, bütün resmini tanıyarak okur. Tanış birini görünce bu falancadır, o filancadır, şu feşmekâncadır dediğimiz gibi her sözcüğü suretine bakarak tanır ve okur. Resmi göze ne denli belirgin görünürse sözcük o denli çabuk tanınır ve tez okunur. Harf ise sözcük resminin belirgin ve görünür olup olmamasını sağlar, sözcükleri birbirinden ayırmaya yardım eder.

Latin harflerinin temeli iki çeşit çizgi yani dik çizgi ile yuvarlak çizgidir. Latin dizgeli harflerin tamamı bu iki çeşit çizginin değişik biçimlerde birleşmesinden

²⁹⁸ Burada söz konusu edilen im yani damga değildir.

meydana gelmiştir. Latin dizgeli harflerle basılmış metin satırlarına bakarsanız iki çizgi arasına dümdüz çekilmiş bir nesne gibi görülür. Harfler de birbirine yaklaştırılmış dizilmiş kerpiç gibi görünür. Çizgiden çıkan harf ise tek tük olur. Harflerin üstüne konan belgiler de azdır.

Alman bilim adamı Meimann gibi bilinç yarasını araştırıp tecrübe eden kişiler şunu görmüştür: Basılı metin içinde ya aşağı ya yukarı taşan harfleri bulunan sözcükler veya üstüne imli harfleri içeren sözcükler çabuk tanınır hemen okunmaktadır.

Arap abecesinde metin içinde saf düzmüş asker gibi ipe dizmişçesine iki çizgi arasına sıkışıp kalan harf yoktur. Harfler bir çizgi boyunca dizilir ve çizgiden sürekli ya aşağı ya yukarı aşar. Ayrıca altına ve üstüne konan ek belgileri ile noktaları vardır. Bu yazıda benzerlik, tekdüzelik, birörneklik yoktur. Bunda harflerini biri yüksek, biri alçak, biri uzun biri kısa olur ve sözcüğün eğri bükü ama açık resmini çizer. Bir yandan bunun, bir yandan da ek imlerinin etkisiyle sözcüğün resmi göze görünür olur, böylece tez tanınır tez okunur.

Harflerin tekdüze, birörnek sıralanmayışının okumayı ne denli yeğnilttiğini veya ağırlaştırdığını şu örnekte görmek mümkündür.

Tekdüze koyularak ve birörnek sıralanarak duran bir dizi çomak resmini alalım; bunun yanında sayısı da kapladığı yer de boyu da aynı ancak koyuluşu tekdüze olmayan, dolayısıyla birörnek durmayan başka bir çomak resmini alalım. Sonra birincisinin altına ikincisini koyarak çomakları sayalım. Hangisi daha kolay sayılıyor? Elbette alttaki daha kolay sayılır. Latin harfleriyle basılmış kitap veya gazete ile Arap harfiyle basılmış kitap veya gazeteyi alıp karşılaştırdığımızda hangisinde sözcükleri oluşturan harflerin görünüşleri deminki çomak resimlerindeki görünüşlerin hangisine benzer?

Elbette Latin harfli olanlar yukarıdaki resme, Arap harfli olanlar ise aşağıdaki resme benzer. Arap harflerinin bu üstünlüğü yalnızca basımda değil yazımda da kendisini gösterir. Çünkü Arap harflerinde yazılı söz ile basıl söz arasında fark az olur. Birincisi kolay okunduğu gibi ikincisi de kolay okunur.

Kötü yazıları okuma meselesinde de Arap harfleri Latin harflerinden artıktır. Burada da harfin yapısıyla çeşitli ek imlerinin büyük yardımı olmaktadır.

Latin abecesindeki büyük harfi bir üstünlük olarak sunmaya çalışanlar vardır. Ancak harfin yararından çok zararı bulunduğu dikkat etmeyenler böyle düşünür. Yalnızca harf sayısının çoğalmasıyla, harf kasalarını büyütmesiyle, dizgi ve yazı makinelerini zorlaştırmasıyla, okuma yazma öğretme işiyle alakası olmayanlar Latin harflerinin büyük çeşidini büyük bir üstünlük diye düşünür.

Çocuklara Rusça öğretirken büyük harfe kargış söylemesek dahi alkış da söylemezdik, dizgiciler de herhâlde büyük harfe alkış yağdırmıyordur.

* * *

Yazmaya hangisi daha elverişlidir? Şimdi bunu irdeleyelim.

Sözcüğü okurken bir bütün olarak okuduğumuz gibi yazarken de çoğunca bir

bütün olarak yazarız. Bundan ötürü iki abeceyi karşılaştırırken tek tek harflerin yazılışına değil de bütün olarak sözcüğün yazılışına bakacağız.

Okuryazar kişi yazarken el alışkanlığıyla yazar. Yazarken her harfi düşünerek yazmayız, kazandığı alışkanlıkla elimiz kendisi yazıverir. Aklımız harf diziminde değil söz diziminde olur. Göz ise yalnızca yazılanın doğruluğunu ve yanlışlığını denetler. Dolayısıyla yazıcı ne denli iyi bir okuryazar, ne denli çok yazan biri ise el alışkanlığı da göz denetiminden o denli güçlü olur. Bunu sesçil yazımı bulunmayan bir yazıda görmek zor değildir. Sözelimi Mahmud sözcüğünü el kendiliğinden yazıp geçer.

Okurken kişinin gözü iş görür, eli iş görmez. Yazarken ise gözü iş görmez, eli iş görür.

Hangi harflerin yazmaya daha elverişli olduğunu anlamak için başka alanlarda el gücüne bağlı işlerde yapılan bilimsel deneylere bakmak gerektir.

Latin harfleriyle yazarken el, saat yönünün tersine hareket eder. Bundan dolayı yazı satırı da soldan sağa doğru ilerler.

Arap harfleriyle yazarken elin hareketi saat yönüyle aynıdır. Bundan dolayı yazı sağdan sola doğru devam eder.

Makine kullanan işçilere veya el makinesiyle dikiş diken kadınlara bakacak olursak hepsinin de çarkı saat yönünde çevirdiğini görürüz. Elle sürekli döndürüp çevirme suretiyle yapılan her iş, sözelimi iğneyle dikme, ip kıvrırma saat yönünde yani sağdan sola bir hareketle yapılır. Bu ise el yorulmasın dıyedir. Sürekli bir hareket elverişsiz yönde olursa el çabuk yorulur. Sözelimi Rusça yazarken elin yorulduğu hissedilir, Kazakça yazarken hissedilmez.

Bolonski adlı Rus eğitim bilimci elin saat yönünde hareket ettiğinde yorulmayışını kasların yapısına bağlar. Ben de buna şunu eklemek isterim: Karı toplamak dağıtmaktan daha kolaydır. Soldan sağa doğru yazarken el, kar dağıtma yönünde hareket eder, hareket ettikçe de ağırlaşır. Sağdan sola doğru yazarken ise el, kar toplama yönünde hareket eder, hareket ettikçe de yeğnilir. Dolayısıyla dinlenmiş gibi olan el için yorulmaz.

Öyle ise Arap yazısını sağdan sola doğru yazılıyor diye suçlayanlar dikkatli bir inceleme yapmadan boş boş konuşuyorlar.

Bu bağlamda hangi yazıyla el hareketlerinin nasıl olduğu meselesine biraz değinmek gerektir.

Latin harfleriyle yazarken elin hareketlerinin hepsi büyük ve dolgun olur. Arap harfleriyle yazarken ise tıpkı stenografi²⁹⁹ harfleriyle yazıyormuş gibi elin hareketleri çoğunca küçük olur. Kıvrımların benzerliği yazıyı yeğniltir ve hızlı yazmayı sağlar. Bundan dolayı stenografide küçük kıvrımlı yazı kullanılır.

Arap harflerini eleştirenlerin bulduğu başka bir kusur da nokta çokluğudur. Noktanın yazıyı ağırlaştırdığı doğrudur ancak bu durum Arap yazısının kendi içindeki

²⁹⁹ Sözü harfle değil de başka imlerle yazmaya stenografi denir. Stenografi çoğunda konuşmaları yazıya geçirmek için kullanılır.

kusurudur, ayrı hareket gerektiren bütün noktalar hesaplandığında Arap harflerinin noktaları Latin harflerinin noktalarından yüzde yirmi otuz oranında daha azdır.

Arap yazısıyla yazarken tek sıkıntı sayıların yazımıdır. Sayıyı yükselterek söylediğimize ve yazımızı sağdan sola doğru yazdığımıza göre sayının da büyük basamakları sağda, küçük basamakları ise solda yazılmalıydı. Bunun pek de önemli olmadığı için herkesin kullandığı sırayla yazıyorum.

* * *

Yazma konusunu anlatırken yazı makinelerine de değinmek gerekir.

Son zamanlara değin Arap harflerini yazı makinesine yerleştirme meselesi şöyle çözülmüyordu: Bir yandan Rusça yazı makinelerinin işleyişi Arap harflerine uyarlanıyor, diğer yandan ise Arap harfleri eğilip bükülerek makinenin işleyişine uyduruluyordu.

Bugün Şayqalıy adlı mühendis harfi değil de yalnızca makineyi harfe uyduran bir düzenek bulmuştur. Artık Kazan'da yazı makinesi üreten bir iş yeri açılmıştır, işletmenin başına getirilen adı geçen mühendis çalışmalarını sürdürmektedir. İşletmenin ürettiği makinelere hem Rusça hem Tatarca yazacak biçimde düzenlenmekte ve iki ulusun da abecesi konmaktadır. Bu ise iki dilde yazışma yapan bizim Türk uluslarının kurumları için büyük kolaylık olacaktır.

Hayata dair tekniğin gelişmesi hayatın gereksinim duymasına göre olmaktadır.

Arap harflerinin teknik araçlara uyarlanma işinin ancak son zamanlarda başlaması da hayatın kültür, tarih ve tarihle bağlantıya girmesindendir. Çarlık döneminde kurumlar işleri sadece Rusça diliyle yürütülüyordu. Sıradan kişiler ise kültürleri düşük olduğu için makineyle yazmaya ihtiyaç duymuyorlardı.

Devrimden sonra her ulus ayrı cumhuriyet oldu ve kurumlarında yazışmaları kendi dilinde yapmaya başladı. Bunun için de yazı makinesine ihtiyaç duyuldu. İhtiyaç ortaya çıkınca ihtiyacı karşılamının yolları araştırıldı. Bu da Arap harflerini makineye, makineyi Arap harflerine uyarlamayı gündeme getirdi. Söz konusu uyarlama gelişe gelişe bir makineye iki abecelyi yani Tatar ve Rus abecelerini yerleştirmeye değin ulaştı.

Hayat ne denli renklenir, iktisat ne denli çeşitlenirse yaşama alışkanlıklar da o denli çoğalacak, teknik de o denli gelişecektir. Toplantılar ve buluşmaların Tatar dilinde yapılması artık stenografi yazısını gerektirdiği için Tatarlar bunu yapma çalışmalarına da başlamıştır. Yazı geleneği sağdan sola olduğundan stenografi yazısını da bu şekilde yapmayı düşünüyorlar.

* * *

Şimdi hangi abecenin öğretmeye daha elverişli olduğu mukayeseli olarak ele alalım. Hangi yazı olursa olsun okumayı öğretmek, aslında sözcüğün resmini tanıtmak kabul edilir. Sözcüğün basılı resmi ile yazılı resmini tanıtarak göstermek okumayı öğretmek demektir.

Sözün çabuk tanınması açısından Arap harflerinin Latin harflerinden üstün

olduğunu biraz önce ifade ettik. Bu açıdan Arap harflerinin bir kusuru vardı, bu ise şimdi ortadan kalkacaktır. Söz konusu kusur, ek geldiğinde sözcüğün resminin değişmesi idi. Sözelimi “qazaq” sözcüğüne ilgi durumu eki eklendiğimizde sözcük “qazağdın” oluyor ve “q” harfinin biçimi değişiyordu.

Latin abecesinde böyle bir şey yoktur ancak onun daha büyük bir kusuru vardır. Latin harfleri büyüklü küçüklü yani çift damgalıdır. Üstelik yazı harfleri ile baskı harfleri birbirine benzemez. Dolayısıyla bir sözcüğün iki ayrı resmi olur. Bir resmi tanımak yerine iki resim tanıma gereği doğar. Böylece harfin iki yazı biçimini, iki baskı biçimini, iki yazılı resmini, iki basılı resmini tanımak gerekmektedir. Bu da bir iş yerine dörderden sekiz iş demektir. Arap yazısında böyle bir şey yoktur.

Arap harflerinin öğretimde başka bir üstünlüğü ise ilk kez yazarken, el becerisi kazanırken çizgilerin çok yeğni ve elverişli oluşudur.

Latin harflerinin başlangıçta iyi sayılabilecek özelliği baskı harflerinin ayrı ayrı olmasıdır. Ancak bu özelliğin ömrü azdır çünkü ilerledikçe sözcüğü harf harf okuma ortadan kalkar ve sözcüğü bütün bir resim olarak okuma gelişir, dolayısıyla ayrı yazılışın yararı da azalır. Sözcüğün resmini tanıma için ise Arap abecesi daha elverişlidir.

Böylece öğretim kolaylığı açısından Arap harflerinin Latin harflerinden oldukça üstün olduğu anlaşılıyor.

* * *

Şimdi iki abecedden hangisinin baskı için daha elverişli ve teknik araçlara uyarlamaya daha uygun olduğu, baskıda daha az yer kapladığını ve işi hızlandırmaya müsait bulunduğu meselesine gelelim.

Arap harflerini baskıda kullanma süreci on altıncı yüzyılın sonunda başlamıştır. Bunu ise Arapların kendisi yapmamıştır. Arap harflerini baskıya uyarlayan Venedik şehrindeki İtalyanlardır.

Onlar Arap harflerini iyi tanımadıkları için neyi alıp neyi almayacaklarını da bilememişlerdir. Arap harflerini yazıda kullanılan biçimiyle almışlar ve kesip kesip baskı harfine dönüştürmüşlerdir. Harflerin özelliklerini bilmeden baskı harflerine çevirdikleri için Arapların yirmi dokuz damgası iki yüzden artık damga hâline gelmiştir.

Damga yani im nasıl bu denli çoğalmıştır? Bunun sebepleri şunlardır:

Yazıda birleşik yazılan iki üç harfi ayırmadan harf gibi tek bir baskı damgası biçiminde vermişlerdir. Sözelimi “lc”yi iki harften oluşturmak yerine “lıc” birleşimini alarak “lc” damgasını oluşturmuşlardır. Yine “mc”yi de “mıc” diye üç harften oluşturmak yerine müstakil “mc” damgasıyla vermişlerdir. Bu yüzden iki yüzden fazla baskı damgası ortaya çıkmıştır. .

Bu baskı harfleri Müslümanlar arasında yayılmış ve on dokuzuncu yüzyıla değin düzeltilmeden kullanılagelmiştir.

1882 yılında Peterbor'da Kırım Tatarı İliyas Boraganski, Kazan'da ise Ğalıyasqar Kamal ile Jüzeyulı İtalyanların ürettiği bazı harflerin biçimini değiştirerek yeni baskı harfleri hazırlamıştır. Bu şekilde baskı damgalarının sayısı azalarak yüz elliye düşmüştür.

Ondan sonra bitişik damgalar yavaş yavaş kaybolmuştur. Böylece baskı damgası yüz yüz ona değin düşmüştür. (Kazaklarda ise seksen seksen bir olmuştur.)

1907 yılından itibaren İtalyanların yaptığı yanlış düzeltmeye çalışanlar oldu. Bunların yaptığı düzeltme her harfi müstakil bir damga hâline getirme idi.

Bunu 1907 yılında ilk gündeme getirenler Alparulı ile Raqmanqululı oldu. Ondan sonra 19021-1922 yıllarında İdirisulı Muhambet de bunlara katıldı. Son yıllarda (1924-1928) ise Bunaşulı ile Toqayulı meseleye müdahil oldu.

Son ikisinin tasarısı elverişli olduğu için basımevlerince kabul gördü. Bunlar baskı harfini iki biçime, kasa sayısını ise elliye düşürmüştür (Kazaklarda kırk birdir), bununla birlikte harf damgalarını tek örneğe indirme talepleri hız kesmeden devam etmiştir. Neticesinde bu talepten birçok tasarı doğmuştur. Kazan'da yapılan toplantıda yukarıda anılan kişilerin baskı harflerini ölçünleştirme tasarısını kabul etti. Bu tasarılar Alparulı, Şarapulı ve İdirisulı'na aittir.

Tek damgalı harfin sözcük resmine getirdiği değişiklik azdır. Sözcüğün resmindeki değişiklik ancak Rusların kalınlık belgisini kaldırmasından doğan değişiklik kadar olacaktır. Bunu kabul etmekten doğacak yarar ise hadsizdir. Hadsiz yararlardan bazıları şunlardır:

Birinci olarak baskı harfi sayısını azaltmakta ve otuz bire değin düşürmektedir. Bizimkini ise yirmi dört yirmi beşe düşürmektedir.

İkinci olarak harf üretme işini yeğniltmektedir (punson, matris³⁰⁰ üretme).

Üçüncü olarak teknik araçlara uymaya elverişlidir.

Dördüncü olarak öğretmeyi, dizgiyi, basılanı düzeltmeyi kolaylaştırmaktadır.

Bu kadar yarara karşılık tek zararımız ise sözcük sonunda uzayıveren harf kuyruğudur. Bundan başka ziyan yoktur. Şimdi meseleye Latin harfleriyle Arap harflerini karşılaştırarak bakalım.

Latin abecesinde harfler büyük ve küçük olarak ikiyeşerlidir. Latin kökenli harfler baskıya tamamıyla uyarlanmıştır. Ancak bu uyarlanma Avrupa için hazır bir şey olsa da bizim için değildir. Türk ulusları onların hazır şeylerini olduğu gibi alıp kullanamaz. Çünkü Latin harflerini değiştirmeden almak mümkün değildir. Harflerin en az yüzde yirmi beş otuzu değiştirilerek alınacaktır. Latin harflerini değiştirmeden almak mümkün değilse bu harflerin makinelerini de değiştirmeden olduğu gibi almak mümkün değildir. Diğer bir deyişle değiştirmeden hiçbir yazı makinesini, hiçbir dizgi makinesini alıp kullanmak olanaklı değildir.

Meselenin bir yönü budur. İkinci yönü ise Türk şehirlerindeki basımevlerinde

³⁰⁰ Harf kalıpları.

yeterli Latin harfi bulunmaz. Qızılorda şöyle dursun Kazan, Ufa, Taşkent ve Semerkand şehirlerinde dahi bulunmaz.

Azerbaycan Latincileri Latin harfiyle abece hazırlayıp bastırmak istediklerinde hiçbir şehirde Latin harfi bulamamışlardır. Başka yerden temin edinceye değin ise beş altı ay geçmiştir. Harf geldikten sonra da Latin harfiyle doğru dürüst dizgi yapacak adam bulunmamıştır. Bunun üzerine kırk kişilik kurs açılmıştır.

Kökü eskiye dayanan Latincileri bulunan, gelişmiş kent kültürü bulunan, sanayisi bulunan Azerbaycanlılar abece bastırmak için bu denli zahmet çektilerse öteki Türlerin, özellikle de bizim Kazaklar gibi olanların Latin harflerini hazır biçimce kopkolay alması düşünülemez.

Azerbaycan'ın Latin kasasında kırk altı kırk yedi göz vardır. Büyük harfler de küçük harfler de bunların içindedir. Latin harflerini alınca Kazak kasasında da kırk altı kırk yedi göz olacaktır. Bu ise Arap harflerinin üçüncü düzeltilmiş hâinden çok olacaktır (Burnaşulı ile Toqayulı'nın yaptığı düzeltme). Üçüncü düzeltmeye göre Kazak kasasında kırk bir göz olacak. Son düzeltmeden sonra ise göz sayısı yalnızca yirmi dört yirmi beş olacaktır. Bu da Latin kasasından iki kata yakın azdır.

Latin harflerinin baskıda kapladığı yere dair elimizde bilgi olmadığı için karşılaştırmayı Rus harfleri hakkında bilgiye göre yapacağız. Çünkü Rus harfleri ile Latin harfleri arasında fark azdır, ikisi de bir dizgeli harflerdir.

Ölçünlü bir formaya on iki puntuyla enterlinsiz dizildiğinde veya on puntuyla enterlinli³⁰¹ dizildiğinde yaklaşık kırk bin Rusça harf sığmaktadır. Tabii bu kitap dizgisinde böyledir. Gazete dizgisinde on puntuyla enterlinsiz dizgi yapılırsa bir formaya yaklaşık elli bin harf sığmaktadır. -

Eski Arap harflerinin on iki puntoluk normal biçimiyle enterlinli dizgi yapıldığında bir formaya kırk bin harf sığmaktadır; on dört puntuyla enterlinsiz dizgi yapıldığında ise otuz iki ila otuz beş bin harf sığmaktadır. Düzeltilmiş üçüncü biçimli harfler on puntuyla enterlinli dizildiğinde bir formaya elli dört bin kitap veya gazete harfi sığmaktadır. Sekiz puntuyla dizildiğinde ise bir formaya yaklaşık altmış beş bin harf sığmaktadır.

Eski harfleri kullanarak büyük kasayla payanda koyup dizildiğinde günlük iş Rus harflerine göre yüzde on on beş daha az verimli olabiliyor. Üçüncü kez düzeltilen harflerde ise verim Rus harflerine göre düşük olmadığı gibi yüksek de değildir. En son düzeltmeden sonraki harflerle yapılan dizgide ise işi verimliliği Rus harflerine göre en az yüzde on beş daha yüksektir.

Demek ki baskı açısında eski harfler Latin harflerinin gerisinde kalmakta, düzeltilmiş yeni harfler ise Latin harflerinin önüne geçmektedir.

Arap harflerinin makinelere uyarlanması meselesine gelecek olursak bunun için eski harflerin dahi uygun olduğunu görürüz. Bakü'de çıkan Komünistler gazetesi

³⁰¹ Enterlin, dizgide satırların arasına açık bırakmak için kullanılan metaldir. (Çev.)

Amerika'dan getirtilen eski harfli dizgi makinesinde dizilmektedir. Düzeltilen harflerle birlikte bir değil iki ayrı abecenin yerleştirdiği makineler çıkacaktır.

Şimdi estetik görünüş meselesi hakkında birkaç söz söylemeye sıra geldi.

Estetik denen şey herkesin zevkine göre değişebilir ancak şunu biliyoruz ki Avrupa yazarları Latin harflerinin tıpkı taslak çizgileri gibi nahoş göründüğünü, Arap harflerinin ise çizgileri çeşitli olduğu için göze hoş göründüğünü söylemişlerdir.

Göze uygun olma meselesine gelecek olursak burada hangi harfle yazılan veya basılan metin daha kolay okunuyorsa o harf göz için zararsız ve uygundur. Çünkü böyle bir harf gözü yormaz. Gözü yormama ve okuma kolaylığı açısından Arap harflerinin Latin harflerinden üstün olduğu yukarıda belirtildi.

Üstünkörü bakıldığında Arap harflerini düzeltmek sıradan ve basit bir iş gibi görünürken başka bir abeceyi kabul etmek devrim gibi bir iş olarak görünür. Bir hareketin devrim veya büyük ıslahat sayılabilmesi için sonuçta büyük bir kazanç elde edilmesi gerekir.

Ancak Latin harflerinden gelecek büyük kazanç şöyle dursun küçük kazanç bile yoktur.

Avrupa ile birlik olmak amacıyla alacağımız desek almak zor olduğu için Ruslar yanına dahi yaklaşmazken bizim bu gerekçemizin ne denli mantıklı olduğu üzerinde bile durmaya gerek yoktur.

Latin harfleri sayı dizgeli damgalar olsaydı harf birleştirme meselesi konuşulabilirdi. Rakamı kim yazarsa yazsın anlarız ancak Latin yazısı hemen anlaşılacak rakam gibi veya Çin yazısı gibi bir yazı damgası değildir.

Başkalarıyla uzlaşmaya gelmeden önce kendi işimizi düzeltmeliyiz. Sözgelimi biraz önce rakamları başkaları gibi soldan sağa doğru yazarız dedim. Bunu böyle yazmak bizim yazımızın yönüne terstir. Ancak ters olmasına karşın çok elverişsiz olmadığından çoğunluktan ayrılmamak için yapıyoruz.

* * *

Yeryüzünde tek bir yazıyla dili farklı ulusları birleştirmek gereği varsa Çin yazısını almak gerektir. Çünkü kim yazarsa anlaşılır olacaktır. Latin harflerini alınca ancak kendi dilinde ve soydaş dillerde yazılanları anlarsın. Onu zaten Latin harfi olmadan da yapıyoruz.

Şunu belirtmek gerektir ki Latinciler iki abeceyi karşılaştırırken Arap harflerinin vaktiyle İtalyanların bozduğu biçimi alıyorlar, düzeltilmiş biçimini ise görmezlikten geliyorlar. Latin'e geçmenin kazancı çok olsa veya Latin'i almanın meşakkati ve masrafı Arap harflerini düzeltmeden az olsaydı bunların düzeltmeye burun kıvrarak Latinci olmalarını makul görürdük. Öyle bir şey yok. Arap harflerini düzeltmeye gidecek para ile emeğin Latin'e geçmenin zahmet ve masrafından bin değil milyon kat az olduğu özel hesap gerektirmeyecek denli açıktır.

Deminden beri söylenenlerin hepsinden çıkarılacak sonuç şudur:

1. Arap harfleri, yazmak ve okumak için Latin harflerinden kolaydır. Bu da okuryazar kişilerin gündelik işlerinde çok yararlı bir şeydir.

2. Okuma yazma öğretimi açısından Arap harfleri Latin harflerinden üstündür.

3. Baskı açısından Arap harflerinin eskisi Latin harflerinden geride, yenisi öndedir.

4. Makinelere uyarlama bakımından Arap harflerinin yenisi Latin harflerinden oldukça üstündür, eskisi dahi uyarlamaya müsait görünmektedir.

5. Arap abecesinin harfleri Kazak seslerini tamamıyla karşılamak için yeterlidir, her türlü yazıma da uygundur. Kazak yazımı çok kolaydır ve kitleler için elverişlidir.

Sonuç olarak iki yazıyı karşılaştırdığımızda açık seçik ortaya çıktığı üzere harf değiştirme meselesini yücelterek gündeme getirmek yersizdir. Böyle meseleleri gündeme getirerek vakitlerini harcayanların emekleri boşa gidecektir.

Abece düzme ve yazım düzme konularında son zamanlarda yapılan çalışmalar çok verimlidir ve bu açıdan biz Avrupa'dan da Amerika'dan da öndeyiz. Harfi tekniğe uyarlama konusunda da onları geçeceğimize kuşku yoktur.

İşte bundan dolayı için de bütün gücümüzü önde olduğumuz bir konuda gereksiz işlere harcayacağımıza geri kaldığımız yanımıza harcamak daha doğru değil midir?

The background of the cover is a grayscale photograph of a desk. In the upper right, a pen and a pair of round glasses are visible. Several sheets of paper with handwritten text are scattered across the desk. The text is in various scripts, including Latin and Arabic. The overall tone is academic and literary.

EDEBİYAT BİLGİLERİ ÄDEBİYET TANITQIŞ

ایران

Söz Başı

Bizim çevremizde açık seçik gördüğümüz, sezdiğimiz, bildiğimiz her şey doğa elinden çıkmış doğal şeylerdir. Orman, deniz, dağ, taş, ırmak, bulak vesaire doğa elinden çıkmış tabii şeylerdir; ev, kerpiç, bahçe, ark, kuyu vesaire ise insan elinden çıkmış yapay şeylerdir. Doğa elinden çıkan doğal şeylerin hepsi doğa dünyasıdır. İnsan elinden çıkan yapay şeylerin hepsi ise sanat dünyasıdır çünkü yapay şeylerin üretilmesine insan aklı, yöntemi ve sanat gücü müdahil olur.

Sanat çeşit çeşittir. Kimileri ev kurar, ark kazar, edik diker, araba işler, keçe basar, kap yapar, hülasa böyle dirlik için gerekli nesneleri üretir. Kimileri gösterişli cami, güzel ev, görklü resim yapar; güzel şarkı, etkili küy, süslü söz ortaya koyar. Birinci sanat ile ikinci sanat arasında ayrım vardır. Birinci sanattan çıkan nesneler hayatı sürdürmek için gerekli araçlardır. Bu yapılırken “güzellikten çok sıcaklık”a önem verildiği için estetik gözetilmez, kullanışlılık, rahatlık ve sağlamlık öne çıkarılır. İkinci sanattan çıkan nesneler ise “sıcaklıktan çok güzellik” gözetildiği için göze güzel, gönle hoş gelen biçimde üretilen nesnelerdir. Birinci nesneler insanın yaratık olarak hayatını sürdürme endişesinden doğan nesnelerdir. İkinci nesneler ise ruhu okşamak ihtiyacından doğan nesnelerdir. Bundan dolayı birinci nesneleri yapmaya sarf edilen sanat dirlik için sarf edilen dirlik sanatı (zanaat), ikinci nesnelere sarf edilen sanat ise güzellik sanatı (güzel sanat) denir.

GÜZEL SANATLARIN KOLLARI

Güzel sanatlar beş kola ayrılır:

Birincisi taştan, tuğladan, ağaçtan veya başka malzemeden güzel biçimde görkemli saray, cami, medrese, ev, bina gibi şeyler yapma sanatıdır. Bu mimari sanattır. (Avrupalılar buna architecture der.)

İkincisi kilden veya metalden dökerek, taştan veya ağaçtan yontarak nesnenin biçimini ve görünüşünü canlandırarak tasvir etme sanatıdır. Buna yontu / heykel sanatı denir. (Avrupalılar bunu sculpture diye adlandırır.)

Üçüncüsü çeşitli boylarla nesnenin devinimini, biçimini, rengini, görünüşünü ortaya koyarak resmetme sanatıdır. Buna tasvir sanatı denir. (Bu, Rusçada живопись / jivopis’ diye adlandırılır.)

Dördüncüsü sesin değişik uyumlarını, ahenklerini, dizemlerini, ezgilerini, renklerini, tınlarını gözeterek kulağa hoş, gönle neşeli gelecek şarkı söyleme ve küy çalma sanatıdır. Buna musiki / ses sanatı denir. (Avrupalılar bunu music diye adlandırır.)

Beşincisi nesnenin durumunu, niteliğini, biçimini, rengini, devinimini sözle güzel bir şekilde söyleme sanatıdır. Bu da söz sanatıdır. (Buna Kazakçada asıl söz, Arapçada edebiyât, Avrupacada ise leterature denir.)

Sanatın öncüsü söz sanatı sayılır. Kazakçada “Öner aldı kızıl til.” (Sanatın öncüsü belagattir.) diye atasözü vardır. Kazaklar bunu söze önem veren, sözün

değerini bilen bir ulus olarak söylemiştir. Söz sanatı önceki sanatların hepsinin işlevini olabildiğince yerine getirebilir. Gökemli saraylar da görklü ve göz alıcı yontular da güzel şarkı ve ezgi de sözle tasvir edilip tanıtılabilir...

SÖZ SANATI³⁰²

Söz sanatı (söz öneri) insan bilincinin üç temeline dayanır: 1) akıl; 2) hayal; 3) gönül.

Aklın işlevi idrak etmek yani nesnelerin niteliğini anlamak ve mantığa vurarak düşünmektir. Hayalin işlevi benzetmek yani düşüncedeki nesneleri belli nesnelerin biçimine ve görünüşüne göstermek, tasvir ederek ve resmederek düşünmek. Gönülün işlevi ise sezmek ve seçmektir.

Dilin görevi aklın idrak ettiğini anlayabildiği kadar, hayalin gösterdiği gösterebildiği kadar, gönülün sezdiğini sezebildiği kadar dile getirmektir. Bunların hepsine kullanabilecek kişi bulunursa dil de kendi gücü kadar işe yarar ancak dili kullanabilen kişi bulmak zordur. Düşüncesini düşündüğü gibi, hayalini gösterdiği biçimde göstermek, gönülün sezdiğini olduğu gibi yalnızca dili kullanarak başka bir şey kullanmadan anlatmak için büyük ustalık gerektir. Meramı dille iletmenin zor olduğunu şuradan da anlamak mümkündür. Büyük Rus şairi Puşkin yazdığı şiirlerden kimilerini on üç kez düzeltmiştir. Yine büyük Rus söz ustası Lev Tolstoy yazdığı yazıları basıldıktan sonra da kaç kez değiştirmiştir. Bu da düşüncedeki, hayaldeki, gönüldeki şeyi dille söyleyerek iletmenin çok zor olduğunu gösterir. Söz sanatının zirvesine ulaşmış sanatçılar, meramlarını dille ifade etmede bu denli zorlanırken başkaları için bu iş nasıl kolay olabilir? Bundan ötürü sözden söz inşa etmek denen iş herkesin elinden gelmez, ayrıca eserlerin bütün sözleri de aynı derecede güzel olmaz.

Öleñge arkimniñ-aq bar talaşı,
Sonda da işinde bar tañdaması.
İşi altın, sırtı kumis söz jaqsısın
Qazaqtıñ kelistirer qay balası?

*Yırda herkesin vardır iddiası,
Ancak içinde vardır müstesnası.
İçi altın, dışı gümüş söz iyisin
Kazak'ın terkipler hangi balası?*

Abay'ın da dediği gibi söz söyleyen ve yazan çok ancak terkibe ulaştıran az olur. “Türlü türlü yüğrük var, hâline göre seğırtir.” Her ozan, her yazar sözü kendince terkip eder, kendi becerisince dizer. Kendi bildiğince düşünür, bundan dolayı her birinin dilinde kendine göre ayırım, kendine göre belgi vardır. O ayırım ve belgileri öylece sözle anlatmak zordur. Her birinin söylediği veya yazdığı sözü okuduktan, iyice tanıdıktan sonra ancak sezilebilen belgiler vardır. Ustaların elinden çıkan nesneleri iyi tanıyan kişi bu ustaların eserlerini nerede görse hemen tanır. Sözelimi bir bıçağı görür ve “Bu, falan ustanın elinden çıkmış.” der, eyeri görür ve “Bu, falan eyercinin elinden çıkmış.” der. Aynen bunun gibi söz sanatçıların ürettiği yapıtları okuyup bunların diline vâkıf

³⁰² Baytursınlı'nın “söz öneri” dediği “söz sanatı”ndan kastın en geniş anlamıyla edebiyat olduğu unutulmamalıdır. (Çev.)

olduktan sonra evvelce okunmamış, adı konmamış yapıtlarını da hemen tanımak mümkündür. Sözün kendisini tanıtan belgi dil veya biçemdir. Bu belgi herkesin kendi anlayışına, kendi bilgi ve görgüsüne göre söz düzmesi, alışkanlık ve beceri kazanmasıyla oluşur. Herkesin kendi tarzı olmasına karşın hiçbir tarz genelgeçer söz düzme kurallarının ve şartlarının dışına çıkamaz. Söz üretenler öncelikle söz ahengi için gerekli olan genel şartları yerine getirir, sonra da varsa kendisine özgü yol ve yöntemi onun üstüne koyar. Dolayısıyla söz üretenler her şeyden önce söz konusu şartları bilmelidir.

BİRİNCİ BÖLÜM EDEBİYAT BİLİMİ

Söz sanatında kullanılan malzeme sözcüktür.

Sözcük bağlamı dil diye adlandırılır. Söz sanatında kullanılan sözcük toplamı da dil veya lügat diye adlandırılır.

Bir eserin dili iki türlü olur: 1) Ozan dili. 2) Sıradan dil. Ozan dili sıra dışı bir biçimde süslenerek söylenmiş sözdür; sıradan dil ise süslenmemiş, öyle basitçe söylenmiş sözdür. Ozan diliyle söylendiğinde söze sıra dışı bir güzellik katıldığı için biçem çok gösterişli olur. Sıradan dille söylendiğinde söze sıra dışı bir güzellik katılmadığı için biçem süssüz ve yalın olur. Bundan dolayı birincisine sanatlı biçem, ikincisine ise yalın metin denir.

Söz sanatı dediğimizde aslında neyi kastediyoruz?

Bir nesne üzerine düşüncemizi, hayalimizi veya ruh hâletimizi söz vasıtasıyla güzelce anlatabilirsek işte bu yaptığımız söz sanatı olur. İçindeki düşüncüyü, hayali ve duyguyu dizgeli, mantıklı, doğru ve düzgün biçimde terkip ederek dışa aktarmak söz üretmek demektir. Yapıt ise bu şekilde üretilen sözdür. Bu şekilde söz üretmek için çok sanat gerektiği yukarıda belirtildi. Söz üretme sanattan beslenirken sanat da bilimden beslenir. Bundan da söz sanatı bilimi (edebiyat bilimi) doğar.

Yapıtın iki yüzü vardır: 1) iç yani düşünce yüzü, 2) dış yani dil yüzü. Bundan dolayı edebiyat bilimi de ikiye ayrılır: 1) yapıtın biçiminin bilimi 2) yapıtın dilinin bilimi.

Dilinin bilimi seslerin, sözcüklerin, cümlelerin yasalarından çıkan dil görünüşünün dizgelerini inceler; yapısının bilimi ise söz sanatından çıkan şeylerin içerik açısından dizgelerini inceler. Bundan ötürü de edebiyat bilimi, dil açısından dil veya lügat mantığı, içerik açısından ise düzyazı dizgesi ve koşuk dizgesi olarak ayrılır.

Her dal üzerinde ayrı ayrı durulacaktır.

Dil Mantığı (Lügat Mantığı)

Söz mantığı dediğimiz şey edebiyatın edebiyat olmasını sağlayan yasaları ve şartları inceleyen bilimdir. Konuşma kuramının amacı edebî eserlerin edebî oluş yasalarını belirtmek, türlerini saptamak, edebiyatçı sanatçıların yapıtlarından örnekler tanıtmak, ustaların sözcüklerle ne yaptığını, dolayısıyla sözcüklerle neler yapılabileceğini göstermektir.

Sözcüklerle güzel bir öykü yazma sanatı da ev kurma sanatına benzer. Sözelimi ev kurmak türlü malzeme gerektir. Bu malzeme toprak ise önce toplanıp yoğrulur, sonra yoğrulan balçıktan kerpiç dökülür. Kerpiç üst üste konarak türlü türlü ev yapılır. Evin iyi veya kötü oluşu hem balçığa hem kerpice bağlıdır ancak çoğunda kerpiçlerin örülmesiyle ilgilidir. Kerpicing nerede nasıl kullanıldığı, sonra evin nasıl olduğu ise yapılan tasarıya bağlıdır. Tasarımı çizen mimar sanatçısı ne denli zengin hayallî ise yapılan ev de o denli görkemli ve görklü olur.

Sözden kurarak düşünceli öykü yaratmak için kullanılan malzeme sözcüklerdir. Toprağın yoğrulup kerpiç yapılması gibi sesler birleştirilerek sözcük yapılmıştır. Kerpiç örülerek türlü evler yapıldığı gibi sözcükler birleştirilerek türlü öyküler anlatılır. Evlerin türlü türlü çıkması balçığı, kerpici, özellikle de örümüyle ilgili olduğu gibi öykünün de türlü türlü çıkması ses, sözcük, özellikle de sözcük dizimiyle ilgilidir. Balçık kötü olursa kerpiç iyi olmaz, kerpiç iyi olmazsa ev iyi çıkmaz. Aynen bunun gibi sesler kötüyse, seslerin birleşmesi de kötüyse sözcüğün kulağa hoş gelmeyeceği bir gerçektir ancak dizimi kötü olursa sesi hoş sözcüklerden de iyi öykü çıkmaz.

Dolayısıyla işin çoğu kerpicing nasıl örüldüğüne ve tasarımın nasıl yapıldığına bağlı olduğu gibi öykünün güzel çıkması da sözün dizilişi ile anlatıcının düşüncesine bağlıdır. Mimar ne denli zengin hayallî ise ev de o denli görkemli ve güzel olacağı gibi yazar ne denli zengin hayallî ve usta düşünceliyle yarattığı yapıt da o denli düşünceli, etkili ve güzel olacaktır. Güzel bir bina yapmak için mimar, inşada kullanılacak malzemelerin özellik ve niteliklerini bilmelidir. Bunları gerekli yerlerde kullanmayı iyi bilmelidir. Kerpicing çeşitli örüş tekniklerini iyi bilmelidir. Yine belirlenen tasarıya göre evi en güzel biçimde inşa etmeyi de bilmelidir. Bütün bunları bilmek için de mimarlık bilimini iyi bilmelidir. Bunun gibi eldeki sözcükleri dizgeli biçimde birleştirip terkip ederek güzel bir yapıt ortaya koyabilmek için de edebiyat bilimini iyi bilmek gerektir. Sesin, sözcüğün, cümlelerin özellikleri ile niteliklerini tanımak ve yasalarını bilmek, ev yapmaya gerekli malzemenin özellikleri ile niteliklerini bilmek gibidir. Gerekli malzemeyi hazırlayıp ev kurmaya başlamak, sesin, sözcüğün, cümlelerin durumunu öğrendikten sonra her birini yerli yerinde kullanarak düşünceli öykü kurmaya başlamak gibidir.

Anlatıcı düşüncesini kendisi için söylemez, başkaları için söyler, bundan dolayı düşüncesini başkalarının zorlanmadan anlaşılacak biçimde söylemelidir. Bunun için de anlatıcı konuştuğu dili iyi kullanabilmelidir yani her sözcüğün anlamını

Çok iyi bilmeli ve doğru cümle kurabilmelidir. İnsan ana dilini küçüklüğünden başlayarak duya duya öğrenir. Sonra dil bilgisi kitaplarından yararlanır. Ondan sonra da iyi yazarların yapıtlarını okuyarak kendisi de uygulama yaparak öğrenmeyi sürdürür. Kazak dilindeki bütün sözcükleri bilmemiz demek Kazak dilini kullanabiliriz anlamına gelmez. Sözcüğü kullanabilmek, söylenecek düşünceye uygun sözcükleri seçebilmek ve bu sözcükleri cümle içinde yerli yerine koyabilmek demektir. Kazak çevresinde yaşayan herkesin ortak varlığı olmasına karşın Kazak dilini herkes aynı biçimde kullanmaz. Sözcükleri herkes kendince alır, kendince kullanır. Bütün bir öykü anlatmak şöyle dursun birkaç sözlük selamlaşmada bile dili her kişi kendine göre kullanır. Sözelimi kimi “Amansız ba?” (Sağ mısınız?), kimi “Esensiz be?” (Esen misiniz?), kimi “Sälemet jürsiz be?” (Selamet yaşıyor musunuz?), kimi “Küyli, quwattı barsız ba?” (Gücünüz kuvvetiniz yerin de mi?) diye selamlaşıyor. Hepsinin de düşüncesi ve amacı birdir. Hepsi de sağlık ve esenlik sormaktadır ancak herkes başka sözcükler kullanarak kendince sormaktadır.

İşte insanlar bunun gibi düşünceyi sözle ifade ederken de ana dilindeki sözcüklerin her birini türlü türlü kullanırlar. Kısaca söylemek gerekirse herkes sözcüğü kendi isteğine göre alır ve kendi uygun gördüğü biçimde kullanır. Kendi isteğine göre alıp kendi uygun gördüğü biçimde kullandığı söz ise o kişinin sözü olur.

Güzel olması için sözün yasalarını ve şartlarını bilerek dizmeye dil mantığı denir.

Söz Seçme

Yapıtın dişi iki türlü olduğu yukarıda belirtilmişti. Birincisinin ozan dili, ikincisinin ise yalın dil olduğunu söylemiştik. Bu iki dil arasındaki ayrım şudur: Yalın dil çoğunca sözün doğruluğunu, açıklığını, arılığını ve kesinliğini tercih eder. Ozan dili ise sözün doğruluğunun, açıklığının, arılığın, kesinliğinin yanında güzel ve ahenkli olmasını da ister.

Yapıtın güzel ve hoş olmasını sağlayan seçme talepleri şunlardır:

Söz Doğruluğu

Sözün doğru söylenmesinden kasıt her sözcüğün, her cümlemin doğru olarak kullanılmasıdır. Bunun gerçekleşmesi içinse şunlar gerekir:

Sözcüklerin yapısını ve anlamını değiştiren çeşitli yapım eki, çekim eki, ilgeç gibi şeyleri iyi bilmek ve her birini yerli yerinde kullanmak.

Cümle içindeki sözcükleri doğru çekimlemek, doğru oklulamak, doğru birleştirmek.

Cümleleri doğru yerleştirmek ve birbiriyle doğru ilişkilendirmek, doğru birleştirmek.

Dil Arılığı

Dil arılığı dediğimiz şey, ana dilinin sözcüklerini başka dillerin sözcükleriyle alalamamaktır. Başka dillerden sözcük almak gerektiğinde halkın alışıp benimsediği, anlamını anladığı sözcükleri tercih etmektir.

İyi Rus yazarlarına bakacak olursa çoğunca şunlara dikkat ettiklerini görürüz:

a. Eskimiş sözcüklerin semtine uğramamışlardır.

b. Yeni çıkan sözcüklerden kaçmışlardır.

c. Kendi dilinde bulunan sözcük yerine yad elden sözcük almaktan kaçmışlardır.

ç. Yörelık sözcüklerden yani belli bir yerde kullanılıp başka yerde kullanılmayan sözcüklerden uzak durmuşlardır.

Kazak edebiyatının tam anlamıyla gelişip olgunlaşmadığı için Kazakça sözcükleri eski ve yeni diye ayıramayız, yörelık sözcük meselesinde de çok katı olamayız. Bizim şiddetle kaçınmamız gereken tek şey yadıcılık yani yabancı sözcük hayranlığıdır.

Bizim gibi kültür yemişine ağzı yeni değmiş bir ulus, kendi dilinde yok diye kültürlü ulusların dilindeki hazır sözcükleri sürekli alırsa ana dili ili yad dilin sözcüklerini karıştıra karıştıra sonunda hiç ayrımında olmadan öz dilini de yitirebilir. Bu yüzden kültürlü ulusların dilindeki edebiyat ve bilim kitaplarını Kazak diline çevirirken hazır terimlere aldanmadan araştırarak ana dilimizden söz bulmamız gerektir. O zaman edebiyatımızın dili arı olur ve yukarıda dile getirilen seçme geleneğinin şartı da yerine getirilmiş olur.

Dil (Lügat) Açıklığı

Söylenen söz açık, anlamlı, anlaşılır ve kuşkuyla düşürmeyecek biçimde olmasına dil açıklığı denir. İfadenin açık ve anlamlı olması için anlatıcı anlatacağı nesneyi açık seçik tanımalıdır. Kişi ancak açık seçik bildiği nesneyi açık anlatabilir, gölgeli bildiği nesneyi ise gölgeli ve dumanlı anlatır. Bundan dolayı kiminin sözünü açık anladığımız hâlde kiminin sözünü açık anlamayız, yalnızca yorum ve öngörüde bulunuruz...

Dil Kesinliği

Sözcüğün anlamının düşünülen kavrama denk gelmesine dil kesinliği denir. Sözün kavrama denk gelmesi için sözcüklerin anlamlarını doğru ayırt edebilmek gerektir. Dil kesinliğini bozan çoğunca anlamdaş sözcüklerdir.

Anlamdaş sözcükler, anlamı yakın sözcüklerdir. Sözelimi batırlık (baturluk), erlik (erlik), batıldıq (cesurluk), ötkirlik (bıçkınlık), öjettik (gözü karalık) gibi sözcükler. Bunların hepsi yürekliliği (jürektilik) göstermesine karşın her birinin kendi rengi ve ayırtısı vardır. Bu sözcükler ayırtısı bilinmeden ya da anlaşılmadan birbiri yerine kullanılırsa dil kesinliğine eksiklik getirir. Dil kesinliği şu durumlarda bozulur:

Ayak bağı olmaktan başka işe yaramayan sözcükler cümleye girdiğinde kesinlik bozulur.

Örnek:

- a) Kimileri servet toplayıcı, mal biriktirici, kâr kovalayıcı olur.
- b) Kendi gözümle görüp göz önünden geçirerek geldim.
- c) Onun kalıplaşmış erken kalkma alışkanlığı vardı.

Bu üç örnekte cümleden çıkarıldığında bir eksiklik oluşmayacak sözler “mal biriktirici, kâr kovalayıcı, göz önünden geçirerek, kalıplaşmış” sözleridir. Bunlar cümlelerin içinde öylece durmaktadır, anlama sağladıkları bir yarar yoktur.

Oydaş cümleler art arda sıralandığında kesinlik bozulur. Sözelimi: “Ben yaşlandığım zaman kocası yok diye bakmadı, durumu yok diye yanmadı, gücü yok diye yanaşmadı, hâli yok diye kollamadı.” Bu anlatım biçimi güzel görünmesine karşın iç anlamı düşüncüyü güçlendirmiyor, yalnızca sözü çoğaltıyor ve cümleyi uzatıyor.

Dil Canlılığı

Söz doğru, arı, açık ve kesin söylenmesinden başka seçilen sözcüğün canlı ve renkli olmasını da talep eder. İnsan için somut şey soyut şeyden daha anlaşılırdır, canlı varlığın durumuna cansız varlığın durumundan daha aşınadır. Bu yüzden de kişi konuşurken sözü tam anlaşılсын diye soyut şeyleri somut şeyler gibi, görünmez şeyleri görünür şeyler gibi tasvir eder, cansız varlığı canlı varlık gibi anlatır. “Alçak gönüllü, sakat akıllı, haram düşünceli” demek, ³⁰³“Hava püskürüyor, şimşek çakıyor, su çekildi” demek veya “saban kulağı, ocak başı, ev tepesi” demek soyut nesneleri somut nesneler gibi, cansız varlıkları canlı varlıklar gibi, görünmez şeyi görünür şey gibi kalıba sokmak, betimlemek ve anlatmaktır. Bunlar artık kişileştirmeden çıkmış deyim hâline gelmiştir. Bu tür sözler yalnızca özel durumlarda değil genel durumlarda da kullanılır...

İKİNCİ BÖLÜM

I. DÜZYAZI ve KOŞUK DİZGESİ

Yalın biçem ve sanatlı biçem olmak üzere iki türlü biçem bulunduğu yukarıda söylemiştik. Bunlardan hangisiyle söylersek söyleyelim yaptığımız şey söylemektir ancak söylemeği temel biçimine göre ayırmak gerektiğinde yalnızca yalın biçemli söylemeğe söylemek diyoruz; süslü biçemle söylenen söze ise yırlamak ve terennüm etmek diyoruz. Söylemek de yırlamak da terennüm etmek de günümüzde edebiyatın içine giren yalın biçemli ve sanatlı biçemli metinleri anlatmada yetersiz olduğu için yalın biçemli metinleri düzyazı (qara söz), sanatlı biçemli metinleri ise koşuk (darındı söz) diye adlandırmak daha uygundur. Mevcut duruma değil de işin aslında bakıldığında düzyazı (qara söz) ile söylemek

³⁰³ Örnekler Türkçeye uyarlanmıştır. (Çev.)

(söylew), koşuk (darındı söz) ile yırlamak (jırlaw) ve terennüm etmek (tolğaw) sözlerinin aynı anlama geldiği ve birbirlerinin yerlerine kullanıldığı görülecektir. Düzyazılı yapıtların da koşuklu yapıtların da manzum ve mensur türleri olur.

Sözün değeri hoş a gitmesiyle ölçölür. Söz, anlatım yanının güzelliğıyle, anlam yanının güçlölüğüyle gönölde yer bulur. Sözün güzelliğı ise musikisinin hoşluğunda ve nakşının gösterişinde bulunur.

Musiki güzelliğı sözcükleri ses açısından düzenli ve uyumlu dizmekle olur. Sözün gücü sözcüğün alışılmış anlamı üstüne anlam koşma yöntemleriyle sağlanır. Bunların hepsi dil (lügat) seçme konusunda dile getirilmişti. Burada bazı sözlerin yalın, bazı sözlerin ise sanatlı oluş sebebi üzerinde durmak gerekir. Bunun sebebi şudur:

Yukarıda da belirttiğimiz üzere yalın söz dediğimiz şey yalın biçemle söylenmiş söz yerine kullanılan kavramdır, sanatlı / bedii söz dediğimiz ise süslü biçemle söylenmiş terennüm yerine kullanılan kavramdır.

Söz yalın olarak söylediğinde dikkat çoğunlukla zihin yanına verilir ve görüşün derin, anlamın güçlü, düşüncenin kanıtlı olması, dolayısıyla söylenen sözün akılda kalıcı olması ön pilanda tutulur.

Sözü sanatlı olarak söylendiğinde dikkat çoğunlukla hayat yanına verilir ve imgenin tam, benzetmenin isabetli, mantığın sıra dışı olması, dolayısıyla söylenen sözün gücüyle ruhu etkilemesi ön pilanda tutulur.

Söz doğruluğuyla akılda kalır, renk güzelliğıyle ise gönölde kalır. Renk güzelliğı dediğimiz şey uyumdur, yaraşıktır. Güzelliğın temelinde uyum bulunduğı koşuk metinler bölümünde dile getirildi. Bunu yinelemenin gereğı yoktur.

“Sözdiñ körki – maqal, jüzdiñ körki – saqal.” (*Sözün görkü mesel, yüzün görkü sakal.*) diye bir Kazak atasözü vardır. Burada mesel / atasözü ile sakalın anlamı kuru birer güzellik ögesi olması değildir. Bunlardan birini söze, birini ise yüze kıyas yoluyla görk kılan insan düşüncesi ve ruhudur.

Düşünce iki biçimde olur. İnsan nesneyi ya gereğince düşünür ya da gönlünce düşünür. Nesne değişik niteliklerde olur. Bu niteliklerden bazıları kendisinde bulunur, bazıları ise insanların yakıştırdığı nitelikler olur. Sözgelimi nesnenin kimini sıcak, kimini soğuk, kimini düz, kimini pürüzlü, kimini katı, kimini yumuşak diye nitelendiririz.

Bunlar nesnenin kendisinde bulunan özelliklerdir. Bu niteliklerden bazıları insanın hoşuna gidebilir, bazıları ise hoşuna gitmeyebilir. Sözgelimi sıcak nesne, düz nesne, yumuşak nesne insana hoş ve sevimli gelebilir; soğuk nesne, pürüzlü nesne nahoş ve sevimsiz gelebilir. Bunlardan bazısını hoş ve sevimli, bazısını nahoş ve sevimsiz diye nitelendirmek nesneyi gereğince nitelendirmek değil gönlünün isteğince nitelendirmektir. Bunun gibi bir şey hakkında konuşurken de onu ya gereğine göre ya da gönlümüze göre ele alıp konuşuruz. Sözgelimi bir kişi hakkında konuşurken ya gereğe göre alıp rengini, biçimini, karakterini,

ahlakını, yapısını, doğasını, yaşayışını, işini anlatırız ya da duyguya göre alıp onu sevip vermediğimizi, sayıp saymadığımızı söz konusu ederiz.

Aynen bunun gibi şarkının sesi gerek yanı olur. Şarkının bizde bıraktığı etki ise duygu yanı olur.

Bir şeyin özünü anlayıp onu tam manasıyla tanımak istersek sözgelimi bir olayın iç yüzünü bilmek istersek ya da bir kişinin karakterini doğru öğrenmek istersek yalnızca gerek yanını ele almalıyız, duygu yanını ise asla işe karıştırmamalıyız. Ancak o zaman gerçeğe ulaşabiliriz. Bundan dolayı nesneyi gereğince anlattığımız zaman gönül yani duygu yanı ortadan kalkar. Görk, nesnenin duyguluk yanıdır. Nesneyi gerek yanıyla anlatırken duygu yanı göz ardı edilir dediğimizde gerek yanı ele alan sözde görkün yeri yoktur anlamı çıkar. Nesnenin gerek yanı kendisinde bulunan gerçek yanıdır, nesnenin duygu yanı ise kendisinde yoktur; sözgelimi çalınan kara, atılan suç, yakıştırılan dedikodu, vurulan damga, sürülen pudra gibi insan tarafından yapılandırılan bir şeydir.

Meselin / atasözünün önemi yalnızca söze görk olmak ise, sakalın önemi yalnızca yüze görk olmak ise gerçeğin böyle şeylere ihtiyacı yoktur. Sürülen pudra gibi tek güzellik için gerekli nesne, gerçeğin yüzünü gölgeler; gerçek açık ve yalın olduğu nispette aydınlık olur. Gerçeği süslemek, gerçekliğini güzelleştireceğim diye yüzünü çiziktirmek ışığını söndürmek demektir. Gerçekliğiyle akılda kalmayı erek tutan sözler, sakal bıyık gibi görk olacak nesnelerden azade olur. Bunun için böyle söze yalın söz denir. Gösterişle, güzelliğiyle gönle hoş gelen sözler ise mesel gibi insana güzel görünen şeylerle hoş gelir. Bunun için böyle sözler estetik / bedii söz veya sanatlı söz diye adlandırılır. Yalın söz nesneyi gerek yanıyla ele alıp akla göre konuşan gerçek söz yani gerçek hikâyedir. Sanatlı söz nesneyi duygu açısından ele alıp hayale göre konuşan gerçek dışı yani kurgu hikâyedir. Sanatlı söz gönül dilidir, yalın söz ise akıl dilidir. Yalın söz akıl zenginliğine bağlı nesne, sanatlı söz ise hayal zenginliğine bağlı nesnedir. Yalın söz dünyayı olduğu gibi alıp anlatır. Sanatlı söz ise dünyayı gönlün hissettiği, hayalin resmettiği biçimde anlatır. Yalın söz söylediğini aklın yettiğince ispatlayıp anlamlandırarak hakikat biçiminde anlatır. Sanatlı söz ise hayalin gösterdiğine göre betimleyip biçimlendirerek çoğunca varsayım biçiminde anlatır. Yalın söz dünyada gerçekten vuku bulmuş olayları ve gerçekten var olan şeyleri anlatır. Sanatlı söz olma ihtimali bulunan şeylerden de söz eder, hatta bir yolunu bularak olmayan olaydan olmuş, olmayan nesneden varmış gibi söz eder. Uydurarak, hayal ederek güzel hikâye yazmak yalnızca şairliği olan kişilerin elinden gelir. Yalın söze düzyazı (qara söz), sanatlı söze koşuk söz / üstün söz (darındı söz) denmesinin sebebi de budur. İmdi düzyazıda sözü edilen şeyin dünyada kesinlikle olan ve bulunan şey olduğunu, koşuk sözde sözü edilen şeyin ise o şekliyle olmasa veya o hâliyle bulunmasa dahi dünyada olmuş veya olabilecek şey olduğunu bilmek gerektir. Kısaca söylemek gerekirse

düzyazı bildiğimiz yaratılmış âlem hakkındaki hikâye, koşuk ise varsayılan âlem hakkındaki hikâyedir.

Gerçek âlem hakkında konuşurken basit bir biçimde, kaba dille gereğince konuşuruz. Varsayılan âlem hakkında konuşurken ise duygumuza göre biçimleme ve betimleme yaparak sanatlı bir dil kullanırız. Ancak gerçek âlem hakkında konuşurken açıklık getirmek için sözü süslemek gerekirse yalın biçem yerine sanatlı biçem kullanılır.

Düzyazı ile koşuk arasındaki ayrım, işlevine göre şöyledir: Koşuk söz kişinin düşüncesine renk katar, gönlüne neşe verir; düzyazı ise insana yalnızca idrak verir.

Arapçada düzyazılı yapıta nesir, koşuklu yapıta ise nazım denir. Arapça konuşurken biz de böyle diyoruz, Kazakça konuşurken qara söz ve darındı söz diyoruz.

II. KOŞUK

Önceki bölümlerde belirttiğimiz üzere koşuk (darındı söz) dediğimiz ozan dilli yapıtlardır, burada tekrara girmenin gereği yoktur.

Düzyazının (qara söz) genellikle bilginlerin ve hatiplerin sözü olduğu düzyazı örneklerinden anlaşılmaktadır. Koşuk söz öyle değildir, koşuk ozanların ve yeteneklilerin sözüdür. Ozanlar, bilginler gibi olayı veya nesneyi olduğu gibi, mevcut hâliyle değiştirmeden anlatıp doğru bilgi vermeye ve doğrulamaya çalışmaz; nesne olduğu biçimiyle, olay vuku bulduğu hâliyle ozan için çok sıradan, basit görünümlü ve yabaniydir. Onun için ozan bütün bunları kendi gönlünce anlar ve kendi anlayışınca betimleyip gösterirler. Bu kendi varsaydığı âlemi ise sözle anlatmak için bütün sanatını ve ustalığını ortaya koyar, ozanın bu biçimde söylediği söz sanat eseri / edebî eseridir. Bunu yapmak için kullandığı sanatın adı da ozanlık / şairliktir.

Ozanlık verimleri ya da sanat biçimli yapıtları ileri uluslar söylenişine göre üçe ayırır: 1) destansı (epik), 2) coşkun (lirik), 3) acıklı (dramatik). Bu ayrım Kazak yazılı edebiyatı biçimleri için uygun olsa da sözlü edebiyatı biçimleri için uygun değildir. Bu yüzden Kazak sözlü edebiyatı verimleri söyleniş biçime göre değil de kullanım yerine göre ayrılır. Böyle bir tasnif yapılmazsa sözlü edebiyat verimlerinin çoğu yukarıda gösterilen üç öbeğin hiçbirine giremez ve dışarıda kalır. Sözlü verimler derken yalnızca edebî yapıtları kastediyoruz. Kazak sözlü edebiyatında hitabet yapıtları yoktur. Neden olmadığını da biraz üzerinde durarak izah etmek gerekir.

Yazısı çizisi olmayan ulusta hitabet yapıtları olmaz çünkü yazısı çizisi olmayan ulusta bilim ve sanat da olmaz. Bilim dediğimiz dünyayı yani doğayı doğru tanımadır, bilim yoksa dünyayı doğru tanıma da yoktur. Eski insanlar, dünyayı doğru tanımadıkları için, dünya hakkında bilgi toplayacak bakışları ve anlayışları doğru olmadığı için doğanın gücünü, işini ve özelliklerini yanlış anlamışlar,

yanlış anlatmışlardır. Bu yüzden de eski insanların masallar gibi, masal yırlar gibi yapıtları bize basbayağı yalan geliyor ve bizim aklımıza sığmıyor.

Her ulusun yazı çizi bilmediği bir dönem vardır, bu yüzden masal gibi yalanlar her ulusta mevcuttur.

Edebiyat verimlerini düzgün biçimde sınıflandırmak gerektir. Batı uluslarından çıkan bilginler sözlü edebiyatı da söyleniş biçimine göre üç temel öbeğe ayırmıştır:³⁰⁴ 1) destan (äweze), 2) lirik (tolğaw), 3) dırama (aytıs). Neden böyle sınıflandırıldığı her bölümde ayrı ayrı ele alınacaktır.

1. Destan (Äweze)

Destancı söylediği söze kendisini katmaz, kendi dışındaki dünyada olan işi hikâye eder.

Uyarı: Dış dünya denmesi şundan dolayıdır. İnsanda iki dünya vardır: iç dünya, dış dünya. Akıl, gönül, hayal gibi insanın ruhuyla ilgili iç dünyasıdır; bunun dışındakiler yani diğer insanlar, yaratıklar, nesneler, bütün âlem dış dünyadır. Destan dış dünya hakkındaki sözlerdir.

Ozan destan biçiminde yırlarken olayı içinde bulunmuş ve yaşamış bir kişi gibi anlatmaz, yalnızca dışarıda durup gözlemleyen bir kişi gibi hatta başkasından işitmiş bir kişi gibi anlatır. Olayı böyle anlatıp göstermeye gözlemci anlatım denir. Ancak hikâye edilen olay vuku bulduğu için, ayrıca anlatıcı olaya kendince güzellik kattığı için yapıta destan (äweze) denir.

2. Lirik (Tolğaw)

Lirikte anlatıcı anlattığı şeyi dış dünyadan değil iç dünyasından alır. Terennüm edici ozan her şeyden önce ruhunun durumunu, kederini, yararını, acısını, üzüncünü, sevincini anlatarak sıkıntısını dağıtmak için terennüm eder. Sonra iç dünyasında meydana gelen durumları, nesneleri dışarı çıkararak başkalarına duyurmak, onları da aynı ruh hâletine sokmak ve böylece kendi hâlini anlatmak için terennüm eder. Kısaca ifade etmek gerekirse lirik, gönül kuşunun ötmesidir, ruhun çaldığı küydür.³⁰⁵ Şairlik yalnızca kendi ruh hâletini terennüm etmek değildir, aynı zamanda özgelerin hâlini de bilip göyünerek terennüm edebilmektir.

Destan dış dünyanın yırıdır, lirik ise iç dünyanın küyüdür diye ikiye ayırsak da esasen iki âlem arasında bir ilişki vardır. Nesneyi tanıma işinin iki yanlı olduğunu yukarıda “Düzyazı” ve “Koşuk” bölümlerinde anlatmıştı. Nesneleri tanıyıp belleğimize kaydederken bunlarla ilgili değerlendirmelere ister istemez ruh dünyamız da katılır. Dış dünyada gördüğü ve bildiği şeyler yalnızca seçilip tanınarak belleğine kaydedilmekle kalmaz, aynı zamanda ruha da etki eder. İnsan gördüğü bildiği nesnenin veya işin kimine üzülür, kimine sevinir, kiminden çekinir,

³⁰⁴ Arap harfli özgün metinde eksik basıldığı anlaşılan bu bölüm tamamlanarak çevrilmiştir. (Çev.)

³⁰⁵ Küy, Kazaklara özgü sözsüz bir müzik biçimidir. (Çev.)

kiminden irkilir. Sezilen dış dünya ile sezen iç dünyanın sınırı bellekle birleştikleri yerde yırtılır ve birbirine karışır. Dış dünyadan belleğe gelen bilgi ile belleğin yanında duran ruhun durumunu birbirine karıştırmadan ayrı tutmak mümkün değildir. İnsan belleği nesnenin yalnızca görünüşünü kopyalayan bir fotoğraf makinesi değildir. Nesnenin sureti insan belleğine ulaştınca insanın düşüncesini de duygusunu birlikte uyandırır. İnsanın duygusunu uyandırmayan nesne sezilmeyecek kadar soyut geçer, ancak insan dikkatinin bazen dış dünyaya bazen de iç dünyaya çokça kaydığı zamanlar olur. Kimileyin dışarıdaki nesne insanı çok korkuttuğunda, çok sevindirdiğinde veya olağanüstü olduğu için şaşırttığında insanın aklını alır ve dikkatlerini kendisine çeker. Bazen insan kendi düşüncesi, kendi hayali, kendi ruh hâli yüzünden çevresinde olup biten işleri, güzel dış dünyayı görmez olur. Bunlar insanın dikkatini dış dünyadan iç dünyaya kaydığı zamanlardır. Böyle insanların çoğu dikkatini daha ziyade iç dünyaya çeviren insanlardır. Kimileyin hem iç hem dış dünyanın gücü eşit olur ve dikkatimiz de eşit biçimde çekilir. Sözelimi bir şey veya iş ne denli güzelse onları o denli severiz. Ne denli sevimsiz ve kötü ise onlardan o denli nefret ederiz.

Deminden beri anlattığımız şeylerden çıkarılacak sonuç şudur: Masal dış dünyanın yırıdır, lirik iç dünyanın küyüdür sözünden ikisi iki ayrı şeydir ve asla bir araya gelmezler gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır.

3. Dırama (Aytıs)

Bundaki atışmada kişiler güreşen iki pehlivan gibi birbirini dikkatle gözetler ve izler. Güreşte birbirini devirmek için kullanılan oyun ve taktikler burada da kullanılır. Aytışma mensur sözle değil manzum sözle yapılır, onun için buna atışma denir. Mensur atışmaya şakalaşma (âzil-eregis) denir. Belki manzum atışma da ilk başlarda şakalaşma ve tartışmadan çıkmıştır, daha sonra yalnızca atışma denen biçimi kalmıştır. Güreşirken güce oyunun yoldaş olması gibi atışırken de ozanlığa taktik yoldaş olur. Taktiği olmayan ünlü bir ozanı, taktik sahibi sıradan bir ozan yenebilir.

Atışmada ozanlar çeşitli konular üzerine söz söyleyerek birbirini alt etmeye çalışır. Çoğu zaman biri diğerinin ilinde ve boyunda bulunan kusurları öne sürerek üstün gelmek ister. Atışmanın bu açıdan toplum nezdinde çok yararı vardır. Kişide, ilde, boyda bulunan sevimsiz işleri ve huyları göstermek halkın kendisini düzeltmesine yardımcı olur. Bu fark edildikten sonra atışma ikinci bir biçime geçmeye başlamıştır. Atışma ilk başlarda gerçek içi ozanın atışması iken son zamanlarda bir ozan atışmayı kendileri yürütür olmuştur. Diğer bir deyişle bir ozan karşısında rakip ozan varmış gibi bütün atışmayı kendisi götürür olmuştur. İnsanın, ilin veya bütün bir ulusun sevimsiz işlerini, huylarını, davranışlarını ortaya koymak istediklerinde ozanlar iki ozanın atışması gibi sundukları şiirler yazmaya başlamıştır. Böyle atıştırarak yazılan şiirler son zamanlarda iki ozanın

karşılıklı atışması gibi yaparak gün geçtikçe atışmalarda eleştirilen sevimsiz iş ve huyları alanlarda gösteren kişiler türedi. Ondan sonra zaman geçtikçe bugün oynanan alan eğlencesi hâline gelebilirdi. Oynanarak sergilenen işlere alan eğlencesi (alañ aldanişı) dememiz boşuna değildir. Burada gösterilenler hayatın kendisi değil yalnızca biçimidir. Aynaya düşen gölge misali alana hayatın kendisi değil yalnızca gölgesi düşmektedir. Alan aynasına yansıtılarak gösterilen çoğunca gerçek hayatta, insanlar arasında olan kavga dövüş, tartışma çekişme, atışma vuruşma, üzüncü sevinç gibi çeşitli hâller olduğundan söz sanatının bir türü Avrupa dillerinde yalnızca “atışma” anlamında değil “kavga dövüş, çekişme” anlamında da anlaşılır. Avrupa edebiyatını örnek almayıp da edebiyatını tabii seyri içinde geliştirseydi Kazak atışma yırları da hiç kuşkusuz alana ine ine sonunda alan eğlencesine dönüşürdü. Örneği başka uluslardan aldığımız için alan edebiyatı bizde birden bire ortaya çıkıverdi.

Destan, lirik, atışma içinden en yaşlısı destan, ortancası lirik, en küçüğü atışmadır. Atışma Kazaklarda sözlü edebiyat verimi olmasına karşın atışma tartışma biçimindeki yapıtlar başka uluslarda yazı, sanat ve bilim çıktığından beri vardır. Gerçek atışmalar değil ama kurmaca atışmalar da Kazaklarda sonradan çıkmıştır. Aslında atışma biçimli yapıtlar sözlü edebiyatta yoktur.

ELEŞTİRİCİ DÖNEM

Eleştirici dönem (sındar dâwir) sözü, Kazak edebiyatının eleştirisi olan yani eleştiri yoluyla çıkan ve güzelleşen devri anlamında bir sözdür. Eleştiricinin (sındar) bir anlamı eleştirisi olan, diğer bir anlamı ise kusursuz, eksiksiz, çok güzeldir.

Bu sözün iki anlamı da Kazak edebiyatının son yeni devrini çok güzel nitelendirir. Eleştiri terazisi kurulmadan edebiyat sözü eleştirici yani kusursuz olamaz. Kazak sözlü edebiyatı da dindar dönem edebiyatı da ne denli iyi olursa olsun kusursuz güzel değildir. Bunların bir yanı ne kadar güzelse diğer bir yanı o kadar kusurludur. Ozanlıkları ne denli güçlü olursa olsun söz konusu iki devir ozanlarının sözlerinde güzellik yanında at sürçmesi kadar büyük kusurlar da bulunur. Böyle oluşunun ana sebebi şudur: O dönemlerdeki Kazak ozanları değerli sözle değerli olunacağını ozanlık sezgisiyle sezmelerine karşın açık seçik biçimde bilmiyorlardı.

Bu yüzden ozanlar kusursuz söz üretmemişlerdir, değerli söz konusundaki bilgileri ozan kadar olan dinleyiciler de ozanın sözlerini denetleyip eleştirememişler. Değerli taşın, değerli demirin, değerli eşyanın hangi özelliğiyle değerli olduğunu bilmeyen kişi taşın, demirin ve eşyanın iyisini bulup almayı da bilemez. Eleştirici döneme değin Kazak ozanları da ozanları dinleyen insanlar da sözün neyle değerli olacağını bilmedikleri için sözün değerini yükseltememişler, bilakis düşürmüşlerdir.

İnsana kendi üstündeki alıştığı kusurlar kusur olarak görünmez, kendi evindeki eksiklikler eksiklik olarak görünmez. Halk için de öyledir. Töresindeki, durumundaki, geleneğindeki kötü ögeler kötülük olarak görünmez. Kendimizdeki

kusur, kusuru olmayan birini görünce görülür; evimizdeki eksiklik, eksikliği olmayan bir ev görüldüğünde göze batar. Halktaki kötü alışkanlık, başka halktaki iyi bir alışkanlığı gördükten sonra anlaşılır.

Bunun gibi Kazak ozanlarının özlerinin de sözlerinin de kusurları, eksiklikleri, kötü alışkanlıkları sanatçı Avrupa halkının eleştirici edebiyatını gördükten sonra fark edilip görünür oldu. Ancak ondan sonra Avrupa edebiyatından aşılıp Kazak edebiyatının iskeletini sağlamlaştırıp görünüşünü düzeltmek isteyenler çıkmaya başladı. Kazak edebiyatının düzeltilmesinde çok önemli rol oynayan eserler Abay'ın yazdıklarıdır. Abay'la birlikte yürüyenler de çıkmasına karşın onlar edebiyatın yeni niteliğini Abay gibi açık bir biçimde gösteremediler. Bu yüzden de Kazak edebiyatının eleştirici dönemi Abay'ın yazdıklarıyla başlar.

Yukarıda söylenen “eleştiri yoluyla çıkıp güzelleşen” sözünü birinin eleştirisini dikkate alıp ondan sonra çıkan biçiminde anlaşılmalıdır. “Eleştiri yoluyla çıkan” dediğimiz şey çıkarının hem yazar hem eleştirmen olduğunu ifade ediyor. Avrupa edebiyatıyla tanıştıktan sonra Kazak ozanları sözün nasıl değerli olacağı sırasına ermeye başladılar. Sözün bu sırrını bilmek, eleştiri bilmek demektir. Seyis, nasıl yüğrük olma sırlarını bildiği için atı rahatça eleştirebilir. Bunun gibi sözün değerli olma sırlarını bilen adam sözü eleştirebilir. Eleştirebilen kişi yazabilen bir ozan ise ozan olarak yazdığı sözler de kendi eleştirmenlik yanında eleştirilerek eleştiri yoluyla çıkmış sözler olur.

Yüğrük attaki belli özellikler gibi edebî sözde de belli özellikler olur. Söz işte bu doğru özellikleri gösterdiği zaman edebî söz olur. Böyle edebî sözü, değerli sözü iyi bilen her kişinin şiir söyleyen ozan olacağını düşünmek doğru değildir.

Kişi, edebî sözün özelliklerini bilmekle ozan olmaz ancak ozan olan kişi sözü edebî kılan özellikleri bilirse eserini temiz ve kusursuz çıkarır. Edebî sözün özelliklerini bilmek dinleyici için de gereklidir. Abay'dan sonra söze seçme girdi. Söyleyici de dinleyici de sözü seçmeye başladı çünkü Abay edebî sözün en güzel örneklerini göstermekle kalmadı aynı zamanda az da olsa edebî sözün özelliklerini anlatarak halkı haberdar etti. Onun “Öleñ sözdiñ patşası – söz sarası” (Şiir sözün sultanı, söz müstesnası) şiirinde iyi şiirin nitelikleri de Kazak ozanları ile dinleyicilerinin yukarıda anılan edebî sözü tanımadaki nadanlıkları da dile getirilmiş, konuyla ilgi azıcık da olsa bilgi verilmiştir. (Abay'ın söz konusu şiiri okuyun.) Hülâsa edebî sözün vasıflarını bilmek yalnız ozanlara değil herkese gereklidir. İyi sözün vasıflarını bilen kişi eleştirmeyi bilir, eleştirmeyi bilen kişinin ise söz seçimi güçlenir. Böyle olduğu için de edebî sözün başlıca niteliklerini bilmek konuşma dizgesinin en gerekli bölümlerinden biridir.

Kazak yazılı edebiyatı diğer uluslarındaki gibi söylenişine göre bölünür demiştik ancak bu bölümlerin hangi alt bölümlere ve kollara ayrıldığını söylememiştik.

Şimdi söz konusu bu bölümlerin her birinin alt bölüm ve kollarını gösterdikten sonra bunları teker teker ele alıp özelliklerini belirtelim.

Uyarı: Kazakların eleştirici edebiyatı Avrupa tarzıyla yürümektedir ve böyle devam edeceğe benzemektedir. Avrupa edebiyatındaki edebî türler bizde henüz tam anlamıyla yerleşip gelişmiş değildir. Ancak şimdi değilse bile ileride olması muhtemeldir. Bundan dolayı eleştirici dönem türlerini dizgeleştirip tasnif ederken Avrupa edebiyatının bize henüz ulaşmamış türlerine gerekli yerlerde değineceğiz. Öyle ise koşuk / sanatlı metin (darındı söz) sınıfına giren edebî türler şunlardır:

I. Destan veya Hikâye Biçimli Türler:

1) masal yır (erteği jır), 2) tarihî yır (tariyhıy jır), 3) destan yır (äweze jır), 4) roman / büyük hikâye (ulı äñgime / roman), 5) hikâyet / uzun hikâye (uzaq söz), 6) söylence ve hikâye (añız jäne äñgime), 7) fıkra (köñildi söz), 8) öykünce (mısal), 9) küçük hikâyeler (usaq äñgimeler)

II. Lirik Sınıfına Giren Türler:

Lirik türler de pek çoktur ancak başlıcaları şunlardır:

1) saf şiir (sap tolğaw), 2) idil (marqayıs), 3) ağıt / hüzn şiiri (nalıs / muñayıs), 4) vatanseverlik şiiri (namıstanıs), 5) kaside (suqtanı), 6) felsefi şiir (oylamaldaw).

Felsefi şiirin türü çoktur: 1) sövgü veya taşlama (sögis tolğawı ya da dattaw), 2) yergi veya alay (külki ya da külkilew), 3) kınama (masqaralaw)

Yergi üçe ayrılır: a) iğneleme (mazaq), b) gülmece (mısquıl), c) parodi (quwlıq). Parodi de ikiye ayrılır: hiciv (sıqaaq), mizah (äzil).

III. Atışma (Dırama) Sınıfına Giren Türler:

Atışma (dırama) sınıfına giren tür de pek çoktur ancak başlıca türler şunlardır:

1) münazara (aytı söz), 2) münakaşa (tartıs söz).

Münakaşa da başlıca üç bölüme ayrılır: 1) Tiragedya, 2) Dırama, 3) Komediya).

Münakaşaya şarkı ve ezgi koşulursa müzikli münakaşa / müzikli dırama adını alır. Dırama sivri dilli olursa parodili dırama, kuruluşu ilginç olursa güldürücü dırama, büyü konulu olursa büyü dırama adını alır.

Kazak edebiyatında bu bazıları vardır, bazıları ise yoktur. Bazıları ise gelişmemiştir, zayıf ve cılız durumdadır. Türlerin tamamı aşağıda Kazak edebiyatının yeni döneminden itibaren özellikleriyle birlikte verilecektir.

KAZAKLARIN BAŞ ŞAİRİ

Kazakların başşairi Abay (asıl adı İbrahim) Qunanbayev'dir. Bizim bildiğimiz, Kazak bozkırında eskiden ve bugün onu aşmış bir ozan (akın) yoktur. Aqmola ve Semey gibi bölgelerde Abay'ı bilmeyen de yoktur. Aqmola bölgesine komşu Torğay'da Abay'ı bilen adam az, hatta yok desek de olur. Böyle olması da eserinin basılmamasındandır; Abay'ın eserleri kitap olarak basılıp çıkıncaya kadar, Abay'ın adı da, eseri de Torğay bölgesinde işitilmemişti. Aqmola ve Semey bölgelerinde ise Abay'ın adını, eserini işitmedim diyene epeyce hayret edilir.

Ben Aqmola bölgesine ilk vardığımda, Abay'ı bilmeyişime, eserini işitmedim dememe şaşırmışlardı.

Nerede ozanlar hakkında veya ozanların eserleri hakkında sohbet olsa, Abay'ın eserini övmeyen adam yoktu. Abay'ın eserini görmeden evvel, övenlere inanmadım; Kazak'ın, süslediği kendi tayım başkalarının küheylanından daha yüksek görme âdeti vardır, övüp durdukları Abay da muhakkak, bizim Äwbäkîr, Seydahmet ve Aqmolla'larımıza benzer birisi diyordum.

1903 yılında Abay eserlerinin bulunduğu bir defter elime geçti. Şöyle oku-yup bir bakınca, başka akınların sözleri gibi değil; onların sözünden farkı da şurada: ilkin yadırgıyorsun ve uzun zaman da alışamıyorsun. Sözü az, manası çok ve derin. Daha evvel onu duymamış birisine hemen okusan, pek azını an-layıp büyük kısmının manasına ulaşmadan kalır. Bazı sözlerini düşünüp bun-lara alışanlar olmazsa, bin defa tekrar edip okusan da anlaşılmaz. Ne manada söylendiğini birisi anlayıp izah ettiğinde ancak anlaşılır

İşte bunun için Abay sözlerini sıradan birisinin anlamasının zor olduğu doğ-rudur; ama bu zorluk Abay'ın ifade edememesine bağlı bir kusur değil, okuyucuların onu anlayacak dereceye ulaşamamasından doğan bir eksiklik. Böyle olunca da kusur yazarda değil, okuyucudadır. Abay ne hakkında yazsa da, kökünü esasını, içindeki sırrını, hususiyetini tutmaya çalışarak yazar. Bir şeyin sırrını, hususiyetini bilip yazdıktan sonra, sözünün hepsi de halka yönelip, okuyucuların bilgisine bir imtihan olup çıkar. Okuyucu sözü sınarken, söz de okuyucuyu sınar. Abay sözü, eseri, zamanın akınlarının sözünden çok ayrı ve onlardan üstündür. Bu başkalık ve üstünlük, Abay'ın yalnız sözünde değil, özünde de olmuştur. Abay'ın nasıl olduğunu gözle görmesek de görenlerin söylediklerinden biliyoruz. Sözünün nasıl olduğunu söyledikten sonra özünün, kendisinin nasıl olduğunu da anlatırsak iyi olacaktır.

Abay, Semey bölgesinin Kazağı; kabilesi Tobıqtı'dır. Büyük atası Irgızbay, Torğay bölgesinin Irgız adlı nehri boyunda doğmuş. Irgızbay, halkının başçısı, kahramanı, beyi imiş. Tobıqtı, toprağı azken, Türkistan'dan göçüp gelmiş, Şıñğıs dağı hayvanlar için uygun deyip konmuş. Şairin dedesi Öskembay Bey halk arasında adil bir bey olarak ünlenmiştir. Sadece kendi ili, obası değil uzaklardan, başka illerin de aralarındaki büyük meseleler Öskembay Bey'in önüne getirilip hallediliyormuş. Babası Qunanbay, bütün yurdun ağzına baktığı, Kazağın baş adamlarından biri olmuştur. Kazakları hükümdarların idare ettiği ve Kazak hanlarının da bunlar tarafından tayin edildiği zamanda onlarla mücadele etmiş ve kendisi, halk arasında, gayrî resmî olarak hükümdar kabul edilmiştir. Anası Uljan hanım Qarqaralı bölgesinden Äbdiray, Mırjıq adlı yerdeki bozkırın Boşan kabilesinden, Bertis Bey'in soyundandır. Ana tarafı, mizah, oyun ve şakada usta, mizahla söven, oyunda yenen, Qantay, Tontay adlı, şu adı çıkmış adamlar neslindendir. Tontay malı çok, varlıklı bir adammış. Hastalandığı vakit, başkalarına nazaran hoca ve mollaların

daha sık hâl hatır sordugunu fark etmiş: Ölüm döşeğindeyken de hâlini sormaya mollalar gelmişken şöyle demiş: "-Ne zamandır iyileşip duruyoruz, hocalara, mollara da ayıp oldu, artık ölmek olmaz."

Abay 1845 yılında doğmuş. Doğum yılı yılan yılıymış. İbrahim adını bozarak Abay diye ad takan anası olmuştur. Anasının sevip koştığı bu ad, halk arasında da asıl adından çok söylenir. Abay on yaşından on üçüne kadar, bozkırda İslâmî usulde tahsil görmüş, on üç yaşından itibaren Semey'de Ahmet Irza'nın medresesinde okumuştur. Medresede okuduğu devirde üç ay kadar da Rusça öğrenmiştir. Dört yıl İslami usulde tahsil edip, üç ay da Rusça öğrenip okuması bununla tamam olmuştur. Daha on beş yaşında, henüz çocukluk etmeden büyüklerin arasına girmeye başlamış. Kazaklara hükmeden, halka eziyet edip duran zalim hükümdarlarla babası Qunanbay mücadele ederken, Abay da babasına destek olmaya girişmiştir. Yirmi yaşında, artık, il ipindeki belli hatiplerden birisi olarak ünlenmiş hâldedir. Zekâsiyla bir bildiğini unutmamıştır. Halk arasında korunan, Kazağın evvel zamanki beylerinin bilgisi, hatiplerinin, ozanlarının söylediği sözü, önde gelenlerinin işlediği işi, kıssalar, deyimler, ata sözleri gibi geyleri Abay çok bilmiştir.

Zaman eskisi gibi olsa, Abay'ın bozkırın ad salmış beylerinden birisi olacağı şüphesiz. Bilgisiyle bey olup yurt idare etmenin devri geçtiği ve artık taşla bey olunan zamanda doğmuştur. Bilimi çokların yurt idare etmediği, ancak malı çokların hâkim olduğu zamanda doğmuştur. Abay halk önüne bilgisini serdiğinde, başkaları malını sermiş, halkın yüzü de mala çevrilip halkın beyliği, idaresi Abay'ın eline pek geçmemiştir. "Mal bilgidен daha üstün mü olur?" diyen Abay halkın bu hâline alışamamış, tenkit etmiştir. Böylece hizip ve siyaset sahasına da girivermiştir. Bütün kabiliyetini, bilgisini hizip işine vermiştir. Bilgisinin değerini de sadece Tobıqtılar kabilesi görüp başkalarına bir faydası dokunmadan, bölgeciliğe hevesli pek çok Kazaktan birisi olup belki de bu hâliyle olup gitmesi muhtemeldi. Kazağın bahtına, öyle olmaktan hüda saklamış.

1890'lı yıllarda toprak araştırmaları yapan Mihaelis adlı bir bilimli kişi ile Kazak örf ve âdetlerindeki kaideleri derlemek üzere sahaya çıkan Gross isimli âlim Abay'la tanışmıştır. Bunlar Abay'a misafir olarak gelmişlerdir. Abay'ın boş bir adam olmadığını anlayınca, kendi muhiti dışında da güzel şeylerin olduğunu Abay'a anlatmışlardır. Abay gibi zeki bir adama, sadece bir yön versen ondan sonrasını kendisi bulur. Onlar Rus'un Puşkin, Lermontov, Nekrasov vb. gibi meşhur şairleri olduğunu, alelade sözü, nesri geliştirerek yazan Tolstoy, Saltıkov ve Dostoyevskiy'i, tenkitçi Belinskiy, Dobrolyubov ve Pisarev'i Abay'a anlatıp kitaplarıyla tanıştırmışlardır. Şiir yazan Puşkin, Lermontov ve Nekrasovlar, Kazağın beyleri ile onların idarelerinden daha değerli şeyler olduğunu Abay'a öğretmiştir. İlimli bir ülkede şiir yazmanın, söz yazmanın esas kadirli işlerin biri olduğunu Abay artık anlamıştır. Şairlik, ozanlık halkın gözüne değersiz görünse, o kusurun şairlikte değil, şairliğe, ozanlığa yerini vermemekte olduğunu; şairlikle

ozanlığı Kazak ozanları, akınları, dilencilik saydığından ötürü, şiirin değerinin kaçtığını Abay iyice anladıktan sonra, şiir yazmaya tutunmuştur.

Abay genç gününde mizah için oyunlu şiirler, kızlara âşık şiirler yazmış ve kocadıktan sonra durulup bunları bırakmıştır. Mihaelis ile Gross'a rastlamasa, belki de bu şekilde giderdi. Onca hikmetli, manalı, asil ve derin sözler yere gömülürdü. Abay sözlerinin dünyada kalması Kazak için büyük bir talihtir. Yolunu tutup yön gösteren kisilere de, gösterdiği yolu dosdoğru bulan adama da Kazak evlâdı çok alkış tutar. Rus şairlerini okuyup şiirin yerinin nerede olduğunu bildikten sonra, Abay şiire başka gözle bakıp, başka bir hürmet besleyip ona başköşeden değil, tahttan yer vermiştir. İyi ama şiirin başka sözlerden, tahta çıkacak kadar üstünlüğü neredendir? Onu da gösterip söylemiştir. Söyleyenle dinleyeni çoğu zaman nadan olduğu için, siir olarak söylenen ve dinlenenlerin çoğu da şiire benzemediği, şiir yazarlar olsa da yakıştıarak yazarların tek tük olduğu, halkın manalı, esaslı, derin sözden ziyade, manası olmayan, esassız, yel gibi uğuldayıp da sadece kulağa sesi çarpıp öteden çıkan hafif sözleri dinlemeye meraklı olduğu, Abay'ın şiir hakkında yazdığı eserde gösterilmiştir. Bu eserinden Abay'ın tenkitçiliği, şiirin iyi olması için neyi gerekli gördüğü anlaşılmaktadır. Eser yazacak adamın hem yazar hem tenkitçi ol-ması gerekir. Sözün güzel ve dereceli olması için fikrin güzel olması gerekir. Abay'da bunun üçü de vardır. Bunların yanı sıra, Abay aynı zamanda, hep önde giden, örnek alan ve kendisi de örnek olan biriydi. Abay'da şiirin pek çok türü bulunur. O, konuyu kendisi yazmayıp Rustan aldığı da, Rus şiirinin örneklerinin Kazakçaya nasıl uyacağını ilk defa gösteren bir öncü olmuştur. Abay, iyi şiir için gereken bütün şartları bilmiştir. Bunun için siirleri her bakımdan tamdır. Yalnız bir kusuru vardır; O da şiirlerindeki ayakların, mısraların tam hesaplanıp yerine koyulmamış olmasıdır. Okurken veya bestesini dinlerken bunun epey eksikliği olmakta ve sesin akışını bozarak şiirin güzelliğini zedelemektedir. Meselâ, tıpkı uçarcasına yelip gelirken birdenbire dörtnala geçmek gibi ya da yorgalayıp tırıs giderken bir anda kalmak gibi. Bu eksikliği gidermek de mümkündür. Şiirin üç heceli ayakları ile dört heceli ayaklarını, art arda gelen yerlerini alıp kendi yerlerine koysa düzelir. Abay'ın şiirlerinde hatalar var diyen tek kişi ben değilim. Bazılarının dediği "zorluklar var" sözleri de şiirin ahengini bulamadıklarından değil, işlenişinin yeniliğindendir; Kazak şiirlerinin alışılmış türlerinden epey farklı olduğu için okuyucular bunları yadırgamışlardır. İşte bunun için zor gibi görünmektedir.

Abay eserini bizzat derinden düşünmeye başladıktan sonra, artık onun şiirini inceleyen hiç kimse hata bulamaz. Abay'ın nasıl bir tenkitçi ve söz takipçisi olduğunu aşağıdaki şiirinden anlamak mümkündür:

Öleñ – sözdiñ patşası, söz sarası,
Qıyınnan qıyıstırar er danası.
Tilge jeñil, jürekke jılı tiyip,
Tep-tegis, jumır kelsin aynalası.

*Şiir sözün padişahı, söz asili,
Zorlukla yakıştırar er dâhisi
Dile kolay, yüreğe sıcak deyip,
Dümdüz yuvarlacık gelsin etrafı.*

Böten sözben bilğansa söz arası,
Ol – aqınnıñ bilimsiz biyşarası.
Aytuwşı men tıñdawşı köbi nadan,
Bul jurttıñ söz tanımas bir parası.

Äweli ayat, hadiys – sözdiñ başı,
Qosarlı bäyitsımal keldi arası.
Qıysınimen qızıqtı bolmasa söz,
Nege aytsın Payğambar men jāne Allası.

Meşittiñ qutpa oqığan ğulaması,
Minäjat ğalımdardıñ zar-nalası.
Bir sözün bir sözine qıyıştırar,
Ärbiri kelgeninşe öz şaması.

Öleñge ärkimniñ-aq bar talası,
Sonda da solardıñ bar tañdaması.
İşi altın, sırtı kütis söz jaqsısın
Qazaqtıñ kelistirer qay balası?

Burıñğı eski biydi tursam barlap,
Maqaldap aytadı eken söz qosarlap.
Aqındarı aqılsız, nadan kelip,
Kör-jerdi öleñ qıptı joqtan qarmap.

Qobız ben dombıra alıp topta sarnap,
Maqtaw öleñ aytıptı ärkimge arnap.
Är elden öleñmenen qayır tilep,
Ketirgen söz qadirin jurttı şarlap.

Mal üşin tilin bezep, janın jaldap,
Mal surap birewdi aldap, birewdi arbap,
Jat elde qayırılıq qılıp jürüp,
Öz elin bay dep maqtar, Quday qarğap.

Qayda bay, maqtanşaqqa barğan tañdap,
Jıysa da bay bolmaptı qanşa maldı ap.
Qazaqqa öleñ degen bir qadirsiz,
Bılıraq körinedi solardı añdap.

*Farklı sözle bulansa söz arası,
O şairin bilgisiz ve biçaresi.
Söyleyici ile dinleyici çoğu nadan,
Bu yurdun söz tanımaz bir paresi.*

*Evvelâ âyet ve hadis sözün başı,
Koşulmuş beyit gibi geldi arası.
Ahendiyle hoş olmasa söz
Niye desin peygamber ile Allah'ı*

*Mescidin hutbe okuyan uleması,
Münacaat âlimlerin zâr ve nâlesi.
Bir sözünü bir sözüne uydurur,
Her biri, geldiği gibi kendi gücü.*

*Şiire her kişinin de var dalaşı,
Ama şunların da var seçilmişsi.
İçi altın, dışı gümüş, söz güzelini
Kazağın yakıştırır hangi evlâdı?*

*Kadim eski beyi misal alsam düşünüp,
Vecizeler söylemiş söz koşup,
Ozanları akılsız nadan gelip,
Çer çöpi nazım kılmış yoktan arayıp.*

*Kopuz ile dombıra alıp toplulukta çalıp,
Övgülü şiir söylemiş her kime ise adayıp.
Her ilden, şiirle hayır, sadaka dileyip,
Getirmiş söz kadirini yurdu dolaşıp.*

*Mal için dilini bezeyip, camni kefil verip,
Mal isteyip birisini aldatıp, birisini kandırıp,
Yad elde dilencilik kılıp yürüyüp,
Öz ilini "zengin" diye övüp, tanrıyı lânetleyip,*

*Nerede var mütekebbire giden, seçip,
Yığsa da bey olmamış, onca malı alıp.
Kazaga şiir denen bir kadirsiz,
Pislik görünür, ondan bunları anlayıp.*

Eski biyşe otırman bos maqaldap,
Eski aqınşa mal üşin turmın zarlap.
Söz tüzeldi, tıñdawşı, sen de tüzel!
Senderge de keleyin endi ayañdap.

*Eski bey gibi oturmayın boş konuşup,
Eski ozan gibi mal için durmayın zırlayıp.
Söz düzeldi, dinleyici sen de düzel,
Sizlere de geleyim şimdi ağırca yürüyüp.*

Batırdı aytsam el şawıp alğan talap,
Qızdı aytsam, qızıqtı aytsam qızdırmalap,
Äñşeyin kün ötkizbek äñgimege
Tıñdar ediñ är sözün mıñğa balap.

*Yiğidi söylesem, el çırpıp etmiş talep,
Kızı soylesem, meraklı söylesem arttırıp.
Boşuna gün geçirmek sohbet-muhabbete,
Dinlemiş idin her sözünü binlerce kaymet verip.*

Abay'ın asıl değerini verdiği tek şey şiir değildir. O çok şeyden söz etmiş ve eserlerinde de onun çok şey bildiği görülmektedir. Abay'ın şiirlerinin diğer sairlerinkinden önde gelmesi, her şeyin sadece bir yanını değil, başka taraflarını da görüp anlatmasındandır. Başka şairlerin sözdeki güzelliği, hatipliği Abay'dan eksik olmasa da bilgilerinin daha az olduğu şüphesizdir. Abay'ın eserinde, Äbüwbäkir'in "çayı, ayakkabıyı, herkesin faydalandığı değerli (asil) bir şeyi aşağılamak idi" diye kaygılandığı sözleri görülmez. Başka şairler az bilgisini, sözün güzelliğiyle doldurmaya çalışmışken, Abay sözün güzeline bakmadan nazikliğini düşünmeden, her şeyin var olan şeklini dosdoğru söylemeyi sevmiştir. Meselâ "Atıñ Sını" (Atın Tasviri) adlı şiirinde nezaketsizlik yüzünden kulağa hoş gelmeyen sözler var; ancak atın tasviri için gereken unsurlarla beraber bunları söylemese atın tasviri tam olarak ortaya çıkmazdı. Abay'ın "Atıñ Sını" adlı şiirini okuyunca, o güzel at bizzat göz önüne gelmiş gibi oluyorsa, bu, ata dair her şeyi anlatmasındandır. Abay çok şeyi bilmiş ve bildiği şeyleri de yazınca, halka böyle zor gelir, nezaket bakımından eksiklik olur filân diye de çekinmemiş, hakikati olduğu gibi yazmıştır. Hakikati söylemek ve derinden ifade etmek için, zaten hazır olan zekâsının yanı sıra, o pek çok Avrupalı bilginin de kitabını okumuştur. Abay hayat hikâyesini yazan Äliyhan Bökeyhan'ın dediğine göre, Spencer, Spinoza vb. gibi Avrupalı bilginlerin kitaplarını okumuştur. Şairlerden de Rusların Lermontov adlı derin fikirli şairini sevmiştir. İşte belki bunlardan otürü, Abay'ın derin sözlerini sıradan halkın çoğu anlayamamış, zorlanmıştır. Abay'ın şiirlerini bin defa okumuş ve ezberlemiş kimselerin dahi bazı şiirlerinin manasına tam ulaşamadığını görmüşlüğü var. Hatta bunun manası ne diyerek epey soranlar da var. Şu şiirini ele alsak, söylenen fikirde, o fikri sözle yakıştırıp ifade etmesinde hiçbir eksiklik yok. Anlayamazsa eksiklik okuyucudadır. İşte böyle, anlaşılmasında zorluk çekilen eserlerinin birisi de şudur:

Kök tuman aldıñdağı keler zaman,
Ümitti säwle etip köz köp qadalğan.
Köp jıldar köp kündi aydap kele jatır,
Sıypat ta, suwret te joq, közim talğan.

*Yeşil sis önündeki gelecek zaman,
Ümidi ıstık yapıp göz çok takalmış.
Çok yıllar çok günü sürüp gelmekte,
Sıfat da, suret de yok, gözüm dalmış.*

Ol künder ötken künmen bări bir bäs,
Keler, keter, artına iz qaldırmas.
Sonıñ biri – arnawlı tawsınışq kün,
Arğısın bir-aq Alla bileli ras.

Aqıl men jan – men özim, tñn – meniki,
“Meni” men “menikiniñ” mağnası – eki.
“Men” ölmekke tağdır joq äwel bastan,
“Meniki” ölse, ölsin, oğan beki!

Şıraqtar, intaların “menikinde”,
Tñn qumarın izdeysiñ küni-tünde.
Ėädiletlik, arlılıq, mahabbat pen
Üy joldasıñ qabirden äri ötkende.

Adam ġapıl dünyeni der “meniki”,
“Meniki” dep jürgenniñ bări onıki.
Tñn qalıp, mal da qalıp, jan ketkende,
Sonda, oylaşı, boladı ne seniki?

Mazlumğa janıñ aşıp, işiñ küysin,
Hareket qıl, paydası köpke tiysin.
Köptiñ qamın äwelden Tññiri oylağan,
Men süygendi süydi dep İyeñ süysin.

Köptiñ bärin köp deme, köp te bölek,
Köp it jeñip, kök iytti künde jemek.
Ėädilet pen marhamat – köp azıǵı,
Qayda körseñ, bolıp baq soğan kömek.

Ärkimniñ maqsatı öz kereginde,
Bile almadım pısıǵın, zeregin de.
Sayaz jüzer sayqaldar ġapıl qalar,
Haqıyqat ta, din-daǵı tereñinde.

*O günler geçen günle hepsi bir gibi,
Gelir, gider ardına iz bırakmaz.
Bunun biridir yazılı kısacık gün,
Evvelini bir tek Allah bilir doğrusu.*

*Akıl ben, can ben kendim, beden benimki,
Ben ile benimkinin manası iki.
Bana ölmek için takdir yok evvela baştan,
Benimki ölse ölsün ona azmet.*

*Gençler meyillerin benimkide,
Beden hevesini ararsın dün ü günde,
Adaletlik, arlılık ve muhabbetle,
Ev yoldaşın kabirden öte geçende.*

*Adam gafıl dünyayı der benimki,
Benimki deyip gezenin hepsi onunki,
Beden kalıp, mal da kalıp, can gidende,
Şunu düşünsene ne olur seninki?*

*Mazlumu esirgeyip, merhametli olasın,
Hareket kıl, faydası çoğa deǵsın.
Çoǵun gamını evvelden tanrı düşünmüş,
Ben seveni sevdi diye sahibin sevsin.*

*Çoǵun hepsi çok deme, çok da bir bolük,
Çok it yenip, boz iti bir gün yiyecek.
Adalet pen merhamet çoktur gücü, azıǵı,
Nerede görseñ gösterip bak buna yardım.*

*Herkesin maksadı kendi gereǵinde,
Bilemedim çalışkanını, zekisini de.
Sıǵdan yüzer şeytaniler gafıl kalır.
Hakikatte ve dinin de derininde.*

Abay'ın bu sözünün ters ve hatalı söylenen veya bilmece gibi kalan hiçbir tarafı yok. Hepsi de doğru ve yerinde söylenen sözler. Buna rağmen okuyucular anlayamıyorsa, bu Abay'ın çok ileri gidip okuyucularının ise onun tozuna bile yetişemediğini gösterir. Abay'ın Kazak evlâdı iyi tanıyıp iyi bilmelidir. Abay'ın eserleri 1909 yılında kitap olarak basılıp çıktı; fakat halka

yayılmadan kalmış hâldedir. Basılan kitabın Aqmola ve Semey bölgesinden başka yerlere dağıtılmaması şaşılacak bir şeydir. Abay'ın sözünü, eserini Semey'e hapsedip gizlemeden, Kazakların yasadığı bütün vilâyetlerdeki kitap satıcılarına, bütün dükkânlara yaymak gerekir. Abay'ı elimizden geldiği kadar yurda tanıtmak için bundan sonra da onun örnek eserlerini gazetede basıp herkese göstereceğiz.

Çeviren Mustafa ÖNER

The background of the image is a light gray, semi-transparent overlay of a photograph. The photograph shows a desk with a pen, a pair of glasses, and several sheets of paper with handwritten text. The text is in a cursive script, likely Urdu or Persian. The overall tone is academic and professional.

EĞİTİM BİLİMİ ÄDİSTEME

ANA DİLİ ÖĞRETİM YÖNTEMİ (ANA TİLİNİN ÄDİSİ)

Ana dili öğretimi abecededen başlar. Dolayısıyla ana dili öğretimiyle ilgili konuya da abecededen başlıyoruz.

Yeni abece ıkaklı iki yıl kadar oldu. Abeceyi iki yöntemle de öğretmeye uygun biçimde çıkarmıştık.

Söz konusu iki yöntemden biri eski ses yöntemi, öteki ise Amerikan (sözcük) yöntemi idi. Ses yöntemine uygun hazırlayış sebebimiz bu yöntemi bütün öğretmenler bildiği için öğretim herkesin elinden gelir diye düşünmemizdi. Amerikan yöntemine de uygun hazırlayış sebebimiz bütün öğretmenlerin bu yöntemi bilmesi değildi, bilenler de bu yöntemle öğretebilir düşüncesiydi.

Abece öğretmen yöntemi her dilin kendisine özgü özelliklerine, düzeltilmiş yazım dizgesine uygun veya uygunsuz olduğu öğretim yöntemlerinden haberdar kişilerce bilinen bir şeydir.

Yeni abeceyi öğretmenlerin hangi yöntemle öğrettikleriyle ilgili bir bilgi yoktur, ayrıca bu abeceyi öğretmenin eski Oquw Quralı adlı abeceyi öğretmekten ne denli ağır veya yeğni olduğuyula ilgili de bir bilgi yoktur. Bu yüzden ana dili öğretim yöntemine abecededen başlamasak olmaz.

Nasıl öğretmek gerektiğine geçmeden önce öğretimin özel olarak da abece öğretiminin aslında nasıl bir olduğunu, bu süreçte hangi yollar ve yöntemler kullanıldığını tarihî bilgiler ışığında birazcık anlatmak gerektir. Çünkü “Fala inanma, falsız da kalma.” sözü gereğince tarihte kalmak da tarihsiz kalmak da doğru değildir; tarihi tanımak, tarih sürecinin tecrübesini görmek, ve bunu uygulamada kullanmak insanın temel yöntemidir.

Öğretmek bir sanattır. Sanatın ise ucuna bucağına hiç kimse ulaşamaz. Sanat sürekli gelişir ve yükselir. Bunu günümüz sanatlı toplumların yaptığı işler göstermektedir.

Öğretmek sanat olduğu için ana dilini öğretmek de bir sanattır. Öyle ise başka sanatlarda bulunan özellikler bunda da olacaktır.

Dil öğretiminin içine okumayı öğretmek, yazmayı öğretmek ve konuşmayı öğretmek girer. Konuşma özel olarak öğretilmez çünkü çocuk konuşmayı önce anasından ve babasından sonra çevresinden öğrenmiş olarak gelir. Okuma ile yazma ise kolay değildir, bunlar özel öğretimi gerektirir.

Eski devirde okumasız yazmasız yaşamak mümkündü. Çünkü bunlara gereksinim duyan azdı. Gerek duyulmadığı için de okumasız yazmasız yaşamak zor değildi. Bugün okuma yazma bilen eğitilmiş kişiler çoğaldı. Eğitilmiş çoğunluğun içinde eğitimsiz kişinin yaşaması zordur zira okuryazar çoğunluğun içinde okuryazar olmayan kişi sağır ve dilsiz olur.

Konuşan kalabalığın içinde sağır ve dilsiz ise, başkalarının söylediği

düşünceyi dinleyecek kulağa sahip değil ise, kendi düşüncesini ifade edecek dilden de mahrum ise böyle bir kişinin durumu yeğni olur mu?

Bugün okuryazarlığın ne denli değerli olduğunu buradan çıkarmak mümkündür. Okuryazar olmak dilsiz dil, sağıra kulak, köre göz vermekle denktir. Eski çağlardan beri kişiöğlunun biriktirdiği bilgi hazinesinin kapısı eğitim sayesinde, okuryazarlık sayesinde açılır.

İşte bundan dolayı eskiden beri okuma yazmanın kolayca nasıl öğretileceği, bilgi hazinesi kapısının isteyen herkese çabucak nasıl açılacağı meselesi üzerinde kafa yoranlar olmuştur. Böylece çeşitli yöntemler bulunmuş, çeşitli yollar kullanılmıştır.

Çağımıza değin envayitürlü yöntemler kullanılagelmiştir. Bugün yeni yöntem dediklerimizin hepsi eski yöntemlerin yeni biçimidir, gözden geçirilip yeniden kurulmuş hâlidir.

Dil, yaşama aracıdır. Til öğretimi (okumayı, yazmayı ve konuşmayı öğretmek) ise bu yaşama aracını kullanmayı öğretmektir. Öyle ise dil öğretim sanatı yaşam sanatıdır. Yaşam sanatı ise yaşamda ilişki içinde olduğu şeyin biçimine göre onunla birlikte değişecektir.

Yaşamın değişmesi demek yaşam sanatının yöntem değiştirmesi demektir. Bunun bir örneği makine düzeneğidir. Yeni icat edilmiş makine düzeneği azdır. Yeni dediğimizin çoğunu eski düzenekleri yeniden kurarak yenileştirmek suretiyle oraya çıkar.

Yaşam sanatı olduğu için onun dil öğretiminin de yöntemleri tıpkı makine düzenekleri gibi yaşamın gerektirdiği biçimde sürekli değişir. Ancak yöntemlerinin hepsi toptan bir değişime uğramaz. Yenilik az olur, çoğu eski yöntemlerin yeniden kurulup geliştirilmesinden başka bir şey değildir.

Makinenin düzeneği de türlü sanat yöntemleri de gereksinimden doğar. Gereksinim çalıştırır. İş yöntem arar. Yaşamak için savaşım verilmeyen yerde yalnızca hayalle icat edilen bir yaşam yöntemi yoktur.

İş hayatın gerekliliği bulur, yöntemi ise uygulamalı çalışma bulur.

Okumayı hayatın gerekliliği bulmuştur. Okutma yani öğretim yöntemini öğretme işi bulmuştur. Kişioğlu okumaya gereksinim duyduğundan beri, sonra bunu öğretecek kişiler çıktığından beri bir sürü yol bulunmuş, bir sürü yöntem kullanılmıştır. Bunların hepsini tanıtmaya gerek yoktur zira çoğunun tarihte izi bile kalmamıştır. Bizim açık seçik bildiğimiz, sonraki devirlerde kullanılmış, tarihi malum olan hatta ucundan kıyısından gördüğümüz yöntemlerdir. Bunların hepsini olmasa dahi başlıcalarını kısaca tanıtmak gerektiğine inanıyorum. “Önünü derya, ardını yar” kılar gibi bir tek yöntemi değil tanıtmak yerine gerektiğinde çeşitli çıkış yolları bulmak için farklı yöntem çeşitlerini de göstermek yanlış olmaz diye düşünüyorum.

Dolayısıyla bir sonraki konumuz önce abece öğretim yönteminin genel türleri hakkında, sonra özel türleri hakkında olacaktır. Bunlardan sonra da Kazak abecesinin nasıl öğretilmesi gerektiği konusu üzerinde durulacaktır.

Kişioğlunun eskiden beri kullandığı birçok öğretim yöntemi vardır. Bunlar görünüşte çok olmasına karşın temelde çok değildir. Temelinin farklılığına göre öğretim yöntemleri şunlardır:

1) Bazı yöntemlerin temelinde birleştirme yani terkip vardır. Temeli böyle olan yöntemlerin hepsine tümevarım veya terkip yöntemi denir.

2) Bazı yöntemlerin temelinde çözümleme yani tahlil vardır. Temeli böyle olan yöntemlerin hepsine tümdengelim veya tahlil yöntemi denir.

3) Bazı yöntemlerin temelinde hem terkip hem de tahlil bulunur. Böyle yöntemler ise terkipçi tahlil (tümevarımlı tümdengelim) veya tahlilci terkip (tümdengelimli tümevarım) yöntemi diye adlandırılır.

Şimdi bu yöntemlerin her birini hem temelleriyle hem de alt türleriyle birlikte anlatalım.

TÜMEVARIM YÖNTEMİ (JALPILAW ÄDİSİ)

Bu yöntemin temel özelliği özelden genele, parçadan bütüne gitmesidir. Ana dili öğretimi de harften veya sestten başlar, sonra seslerden hece oluşturulur, en son ise heceler birleştirilerek sözcük yapılır. Öğretime doğrudan heceyle de başlanabilir, sonra heceler bileştirilerek sözcük oluşturulur.

Tümevarım en eski öğretim yöntemidir. Bu yöntemi eski Yunan ve Bizans kullanmıştır. Arapların öğretim yöntemi de bu olmuştur.

Bu yöntemi kullanırken önce harflerin adı ezberletilir, biçimleri tanıtılır. Sözgelimi Arap harfleri ا (elif), ب (be), ت (te) (Arap harfleri); Rus harfleri а (az), б (buki), в (vedi) biçiminde belletilir. Ondan sonra Araplar üstün, esre, ötre koyarak hece yapar, Ruslar ünlülerin harflerini ekleyerek hece yapar. Böyle harfler bittikten ve hece yapımı öğretildikten sonra heceleri birleştirilerek sözcük yaptırma işine geçilir. Bu yöntemle öğretimin üç aşaması vardır: elifba, hece, sure.

Böyle okuma öğretmek çok zor idi. Heceleyerek okumanın ne denli zor olduğunu hepimiz değilse de çoğumuz biliriz çünkü bu yöntemle okur yazar olanların çoğu hâlâ hayattadır. Avrupa ülkelerinde tümevarım yöntemi on dokuzuncu yüzyılın ortasında terk edilmiş olmasına karşın bizde heceleyerek okuma yöntemi yirminci yüzyıla değin sürmüştür.

Bizim için zor olan heceleyerek okuma diğer uluslar için kolay olmadı. Sözgelimi Ruslardaki heceleme bizimkinden daha zor id. Öteki Avrupa ülkelerinde de Ruslarınkinden kolay olduğu söylenemez.

Bundan dolayı sonraki dönemlerde heceleyerek okumayı kolaylaştırmak

için çeşitli yöntemler bulundu. Eski devirlerde de sözgelimi Bizans gibi sanatı gelişmiş ülkeler abece ezberlemeyi yeğniltmek için çocukların aşık oynadığı kemik harfler kullanmıştır. Oyularak ağaca yerleştirilen kemik harflerin üstünden çocuklar çubuk geçirirdi. Böylece oynarken harfleri öğrenmek ve onların adını bellemek, çocuklar için abece ezberlemek gibi sıkıcı ve yorucu olmazdı. Harf üstünden çubuk geçirirken görme duyusu, işitme duyusu, dokunma duyusu, motor becerisi koşullar ve harflerin resimleri çocukların belleğine daha iyi yerleşirdi.

Sonraki dönemlerde resim basma tekniği icat edilince abece öğretimi resim vasıtasıyla kolaylaştı. Adı abece harfleriyle başlayan nesneler alındı. Kitaba bu nesnelerin resmi basıldı. Sözgelimi elif harfi için arba (araba), ayna (ayna), ara (arı) resimleri; be harfi için balta (balta), balğa (çekiç), bota (köşek) resimleri yapıldı. Yine sesleri harf seslerine benzer nesnelerin resimleri yapıldı. Sözgelimi sesi “s” sesine benzediği için yılan resmi, sesi “r” sesine benzediği için köpek resmi, sesi “m” sesine benzediği için inek resmi çizildi. Yahut başında ezberlenecek harfler bulunan sözcüklerden şiirler yazılıp abece kitaplarının sonuna eklendi. Harfe benzer nesnenin resmini çizerek öğretimi kolaylaştıranlar oldu. Harf sesinin bellekte saklanması için bazıları harfi hikâye yoluyla da öğretmiştir. Sözgelimi bu yöntemi üstünde meddi bulunan eski elif harfimize uyarlayacak olsak çocuklara harfi öğretirdik: Mektebe gelirken gözüme bir direk ilişti deyip direk resmi yerine uzun bir çizgi çekeriz. Direğe doğru uçarak bir kuş geliyordu. Kuş direğe konmadan önce bayağı bir uçuş dedikten sonra elifin üstüne med koyarız. Ne yapacak acaba diye bakarken biraz döndükten sonra “a” dedi ve uçup gitti. Siz de kitabınıza bu direğe benzer harfleri bulup gösterin, kuşun sesini hatırlayarak “a” (İ) deyin.

Bu yöntemlerin hepsi de okumayı öğretme işinin kolaylaştırdı. Ancak çubuk vurmadan öğretecek kadar kolaylaştırmadı. “Yaşlıya yürümek için dayak nasıl gerekliyse balaya da öğrenmek için öyle gereklidir.” Görüşünü ortadan kaldıramadı.

On yedinci yüzyılda İngiliz bilgini Locke,³⁰⁶ “Kamçı ile dayak öğretmek için kullanılmamalıdır, bunu sağlamak için ise okumayı öğretmek bir iş gibi değil oyun gibi olmalıdır.” görüşünü ortaya atar.

Oyuncaklar küpçük biçiminde olsun. Küpçüğün altı yüzüne altı harf yapıştırılsın. Çocuklar bu küpçüklerle oynarken üstündeki harfleri göre göre iyi bellerler, dolayısıyla özel bir ezberleme ve heceleme işine gerek kalmadan harfleri tanırlar, birleştirip sözcük yaparak okumayı öğrenirler.

Locke’nin görüşünün doğru olduğu anlaşıldı. Çocuklar küpçüklerle oynarken harfleri de harfleri birleştirerek hece yapmayı da heceleri birleştirip sözcük oluşturup okumayı da kolayca öğrendiler.

³⁰⁶ Locke 1632-1704 yılları arasında yaşamıştır.

Locke küpçükleri oyuncak olarak okullarda kullanılmasa da ev içinde günümüze değin çocuklara okuma öğretmek için kullanılageldi.

Locke yöntemini destekleyenler öğrenmenin oyun yönünü de güçlendirdiler. Ayrıca oyun araçlarını da çeşitlendirdiler. Sözelimi çocukların yediği bisküvileri harf biçiminde yaptılar, çocukları bunlarla oynattılar, ancak harfi öğrendikten, hece veya sözcük kurmaya başladıktan sonra bunları yemelerine izin verdiler. Bu düşüncenin iyisi olan Basedow,³⁰⁷ her okulun yanında böyle bisküvi çıkaran dükkân bulunmalıdır düşüncesini de savundu.

Elbette bu bisküvi harfler oyunlu öğrenmenin biraz epeyce abartılmış bir biçimidir. Ancak yukarıdaki yöntemlerden her biri abece öğretim işinin kolaylaşmasına katkı sağladı.

Bazı çocuk eğitimcileri harf adını yeğnilterek elif, be, te demek yerine a, be, te diyerek öğretmek gerekir demişlerdir. Bu da harfleri birleştirirken daha büyük bir kolaylık sağlamıştır.

Ünlü çocuk eğitimcisi Pestalozzi³⁰⁸ hece okumayı öğretmenin harf öğretmeden daha kolay olduğunu söylemiştir. Harf yerine harfleri adlarını alarak birleştirmek, hece ve sözcük kurmayı öğrettikten sonra harfi göstermek gerek demiştir. Böyle yapıldığında hece ve sözcük kurma öğretilmiş olacak, geriye yalnızca harfleri tanıtmaya işi kalacaktır.

Bazı öğretmenler hece ezberletme yöntemini daha elverişli görmüştür. Harfleri birleştirip heceleyerek okuyan kişi seri okumayı beceremez. Bu eksikliği gidermek için harfleri birleştirip hece yapmayı öğretmeden hece ezberletmek daha doğrudur diyenler olmuştur. Bunun için ünlüleri belgileyen harfleri ayrı, ünsüzleri belgileyen harfleri ayrı tanıttıktan sonra birleştirmeden ünlüler ile ünsüzleri yan yana koyarak hece biçiminde ezberletmişlerdir. Sözelimi öğrenciye *ba, ta, pa, ja* dedirtmişlerdir. Ondan sonra bu hecelerden sözcük kurdurup okutmuşlardır. Sözelimi *bata (dua), bapa (kamuş püskülü), baja (bacanak)* gibi.

Bu yöntem hızlı okumaya yardımcı olmuştur. Ancak niçin böyle söylendiklerini bilmeden heceleri ezberlemek anlamsız ezber olması ve dolayısıyla çocuklara usanç vermesi bu yöntemin eksik yanıdır.

Harfçil yöntem (harfe harf koşarak okuma yöntemi) her ne kadar aksamış olsa da on dokuzuncu yüzyılın ortasına değin kullanılageldi. Sesçil yöntemi destekleyen kişiler eskiden beri vardı ancak harfçil yönteme alışan kişiler ondan uzun süre uzak durmayı yeğlediler.

Sesçil yöntemi gündeme getiren Alman dil bilgisi kitabı yazarı Ickelsamer adlı bilginidir. Ickelsamer on altıncı yüzyılda yaşamıştır. Kendisi sesçil yöntemi şöyle savunmuştur: “Okumak demek harfleri seslendirmektir. Ancak bu harfleri be, te, se diye adlandıranlar anlamaz çünkü onlar bu şekilde adlandırdıkları harf

³⁰⁷ Basedow 1723-1790 yılları arasında yaşamıştır.

³⁰⁸ Pestalozzi 1746-1827 yılları arasında yaşamıştır.

değil hecedir. Harfleri böyle hece biçiminde öğrenmek çok zaman alır. Öğretirken harfin adını öğretmek gerek değildir, harfin sesini öğretmek gerektir. Sesin kendisini tanıtmak için ise hangi sesin nasıl ve hangi yolla çıktığını anlatmak gerektir. Sözelimi “b” ve “p” seslerini söylemek için ağız yummak ve birince dudakları birbirine gevşekçe, diğerinde ise sıkınca değiştirmek gerektir. “T” ve “d” seslerini çıkarmak için dili dışı etine değiştirmek gerektir. Diğer sesleri de böyle anlatmak gerekir.”

Ickelsamer yöntemiyle öğretmek sözcüklerin seslerini tanımayla başlamalıdır, ondan sonra harfler ise o seslerin imleri olarak gösterilmelidir.

Ickelsamer yönteminin gerçek bir sesçil yöntem olduğu, bu yöntemle öğretmenin heceleyip harf birleştirterek öğretmeden çok daha kolay olduğu açık seçik görülmektedir. Ancak o devirde harfçil yöntem çok yükseldiği için bu yöntem kimseyi peşine takamamıştır. Aradan üç yüz yıl geçtikten sonra eğitimciler sesçil yöntemi Ickelsamer olmadan kendi kendilerine bulmuşlardır.

On sekizinci yüzyılın sonundan itibaren sesçil yöntem kamuoyunun dikkatini çeker oldu. Harfçil yöntem yavaş yavaş terk edilmeye başladı. Sesçil yöntemin yükselip yerleşmesini zamanında Almanya açılan seminerlerde yetişen nitelikli yöntem bilimciler sağladı. Söz konusu seminerlerde çeşitli yöntemler değerlendirilip tecrübe edildi. Bundan dolayı seminerleri bitirenler çok iyi yöntem bilimci oldular. Bir zaman sonra öğretim yönteminde herkes Almanya’yı örnek almaya başladı.

Sesçil yöntemin ilkelerini saptayıp üstün yanlarını alarak dikkatleri üzerine çeken ilk kişi Stephani³⁰⁹ oldu. Stephani’nin eski yöntemlerini eleştirirken üzerinde durduğu en büyük eksiklik şudur:

Eski öğretim yöntemlerinde ses, harf, harf adı birbirinden ayrılmamıştır; bunun her birinin ayrı ayrı şeyler olduğunu tespit edilmemiştir dedikten sonra her birini ayrı ayrı izah ediyor.

Onun izahına göre ses, sesin renkleridir. Harfler, ses renklerine özgü imlerdir. Elif, be, te ise bu harflerin adlarıdır. Sesi söylemek mümkündür. Söylemek mümkün olduğu için işitmek de mümkündür. Harfleri söylemek de işitmek de mümkün değildir, yalnızca görmek mümkündür. Okurken harflerin adını söylemeyiz, gösterdiği sesi söyleriz. Okumak ezgi gibidir, ağız ise bağlama gibidir. Yalnızca hangi perdeye basacağını gösterir.

Stephani yöntemine göre öğretim şöyle olmalıdır. Öğretmen önce ünlüleri gösteren harfleri alıp her birini göstererek ve nasıl söylendiğini belirtir. Örnek olsun diye harfe denk gelen sesi kendisi söyler. Söylediğini çocuklara da yineletir. Ünlülerden sonra ünsüzleri söyleniş zorluğuna göre tasnif eder. İlk öbeğe yarı ünlüler girer, ikinci öbeğe ünsüzler girer, üçüncü öbeğe ise yazımı zor ünsüzler girer.

³⁰⁹ Stephani 1761-1850 yılları arasında yaşamıştır.

Çocuklar bir öbeği öğrendikten sonra ünlülerin harflerini tanıtır ve belletir. Nasıl birleştirileceğini öğretmen anlatmamalıdır. Çocuklar kendileri yapmalıdır. Sözgelimi iki harfı birleştirip hece yapmalıdır. Öğretmen sonuncusunun üstüne basarak öncekileri uzatarak söyler. Uzatmayı son harf çıkana değin sürdürür. Uzatma da yalnızca bir kez değil birkaç kez yapılmalıdır. Birinci kezde uzun, ondan sora kısa, ondan sonra daha kısa, son kezde ise büsbütün kısa olmalıdır. Stephani bunu çizgilerle şöyle gösterir:

M - - - - a

M - - - a

M - - a

M - a

Eğer harf *b*, *p*, *t* gibi uzatmaya gelmeyen bir sesi gösteriyorsa bu sesi çocuk son harfi açılıncaya dek sürekli yinelemelidir. Öğrenci hece okumayı öğrendikten sonra sözcük okumaya geçer.

Burada tümevarım yönteminin tarihini bitiriyoruz diğer yöntemlere geçiyoruz.

TÜMDENGELİM YÖNTEMİ (AYIRIŖŖI ÄDIS)

Tümdengelim yöntemi, tümevarım yönteminin tersidir. Tümevarım parçadan bütüne gitmek iken tümdengelim bütünden parçaya ulaşmaktır.

Tümdengelim yönteminin tümevarım yönteminden daha üstün olduğunu destekleyen fikir on sekizinci yüzyılın sonunda doğar. İlk ortaya çıktığı yer ise Fransa'dır. İlk savunucuları bu yöntemin üstünlüğünü şöyle açıklamıştır: Çocuğa bir şeyi tanıtırken parçalarından başlamıyoruz, bir bütün olarak tanıtıyoruz. Sözgelimi paltoyu tanıtırken yeninden, yakasından, eteğinden, kenarından başlamıyoruz. Okumayı öğretirken de harf ve heceden değil bütün olarak sözcükten başlamak gerektir.

Onlara göre okumayı öğretirken abece kitabı gibi kitaplara gerek yoktur. Herkesin bildiği sözcükler seçilip çocuklara gösterilir, onlar da sözcükleri tanıyarak okurlar. Anlamli sözcükleri ezberlemek, anlamsız harfleri ve çizgileri ezberlemekten hem kolay hem de eğlencelidir. Fransa'da doğup yayılmaya başladıktan sonra Almanlardan da bu fikri destekleyenler olur.

Alman bilgini Aleksander Goediche, tümdengelim yöntemini destekleyip yayanlardan biridir. Goediche bu yöntemi şöyle savunur: Dünyayı tanıma ve bilgi edinme tamamen tümdengelim yöntemiyle olur. Kanıtlı olanı, kanıtsız olandan daha çabuk tanırız, parçalardan da bütünü tanırız. Çocuğa okumayı öğretirken de bu yöntem kullanılmalıdır, okumayı çocukların anlamadığı harf gibi dayanağı zayıf şeylerden başlatmak yerine, anlaşır tam sözcükten başlatmak lazımdır.

Bir harfi öğretmek için Goediche kaç sözcükten yararlanır? Sözgelimi "a"

harfini öğretmek için biz şu sözcükleri alırız: ar (ar), azıq (azık), arğın (Argın), as (aş), aqıl (akıl).

Kitabın birinci sayfasının ilk satırındaki sözcükler bunlar olacaktır. Diğer satırlardaki sözcükler başka olacaktır lakin içinde “a” harfi bulunacaktır. Bu sözcüklerde “a” harfi başta değil ortada veya sonda bulunuyor. Başında “a” bulunan adlar bağımsız satırlar hâlinde iki üç satır arrayla tekrarlanıp duruyor. Belirgin olması için “a” harfi bazen kırmızı, bazen “kara” olarak basılmıştır. Öğretme ise sözcüğü bütün olarak okutmayla başlar. Öğretmen, birinci satırdaki sözcükleri tek tek göstererek okur, çocuklar öğretmenin gösterdiği sözcükleri tekrarlar; böylece çocuklar bir satırdaki bütün sözcükleri öğrenip okuyunca gösterecek, gösterince okuyacak seviyeye ulaşınca sözcükleri hecelemeye başlar. Sora da heceyi harflere ayırma aşamasına geçer.

Öğretmen bundan sonra birinci sözcüğü alır iki sesi birleştirmeden ayrı ayrı “a-r” diye söyler, ardından da “Kaça bölündü?” diye sorar ve her bölümünü ayrı ayrı söyler. İkinci, üçüncü, dördüncü, beşinci sözcüklere de aynı işlemi yapar. Hepsinin başında diğerlerinden farklı biçimde “a” sesi bulunduğu için bu ses öne çıkar. Bunu üzerine bu sesin harfi budur diyerek “a” harfini gösterir. Diğer harfleri tanıtırken öteki sözcüklere de aynı işlemi yapar. Çocuklar bir sayfadaki harfleri öğrenip de okuyacak seviyeye gelince diğer sayfadaki sözcüklere geçilir.

Bu yöntem özel öğrencileri okutmakta yararlı olurken okulda kalabalık öbekleri okutmakta yararlı olmamıştır. Temel eksikliği sözcüğü ezberletmesidir. Sözcük çocuklar için harfe ve heceye göre daha anlamlı ve anlaşılır olmasına karşın sözgelimi “at” olarak çizilen nesnenin niçin “at” okunması gerektiği anlaşılmazdır. Bu yüzden bu yöntem de uygulamada işe yaramaz ancak tümdengelim yöntemi büsbütün ortadan kalkmaz.

Tümdengelim yöntemini canlandırıp güçlendiren ünlü Fransız eğitimcisi Jacotot oldu.³¹⁰

Jacotot öğretmenin aslında öğrenmeye hazırlık olduğunu söyler. Öğrenme isteği harekete geçirilen çocuk her şeyi başkasının yardımı olmadan öğrenir. Çocuğa istek aşılacak için ilk başta doğa yoluyla öğretmek gerekir. Doğa yarattığı nesneyi bir bütün olarak yaratır. Doğanın yarattığı nesneyi insan da bütün olarak algılar. Çocuk okutan kişi bunu sürekli aklında tutmalıdır. Çocuğa şarkı öğretmek istediğimizde ilkin sesin türünü (notasını), sesin derecesini (tonunu), en son da şarkıyı mı öğretiriz, yoksa ilkin şarkıyı mı öğrettirdik diye soruyor. Çocuğa bitkiyi tanıtırken çiçeğinden ve yaprağından başlayarak mı tanıtıyoruz? Elbette bir bütün olarak alıp tanıtıyoruz. İşte çocuğu bu yolla okutmak gerektir. Nesneyi parçalarından başlayarak değil de bütün görünüşüyle öğretmek, soyut nesneden önce somut nesneyi alıp tanıtmaktır diyor.

Bu da öncekilerin delilini ileri sürüyor ve abece kitabının gereksiz olduğunu

³¹⁰ 1770-1840 yılları arasında yaşamıştır.

söylüyor. Çocuğu okutmak için özel bir kitaba ihtiyaç yoktur, her kitap iş görür. Herhangi bir kitabın rastgele bir sayfasını alıp içindeki cümleleri okutursak, sonra onları sözcüklere ayırıp okutursak, ardından sözcükleri hecelere bölüp okutursak, en son da heceleri harflere ayırıp gösterirsek çocuk okumayı öğrenir çünkü abece harflerinin hepsi kitabın bir sayfasında mevcuttur.

Jacotot yöntemini küçük değişikliklerle bugün de kullananlar vardır. Amerikan yöntemi denen yöntemin temelinde de Jacotot yöntemi vardır.

Jacotot yöntemine göre öğretim şöyle olmaktadır:

Seçilen kitap sayfasındaki ilk cümlemin şu olduğunu düşünelim: Qalağa yakın jerdiñ bari jıyın. (Şehre yakın yerin hepsi toplantı / hepsinde toplantı var.)

Bu cümleyi öğretmen kesme harflerle tathaya yazar, sonra her sözcüğünü göstererek seslice okur. Ardından birlikte ve ayrı ayrı olmak üzere çocuklara da okutur. Okuturken sözcükleri sürekli artırır ve şu sırayı izler:

Qalağa (Şehre)

Qalağa yakın (Şehre yakın)

Qalağa yakın jerdiñ (Şehre yakın yerin)

Qalağa yakın jerdiñ bari (Şehre yakın yerin hepsi)

Qalağa yakın jerdiñ bari jıyın. (Şehre yakın yerin hepsi toplantı.)

Bu okuma cümle içindeki bütün sözcükleri iyice tanıyıp söyleyinceye değin sürdürülür.

Ondan sonra öğretmen baştaki sözcüğü alıp kesme harflerle hecelerine ayırarak yazar ve hece hece okur. Bu şekilde çocuklara da okutur, sözcüğün kaç bölünerek söylendiğini gösterir. Sözcüklerin hepsini bu yolla ayırtıp okuttuktan sonra falan heceyi, filan heceyi göster der. Falan hece hangi sözcükte, filan hece hangi sözcükte diye sorar. Falan hecesi bulunan, filan hecesi bulunan sözcüğü göster der. Falan sözcüğün ilk hecesi veya son hecesi hangisidir gibi sorular sorar.

Böylece çocuklar yalnızca bir cümlede hecenin birkaç çeşidini öğrenmiş olur.

Harfleri anlatmak için kullanılan yöntem de aynıdır. Bir hece sözcelimi “la” alınır ve harfleri ayrılarak yazıldıktan sonra çocuklara okutulur. Kaça ayrıldığı sorulur. İlk harfi nedir, son harfi nedir ve bunlar nasıl okunur diye sorulur. Bundan sonra öğrenilen harfler başka hecelerde de buldurulur. Ardından ikinci, üçüncü ve benzeri heceler alınır ve yukarıdaki işlem bunlara da uygulanır.

Bir cümle bu şekilde öğretildikten sonra diğerlerini geçilir, onlar da aynı şekilde öğretilir. Ancak bunun şartları vardır: 1) Çocuklar öğrendiğini tam öğrensin diye okuma dersine her zaman birinci cümleden başlanmalıdır. 2) Yeni cümleye geçildiğinde içindeki tanış heceler ile harfleri öğrenciler göstermelidir.

Sonuç olarak çocuklar bir yandan on kadar cümleyi öğrenirken diğer yandan harfleri ve hece türlerini de öğrenirler, ayrıca okumaya alışır ve kendi başlarına okumaya başlarlar.

Öğretim ve yöntem ustalığı tam olmasına karşın Jacotot yöntemi de Goediche

yöntemindeki eksiklikten kendisini kurtaramamıştır. O eksiklik ise çocukların okudukları sözcükleri neden öyle okuduklarını bilmeden ezberlemesidir. Bu eksikliğine karşın Jacotot yöntemi oldukça iyi yayılmıştır. Almanlar Jacotot yönteminin önemini anladıktan sonra onun harfçil yöntemini sesçil yöntemle uyarlamaya çalıştılar Böylece bir süre sesçil tümevarım yöntemi ile sesçil tümdengelim yöntemi gelişimini birlikte sürdürdü. Ondan sonra ikisi birleşerek tek bir yöntem hâline geldi ki buna tümdengelimli tümevarım yöntemi dendi. Bu da bir sonraki konuda ele alınacaktır.³¹¹

TÜMDENGELİMLİ TÜMEVARIM YÖNTEMİ (JALQILAWLI-JALPILAWLI ÂDIS)

Bu yöntemde bazen tümevarım yöntemi, bazen tümdengelim yöntemi kullanılır ve sonuç itibarıyla iki yöntem tümdengelimli tümevarım yöntemi adı altına birleşir.

Bu yöntem uygulamadaki aşamalarına göre birkaç türe ayrılır:

I. Küçük Sözcüklü Yöntem: Bunun temeli seçilen kısa sözcüklerin okunuşunu ve yazılışını çocuklara öğretmektir. Bu yöntemi ilk kullananlar Pogel, Thomas ve Belme adı Alman eğitimcileridir. Bunlardan sonra başkaları da almış ve çeşitli biçimlerde kullanmıştır. Ancak hepsinin temel ilkeleri şunlardır:

Abece kitabı bulunmalıdır. Bu kitabın içinde şunlar olmalıdır: 1) Resimler olmalıdır. 2) Resimdeki nesnenin adını gösteren basılı veya yazılı sözcükler olmalıdır. 3) Bu sözcüklere benzer başka sözler de olmalıdır. 4) Öğretilen harflerden kurulmuş sözcükler, sözcüklerden kurulmuş cümleler, cümlelerden kurulmuş kısa kısa hikâyeler olmalıdır. 5) Abece sırasına göre yazılmış bütün harfler olmalıdır. Bu sonuncusu öğretmek için değil bütün harflerin öğretiminin bittiğini göstermek için konur.

Böyle basılan abece kitapları birbirinden temelde değil; 1) Kısaltarak aldığı sözcük sayısı bakımından, 2) Sözcük çeşidi bakımından, 3) Sözcüklerin yeri bakımından, 4) Okumak için alınan hikâyeleri bakımından ayrılır.

Öğretim yolu şöyledir:

1. Abece kitabının birinci sayfasındaki resimleri öğretmen tahtaya çizer ve bu resimdeki nesne hakkında konuşur. Bu konuşma çocukları harekete geçirir. Öğretmen ile çocuklar konuşa konuşa söz konusu nesne hakkında bilmece, şiirler vesaire söyler. Bu sohbetin yararı şudur: Alınan nesneyi çocuklara tamamiyle tanıtip öğretir, ayrıca çocukları hem dilini hem de bedenini konuşmaya alıştıır.

2. Çizilen resmi öğrenciler defterlerine geçirir. Bunun amacı öğrencilere

³¹¹ Tam söz cümle yönteminin temeli bu makalede ele alınmıştır ancak bugün başka kullanım yerleri de vardır. Baytursinulı'nın tümdengelimli tümevarımcı yöntem dediği bu tam söz cümle yöntemidir. Bunun ayrıntıları gelecek sayıda yayımlanacaktır.

resim çizmeyi öğretmek değildir, dolayısıyla benzetse de benzetmese de herkesin kendisine göre çizmesi yeterlidir. Bunun yararı şudur: Çocuklar resim yapmayı sevdikleri için rahatlarlar, ayrıca resim yaparken kalem tutmayı öğrenirler.

3. Resimdeki nesnenin adını yazmak. Öğretmen sözcüğü bütün olarak tahtaya yazar. Çocuklar da defterlerine geçirirler. Defterlerine geçirmeden önce şunu yapmak gerektir: Öğretmen tahtaya yazarken çocuklar onu izlerler. Öğretmen yazmayı bitirdikten sonra çocuklar da yerlerinden öğretmeni taklit ederek işaret parmaklarıyla tahtadaki yazının üstünden geçerler. Ondan sonra da kurşun kalemle defterlerine yazarlar.

4. Sözcüğün seslerini ayırmak. Öğretmen gerekli sözcüğü alır ve seslerini açık biçimde tek tek söyler. Öğreteceği ses üzerinde özellikle durur.

5. Sözcüğü harflerine ayırmak. Bunun için öğretmen harflerin arasını açık yazar. Çocuklar bunlar içinden öğretilmekte olan harfi tanıyıp seçerler ve birkaç kez yazarlar. Böyle birkaç harfi öğrendikten sonra öğretmen artık her harfi tahtaya ayrı ayrı yazar ve bu hangi sözcükte, nerede bulunuyor diye sorar. Çocuklar da abece kitabındaki sözcüğün içinden harfi bulup gösterirler.

6. Harflerden sözcük kurmak. Çocuklar üç dört harfi öğrendikten sonra bunlardan sözcük kurar.

7. Baskı harfinin tanınması. Bunun için yazılı sözcüğün altına basılı sözcük konur ve ikisinin harfleri karşılaştırılır.

Bu yöntemde önceki yöntemlerde olduğu harf veya sözcük ezberleterek çocukların kafalarını yormak yoktur. İşin bir ucu öğretmende, bir ucu ise öğrencilerde olur, dolayısıyla çocuk kafasına bilgi doldurulacak bir kap gibi değildir; bir yanı insanca, bir yanı makine gibi çalışır, hülasa iki yanı da kusursuz biçimde çalışır.

Bu yöntemin önceki yöntemlerden üstün başka bir yanı ise çocukların az sözcüğü okumayı öğrenerek çok sözcüğü okuyabilmektedir. Bu üstünlüğü sayesinde söz konusu yöntem ileri ülkelerin hepsine yayılmıştır. Her ulus bu yöntemi kendi dilinin, yazımının dizgesine uyarlayarak kullanmaktadır. Bu yüzden falan yöntem, filan yöntem diye çeşitli adlarla anılmaktadır. Adını bir yana bırakarak esasına bakıldığında hepsinin temelde aynı olduğu anlaşılır. Rusların çeşitli adlar verdiği abece öğretici yöntemler, Tatarların değişik adlarla andığı abece öğretici yöntemler, bizim Kazakların abece kitabıyla öğretici yöntem, bunların hiçbirisi küçük sözcük yönteminden bağımsız değildir.

II. Yazma Okuma Yöntemi: Bazıları bundan yazma ile okumayı birlikte öğretmeyi kasteder, bazıları da okumayı yazma aracılığıyla öğretmeyi kasteder. Ancak yöntemin doğasına ikincisi daha uygundur. Çünkü bu yöntemi kullananlar, okuma öğretimine okumayla başlamanın değil yazmayla başlamanın doğru olduğunu iddia ederler.

Bunu da şöyle kanıtlarlar: “Yazma yokken okuma da yoktur. Yazı okumadan önce doğmuştur. Okumayı yazı doğurmuştur.”

Okumayı bilmeyen kişiye bunu yazma ve okumanın meydana çıkış yolunu izleyerek öğretmek gerektir.

Dünyada çok yayılmamasına karşın bu yöntemin diğer yöntemlerin düzeltilmesinde dahil oldu. Önceden okuma önce öğretilir, yazma onun ardından gelirdi. Yazma okuma yöntemi çıktıktan sonra ise ikisi birlikte öğretilir oldu. Öğretmeye okumadan başlayan öğretmenler okuttuklarını yazdırır oldular, yazımdan başlayan öğretmenler ise yazdırdıklarını veya yazdıklarını okutur oldular.

Söz konusu yazma okuma yöntemini Ruslar ve onları örnek alan öteki Rusya halkları çok kullandılar.

III. Sesçil yöntem: Sesçil yöntemle öğretirken beş aşamalı çalışma yapılır:

1. Çocuklarla sohbet.
2. Okuma öğretmeye de hazırlayan işler.
3. Sözcüğün seslerini ayırma.
4. Harfleri tanıma.
5. Öğrenilen harflerden sözcük kurmak ve kurulan sözcükleri okuma.

Sohbet: Bu, çocukları derse ısındırmak için yapılır. Sohbetten sonra çocuklar derse daha ilgili olurlar, öğretmen de çocukların durumunu öğrenir. Sohbet yoluyla çocuklar okuldaki nesnelerin adlarını ve okuldaki davranış biçimini bellerler.

Okumaya Hazırlık İşleri: Bunda önce “sözcük” ve “ses” kavramlarının ne olduğu anlatılır. Sonra sözcüğün içindeki sesler ayırt edilir.

“Sözcük” kavramını anlatmak için öğretmen çocuklara bir şeyin adını söyler. Sonra söylediği nesne hakkında bir şey söyler ve kaç sözcük kullandığını sorar. Sözelimi çocuklar “tahta” der, öğretmen ise “büyük tahta” der ve bunun kaç sözcükle söylendiğini sorar. Bu şekilde birkaç kez sözcükler ve cümleler incelenir, öğrenci böylece “sözcük” kavramını öğrenmiş olur.

“Ses” kavramını öğretmek için iki yöntem kullanılır. Birincisi şöyledir: Öğretmen bir ses söyler ve söylediğinin hangi ses olduğunu sorar. Çocuklar duydukları sesi söylerler. Öğretmen başka bir ses söyler ve yine sorar, çocuklar da yanıt verirler. Birkaç kez böyle yapıldıktan sonra çocuklar “ses” denen şeyin ne olduğunu anlarlar. İkinci yöntemde şöyle yapılır: Gözleri yumuk öğrencilere öğretmen bir şey şingırdatır veya tıkırdatır. Bundan sonra öğrencilere “Ne duyduunuz?” diye sorar. Çocuklar duyduklarını söylerler. Bunu birkaç kez yapıp yanıt aldıktan sonra öğrenciler “ses” denen şeyin ne olduğunu anlarlar.

Sesleri ayırt ettirmek için öğretmen de çocuklara bir şey söyler. Sonra bir sözcüğü alır ve parçalayarak söyler. Heceleyerek söylerken her hece ayrı ayrı

duyulacak biçimde ayrılır. Birkaç sözcük böyle söylendikten sonra çocukların kulağı heceyi ayırt edecek duruma gelir.

Hece ayırt edilebildikten sonra sesi ayırt etmeye geçilir. Öğretmen sesleri ayırt etmeye elverişli sözcükleri alır önce hecelerine ayırır, sonra seçtiği bir heceyi alır ve seslerine ayırır ve türkü çağırır gibi uzata uzata söyler. Çocukların sesleri çabuk bellemeleri için bu çok elverişlidir. Uzatarak söylendiğinde içinde hangi sesler bulunduğu daha iyi anlaşılır. Sözelimi “ara” (arı) sözcüğünü “ra” hecesini alıp her sesini uzatarak söylerse önce “r”, sonra “a” sesinin çıktığını kulak hemen ayırt eder. Burada ilk seçilen hecelerdeki seslerin uzatmaya uygun olmasına dikkat edilmelidir. Bu, ses ayırt etme çalışmasını alabildiğine yeğniltecektir.

Sesleri ayırt etmeyi öğrettikten sonra bunları birleştirme işine geçilir. Sesleri birleştirerek hece yapmak, heceleri birleştirip sözcük yapmak gereklidir diyenler de gereksizdir diyenler de var. Gereklidir diyenler de iki türlü düşünür: Kimileri harf göstermeden önce çocuklar sestten sözcük kurabilmelidir, kimileri ses birleştirme işi harfler tanıtılıp da birleştirilerek sözcük yapılırken öğretilmelidir görüşünü savunur. Öncelikle bu görüşlerden sesleri birleştirmenin gereksiz olduğu görüşü doğru değildir. Sesçil yöntem gerektir yoktur görüşü makul görülebilir ancak sesçil yöntemde sesleri birleştirme bulunmazsa iş yarım yamalak olacaktır. Öte yandan harfleri birleştirmeyi okurken öğretmek gerektir görüşü de doğru değildir. Çünkü geç kalınmış olur ve artık bunun bir yararı dokunmaz. Bu görüşü kabul edersek sözcüğün seslerini öğretmenin de gereği yoktur, bunu yazarken yapmak gerektir.

Sözcüğün seslerini ayırt edebilmek sonra yazmak için gerekli bir şeydir, sesleri birleştirerek sözcük kurabilmek sonra okumak için gerekli bir şeydir. Sesleri birbirine eklemek harfleri birbirine eklemekten daha kolaydır. Öğretim ise kolaydan başlamalıdır. Bu, öğretimin en önemli ilkesidir.

Harfleri Tanıtmak: Sözcüğün seslerini ayırt etmeyi öğrendikten ve çeşitli sesleri birleştirerek sözcük yapabildikten sonra sıra harfleri öğretmeye gelir. Harfler, abece kitabındaki sıraya göre öğretilir. Abece kitabının başındaki ayrı harfler veya sözcük içindeki harfler, sözelimi “a”, “s” ise bunlar alınarak sesleri ayırt ettirilir. Ondan sonra falan sesin damgası budur denerek harfi gösterilir. Sesin damgasına harf dendiği de belirtilir. Ondan sonra harf yazdırılır, diğer harfler içinde buldurulur.

En son da öğretilen harflerden sözcük yaptırılır. Sesleri ayırt etme ve birleştirerek sözcük yapma süreci doğru yürütülürse söz konusu sesleri birleştirerek sözcük oluşturup okuma işi çocuklara zor gelmez. Harflerle bir iki sözcük oluşturup okuduktan sonra öğrenci artık yöntemi öğrenir. Başlangıçta sözcüğü yalnızca heceleyerek okutmak gerektir. Bu, heceleyerek okumaya alıştıdır. Heceleyerek okuma zaman geçtikçe doğru okumaya dönüşür.

Avrupa lkelerinin son zamanlarda kullanmaya başladığı Amerika yöntemi denen tümdengelimli tümevarım yönteminin “tam sözcüklü yöntem” adlı bir türünü daha anlatıp genel yöntem tarihi bahsini bitirelim.

Bu, kadim imlalı ülkenin çıkardığı ve kadim imlalı ülkelerin kullandığı bir yöntemdir. İngiliz ve Fransız uluslarının imlası da Arap imlası gibi kadimdir, eski imlayla yazılan sözün yazılışı ile okunuşu birbirine uygun olmaz. Sözgelimi Araplar “tırqı” diye yazarlar ama “taraqqıy” diye okurlar. İngiliz ve Fransız imlası ondan daha beterdir. Biz onların imlasına göre yazacak olsaydık “joy” yazıp “juwa” diye okurduk. Böyle bir imlaya sahip ulus için sesin çok bir değeri yoktur. Çünkü sözcük, resmi ezberlenerek okunur, harf ise resmin bir ögesi olarak iş görür.

Günümüzde bu yöntemi her ulus kendi dilinin ve imlasının doğasına göre kullanmaktadır. Ana vatani Amerika’da ise yöntemin kullanılış sürece şöyledir:

Yılın ortasına değin kitap kullanılmaz. Çocuklar yalnızca öğretmenin tahtaya yazdıklarıyla yetinirler. Okuma harfle veya sesle başlamaz, tam sözcükleri okumakla başlar.

Sözgelimi bir ocuk ekirge yakalayıp getirir:

Öğretmen “Ne getirdi?” diye çocuklara sorar. Çocuklar “ekirge getirdi.” diye yanıt verirler. Öğretmen “ekirge getirdi.” cmlisini tahtaya yazar. nce kendisi okur, sonra çocuklara okutur.

Ondan sonra “ekirge” sözcüğünü kullanarak başka cümleler kurar. Onları yazar, okur, okutur. Böyle böyle sürekli tekrarlanan “ekirge” sözcüğünün yazılışı çocukların belleğine yerleşir, iyice bellendiği için de görünce hemen tanınır. Hemen tanınan sözcük ise hemen okunur. Diğer sözcüklerin okunuşu da bu sırayla öğretilir.

Bu şekilde ğrenci yarım yıl içinde yüz yirmi beş kadar sözcüğü tanıyıp okuyacak seviyeye ulaşır. Öğrenci ancak bundan sonra yani bir öbek sözcüğünü okunuşu öğrendikten sonra sözcüğünü seslerini ayırmaya başlar.

Seslerin ayrılmasında kkteş sözcükler kullanılır. Çünkü kkteş sözcüklerde seslerini çoğu aynı olur. Ses ayırmaya geçerken yeni öğretilecek sözcükler kkteşliğine göre seçilerek altı alta yazılır. Çocuklar bunları göre göre, okuya okuya sözcüklerin hepsinde karşılaşılan ortak seslerin sesini de harfini de ayırt edecek seviyeye çıkar.

Amerika’nı yazmayı öğretme yöntemi gibi okumayı öğretme yöntemi de harften değil sözcüğünü yazılışından başlar. Ancak kolaylık olsun diye başlangıçta az harfli sözcükler tercih edilir.

HANGİ YÖNTEM İYİDİR?

Yalnızca abece öğretmenin dahi bir sürü yöntemi vardır. Her yöntemcinin bu yöntemleri kendince değıştirerek geliştirdiğı yöntemleri de söz konusu edecek olursak yöntem türlerini anlatmaya vakit yetmez. Bütün Avrupa yöntem bilimcilerinin kullandığı yöntemleri bitirmek şöyle dursun yalnızca Rus yöntem bilimcilerini anlatmaya kalsak kaç dergiyi dolduracak yazı ortaya çıkar. Bundan ötürü sözü uzatmamak için geçen sayılarda Rus yöntem bilimcilerinin hiçbirini söz konusu etmedik.

Buraya değin anlattığımız başlıca okuma yazma öğretim yöntemlerinden hangisi iyidir sorusuna hiç kimse şu iyidir veya şu kötüdür diye kesin bir cevap veremez.

Rus bilgisi Lev Tolstoy, çocuk okutma tecrübesi de bulunan biri olarak şöyle diyor: “İyi veya kötü diye değerdendirilecek bir yöntem yoktur. Beceriksizliğin belgisi tek yöntemlilik, ustalığın belgisi ise yöntem çeşitliliğidir, ayrıca gerektiğinde yeni bir yöntem de bulabilmektir. Öğretmen çok yöntem öğrenmeye çalışmalıdır, bunları da kendisine destekçi ve yardımcı araçlar olarak kullanmalıdır.”³¹²

Tolstoy böyle demiştir ancak başkaları da tecrübe ettikten sonra farklı karara varmış değildir. Başkalarının da yöntem üzerine düşüncelerini gözden geçirince her yöntemin yerine göre güzel olduğu düşüncesi ortaya çıkar.

Bunu nasıl anlamak gerekir?

Yöntem, gereksinimden doğan bir şeydir. Yöntemin iyi veya kötü olması kullanıldığı yerin gereksinimine göredir. Sözgelimi okuryazar etme meselesini alalım. Bir ulusu okuryazar etmeye elverişli olan bir yöntem başka bir ulusu da okuryazar etmeye elverişlidir diyemeyiz. İkisinin dil yapısı, yazım dizgesi aynı olursa biri için elverişli olan yöntem ikincisi için de elverişli olabilir. Eğer dil yapısı, yazım veya harf dizgesi farklı ise hiç kimse biri için iyi olan yöntemin öbürü için de iyi olacağını söyleyemez.

Bazı uluslar yazı için harf değil damga kullanır. Bazı uluslar yazı için harf kullanmakla birlikte dil değıştiğı için harfler dildeki seslere artık tam karşılık gelmez. Bazı ulusların ses-harf denkliğinde en başta yanlışlık yapıldığı için sözcüklerinin yazılışı ile okunuşu başka başkadır. Bazı ulusların ise dilin yapısı yüzünden seslerine tam karşılık gelecek harf belirlemek mümkün değildir. Bu yüzden böyle dillerde de sözcüğün yazılışı ile okunuşu arasında fark vardır. Bazı ulusların dilindeki sesler ile harfler arasındaki denklik güçlü olduğundan sözcüğünün yazılışı ile okunuşu arasındaki uyum da güçlü olur.

Yazı için harf yerine damga kullanan ülkelerden biri Çin’dir. Bunların yazısı

³¹² Lev Tolstoy, Üyretiw Ädisteri Tuwrah (Öğretim Yöntemleri Üzerine).

bizim damgamız gibidir. Bizde ○○ (Arğın), // (Qıpşaq), ψ (Töre) gibi damgalar vardır.³¹³ Çin’de = (ağız) Λ (it) gibi damgalar vardır. Ağız damgası ile it damgası yan yana geldiğinde yani = Λ olduğunda “ürüyor” sözcüğü meydana çıkar. Bizim yazımız da harfçil değil de damgacıl olsaydı biz de Arğın damgası ile Töre³¹⁴ damgasını yan yana koyup (○○ψ) “Arğın Töresi” diye okurduk; Qıpşaq damgası ile Töre damgasını yan yana koyup (// ψ) “Qıpşaq Töresi” diye okurduk.

Çin yazı dizgesinde okuma yazma öğretirken öğretmenin ne sesle ne de harfle işi olur. Her sözcüğe karşılık gelen damgayı tanıtmayı, bu damgaları dizmeyi öğretmesi Çince okuma yazma öğretmesi için yeterlidir.

“Ağız”, “it” ve “ürür” sözcüklerinin yazımını kopkolay öğrendik. Öyle ise neden Çince okuryazarlığın zor olduğu söylenir? Zor yazıyı anlatmak için “Çin yazısı” diye alay edilmesi ne anlama gelir?

Yukarıda örnek verilen iki üç sözcüğün damgasını da bunları sıralamayı öğrenmek de kopkolay değil midir? Öyle ise zorluk nerededir?

Bu örneklerin kolay görünmesi alınan sözcüklerin azlığındandır. Çin dilinde on, yirmi, otuz hatta yüz sözcük bulunsaydı Çince okuryazarlık çok kolay olurdu. Ancak sözcük sayısı on bin, yirmi bin, otuz bin olduğunda her sözcüğün damgasını öğrenmek için çok vakit gerekir. O kadar çok damgayı unutmadan bellekte saklamak için çok çaba harcamak gerekir. Çin dilinde ancak elli bin damgayı ezbere bilen kişi gerçek okuryazar sanını alabilir. Ezberlemenin kolay mı, zor mu olduğunu Jaña Mektep dergisinin okuyucuları tahmin eder. Biz başka dizgeli yazılara geçelim.

Yazı için harf kullanmasına karşın harfleri seslerine denk gelmeyenler Amerikalı ve İngiliz gibi halklardır. Bunların sözcüklerinin yazılışı ile okunuşu o kadar farklıdır ki “İt yazıp domuz okuyorlar.” sözü bunlar için söylenmiş gibidir.

Onlarınkine göre daha düzgün olan yazı dizgesi Fransız yazı dizgesidir. Ancak bunun da iler tutar yanı yoktur. Başlangıçta sesler için harf belirlenirken büyük yanlışlar yapılmıştır. Fransızlarda her harfin bir sürü kuralı vardır, bir sürü ek belgileri vardır. Yirmi altı harfin yüz civarında kuralı mevcuttur. Bu kurallara göre her harf her yerde farklı farklı söylenir. Bazı harfler yerine göre yazılır hatta okunmaz. Bazı harfler başka seslerle yana yana geldiğinde sesini dahi yitirir. Somutlaştırmak için birkaç örnek verelim:

“Beau” diye yazılır “bo” diye okunur.

“Oreille” diye yazılır “orey” diye okunur.

“Moi” diye yazılır, “muva” diye okunur.

“Koin” diye yazılır, “kuvek” diye okunur.

“Aiquille” diye yazılır, “eguy” diye okunur.

³¹³ Boy damgalarını kastediyor. (Çev.)

³¹⁴ Töre, Cengiz Han soyundan gelen soylulara verilen addır. (Çev.)

İyice dediğimiz yazı böyle ise bundan kötüsünün yazılışı ile okunuşu arasındaki farkı varın siz düşünün.

Dizgesi böyle olan yazılarda sözcüğü içindeki sesleri ayırarak seslerine göre yazmak mümkün değildir.

Öyle ise sözcüğü seslerine ayırmanın gereği yoktur. Sözelimi “eguy” sözcüğü “aiquille” biçiminde yazılıyorsa muva” sözcüğü “moi” biçiminde yazılıyorsa bunları seslerine ayırmanın yararı nedir?

Bu yüzden de Amerika ve Fransız yazıları harf dizgeli olmasına karşın damga dizgeli yazıya daha yakındır. Bunlarda da sözcük seslerine göre harfleri sıralanarak yazılmaz, yalnızca harflerle sözcüğün damgası çizilir. Böyle yazılar ile Çin yazısı arasındaki tek fark, damga resminin yapısındadır. Çinliler kendi damgalarını harf diye ad konmamış çizgilerle yapar, Amerikalılar ve Fransızlar ise sözcüğün damgasını harf adı verilen çizgilerle yapar.

Dilinin yapısı yüzünden sese uygun harf belirlemek mümkün olmadığı için sözcüklerinin yazılışı ile okunuşu farklılaşan ulusa Ruslar örnektir. Rus dilinde seslere uygun harf belirlemek mümkün değildir. Sözelimi Rusçada sakal “barada” (boroda)dır, sakallar ise “boradı” (borodi)dır. Tırmık Rusçada “barana” (borona)dır, tırmığı ise “borını” (boronu)dur.

Bizde çokluk eki veya başla bir ek eklendiğinde sözcük yalnızca ek almış olur, ekten önceki kısımda bir değişiklik olmaz. Rusça öyle değildir. Rusçada yalnızca ek eklenmekle kalmaz aynı zamanda sözcüğün bütün yapısı değişir. “O” sesi “a” sesine, “a” sesi “ı” sesine dönüşür.

Sözcüğün sesleri böyle değiştiği için Rus dilindeki sözcüklerin seslerine uygun harf almak mümkün değildir. Sese uygun harf alınamayınca da sözcüğün yazılışı ile okunuşu mecburen ayrılır.

Böyle yazıya sahip ulusların bazı sözcüklerini seslerine göre yazmak mümkündür, bazı sözcüklerini ise seslerine bakmaksızın ezberlendiği gibi yazmak gerektir. Sözelimi Rusların bir sözcüğü seslerine göre yazılırken on sözcüğü ezberlendiği gibi yazılır. Böyle olduğu içindir ki Rus yazısı gibi yazılarda sözcüğü seslerine ayırma becerisinin gereksizlik yanı daha ağır basar.

Sesler ile harfler arasında uygunluk güçlü olduğu için sözcüklerinin yazılışı ile okunuşu arasındaki uygunluğun da güçlü olduğu yazıya Kazak ve Kırgız yazısı örnektir. Bunların abecelerine dildeki her ses başına bir harf alınmıştır, harf karşıladığı sestten hiçbir zaman ayrılmaz. Sözcükler çoğunca içinde işitilen seslerine göre yazılır. Ruslarda bir sözcük seslerine göre, on sözcük ise sesleri dikkate alınmadan yazılırken Kazaklarda on sözcük seslerine göre, bir sözcük seslerine bakmadan yazılır.

Böyle olduğu için sözcüğün içinde sesleri ayırt edebilmek önem kazanır.

Sözcüğün seslerini doğru ayırt edebilen, onlara karşılık gelen harfleri yerine koyabilen kişi imlamızın en az yüzde altmış ila yetmişini öğrenebilir.

Bizim yazı dizgemiz ile İngiliz, Amerikan ve Fransız yazı dizgesi çok farklıdır. Onları Çin'in damga dizgeli yazısına yakındır. Bize biraz daha yakın olan yazı, on sözcüğünden birinde dahi olsa ses-harf uygunluğu bulunan Rus yazı dizgesidir. Bize ondan daha yakın yazı dizgesi ise İtalyan yazısıdır. (İtalyan yazısında da sözcüğün yazılışı ile söylenişi arasındaki uygunluğun yüksek olduğu söyleniyor.)

Hülasa yukarıdan beri söylenegelen sözlerden şu çıkıyor: Öncelikle yazı damga temelli ve harf harf temelli olmak üzere iki temellidir. İkinci olarak yazıların imla dizgeleri türlü türlü olur. Üçüncü olarak imla dizgelerine göre harf temelli yazıların da damga temelli yazıların da birbirine yakını ve uzağı bulunur.

Bugün kullanılan imlaların hepsi dört öbekte toplanır: 1) Damgacıl dizge. 2) Gelenekçil dizge. 3) Kökçül dizge. 3) Sesçil dizge.

Damgacıl imla, damga temelli yazıyla düzendaş ve temeldaş imladır. Çin imlası gibi.

Gelenekçil imla, eskiden beri aynı dizgeyi kullanagelen imladır. İngiliz imlası gibi.

Soycul imla, sözcüğün yalnızca kendisini değil aynı diğer zamanda akraba sözcüklerin söylenişini de dikkat alan imladır. Rus imlası gibi.

Sesçil imla, sözcüğü seslerinin işitilişine göre yazan imladır. İtalyan, Alman ve Kazak imlası gibi.

Bu imla dizgelerinin hepsi de harf temelli imla dizgeleridir. Bunlardan bazılarının damga dizgeli imlaya yakın olduğu görülüyor. Sözcüğün söylenişi ile yazılışı arasındaki fark arttıkça imla düzeni damga temeline yaklaşır. Sözcüğün söylenişi ile yazılışı arasındaki uygunluk arttıkça imla düzeni damga temelinden uzaklaşır.

İmla düzenindeki yakınlık veya uzaklığın öğretim yönteminde de bulunmaması mümkün değildir.

“Ağz” sözcüğünü bir damga (=) ile yazan Çinliler okuma yazmayı sesçil yöntemle öğretebilir mi?

Böyle damgalar kullanmamakla birlikte “it diye yazım domuz diye okumak” misalince “moi” diye yazıp “muva” diye okuyan imla düzeni de vardır. İngiliz, Amerikan ve Fransız gibi ulusların sesçil yöntemi kullanmaları yararlı olur mu?

Onlar şöyle dursun “boroda” diye yazıp “barada” diye okuyan bir imlaya sahip Ruslar gibi uluslar için de sesçil dizge kullanmanın elverişsiz olacağı açık seçik görülüyor.

Böyle olduğu için yani bunların hepsi de sözcüğü damga gibi veya damgaya yakın yazdığı için damgalı öğretim yöntemini kullanmaktadır.

Tam sözcük yöntemi denen de bu damgalı öğretim yöntemidir. Bu yöntemle göre harflerle yazılan sözcük damga olarak gösterilmekte ve damga olarak öğretilmektedir.

“Sakal” diye yazıp “sakal” diye okuyan, “tırmık” diye yazıp “tırmık” diye okuyan sesçil imlaya sahip Kazak ve Kırgız gibi ulusların sesçil yöntemi kullanması gerektiği konusunda kuşku yoktur. Çünkü sesçil imlaya sahip öteki uluslar da sesçil yöntemi kullanmaktadır. Sözelimi İtalyanlar.

“Tam sözcük” yöntemini neden kullandıklarını bilmeden sırf başkaları kullandığı için biz de kullanmalıyız diyenler de vardır. Doğru, tam sözcük yöntemini bizde de kullanmak mümkündür. Ancak biz bunu İngilizler ve Fransızlar gibi çaresizlikten, hiç değilse Ruslar gibi mecburiyetten kullanmamalıyız, tam sözcük yöntemiyle öğretmek sesçil yöntemle öğretmekten daha kolay ise onu kullanmalıyız. Öyle ise önce hangi yöntemin daha elverişli olduğu sorusunu sormak ve buna verilecek yanıtı göre hangisini kullanacağımıza karar vermek doğru olacaktır.

Okuma yazma öğretmek için hangisi daha uygundur dersek diyelim bu uygunluk delillerle ispat edilmelidir.

Yöntemleri okuryazarlık açısından değerlendirmeden önce okuryazarlığın ne olduğunu, birincil ve ikincil yönlerinin ne olduğunu açıklığa kavuşturmak gerektir.

Nasıl kişiye okuryazar deriz? Elbette okuyabilen ve yazabilen kişiye deriz.

Okuryazarlığın temeli okumak mıdır yazmak mıdır? Bunu açıklığa kavuşturursak okuryazarlık yönteminin ne olması gerektiği de açıklığa kavuşacaktır.

Okuyabildiği hâlde yazamayan kişi olur mu? Elbette olur. Eski usulle okuyanların çoğu okuyabildiği hâlde yazamaz. Böyle kişilere tam okuryazar diyebilir miyiz? Diyemeyiz. Böylesi yarı okuryazar kişilerdir.

Yazabildiği hâlde okuyamayan kişi olur mu? Olmaz. Yazmayı bilenler okumayı da bilirler. Öyle ise okuryazarlığın temeli okumak mıdır, yazmak mıdır? Elbette yazmaktır.

Okuryazarlık temelinin yazmak olduğu okuryazarlığın ortaya çıkış süreci de göstermektedir. Okuryazarlığı okuma ihtiyacı doğurmamıştır, yazma ihtiyacı doğurmuştur. İhtiyaç yazıyı doğurmuş, okumak yazmakla birlikte kendiliğinden ortaya çıkan ek bir beceridir, asıl beceri yazmaktır, okuma onun yüzeyindeki bir şeydir.

Bunların hepsi okuryazarlığın temelinin okuma değil yazma olduğunu kanıtlayan delillerdir.

Okuryazarlığın temeli okuma değil de yazmak ise okuryazarlık yönteminin temeli de okuma öğretmek değil yazma öğretmek olmalıdır.

Bu ne anlama gelmektedir? Okuryazar etme yöntemlerini değerlendirirken bunlara okuma öğreten yöntem değil de yazma öğreten yöntem diye bakmak

gerektir, yazma öğretimine elverişli yöntem okuma öğretimine de elverişli olur, çünkü temel beceri yazmaktır, okumak yazmakla birlikte kendiliğinden ortaya çıkan ikincil nitelikli bir beceridir.

Yazabilmek için dildeki sesleri tanıyabilmek gerekir. O seslere mahsus harfleri de tanıyabilmek gerekir. Tanınan harfleri yazabilmek gerekir. Yazılan harfleri sesleriyle söyleyebilmek gerekir.

Harflerin hepsini hızlıca yazmaya, yazılan harfleri söylemeye, başka bir deyişle hızlıca yazabilmeye, hızlıca okuyabilmeye okuryazarlık diyoruz, bunları becerebilen kişiye de okuryazar oldu, okuryazar kişi diyoruz.

Okuryazarlık yöntemi dediğimiz ise bunu gerçekleştirmeye yarayan yöntemler toplamıdır.

Yazmak, resmini çizerek harfleri dizmektir. Okumak ise harfleri seslerini söyleyerek dizmektir.

Yolunu bulana değin her iş zor olur. Yolunu bulduktan sonra her iş kolaylaşır. İşin seri yapılma seviyesine ulaşması tekrar tekrar yapıp alışkanlığa dönüşmesiyle olur.

Okuryazar olmak küçük çocukların yürümeyi öğrenmesine benzer. Sözgelimi başlangıçta çocuk adımı bir atar bir durur, sonra paldır küldür seğirtir. Ardından yavaş yavaş da olsa güzelce yürümeye başlar. En son ise koşmaya başlar, koşmaya başladıktan sonra yarıya girer, yürümeyi beceri olarak kullanma seviyesine ulaşır.

Çocukları bir yana koyup büyükleri alalım. Onların da bir şeyle yürümeyi öğrenme süreci aynen çocuklarınkı gibidir. Buz pateniyle kaymayı öğrenirken, tekerlekli patenle veya bisikletle yürümeyi öğrenirken bir anda yürüyüp gidemezler. Başlangıçta yürüme alışkanlığı kazanıncaya kadar onlar da çocuklar gibi kendi bedenlerini denetleyemez; örgenleri kendi başına hareket eder gibi olur, her parça parça alıp her hareketi parça parça yapar gibi olur. Bir zaman sonra alabildiğine rahat biçimde yürüyüverirler, en son da başkalarıyla yarışarak hüner gösterme seviyesine ulaşırlar.

Aynen bunun gibi okuma yazma öğrenirken gerek çocuklar için gerekse büyükler için yöntem öğreninceye kadar sözcüğün içindeki sesleri tanıyıp ayırmak da sesleri birleştirerek sözcük yapıp söylemek de zordur.

Yöntem öğrendikten sonra sesleri ayırmanın da birleştirmenin de hiçbir zorluğu kalmaz. Ondan sonra geriye gelişmek ve ustalaşmak için kalır. Gelişmek ve ustalaşmak için ise tek şart işin tekrar tekrar yapılmasıdır.

Yazmak da okumak da bir kez yapıp bırakılacak iş değildir, okulda her gün gerekli olan ve her gün yapılması gereken bir iştir.

Bundan ötürü okulu bitirinceye kadar çocuklar okuma ve yazmada hızlanmak şöyle dursun ilerledikçe iki işi de sanata dönüştürüp görklüce yazabilmeli, güzelce okuyabilmelidir.

Okuma yazma yönteminin işlevi yazma ve okuma becerisini kazanana değil yani başlangıçta karşılaşılan zorlukları azaltmak veya yoğaltmak için yürümeyi öğrenen çocuklara verilen yürüteç gibi, paten kaymayı öğrenen büyüklere verilen değnek gibi destek vermektir.

Şimdi öğretmeyi tabii yolla öğrenme olarak ele alan sesçil yöntem ile tam sözcük yöntemine gelelim.

Sesçil yöntemle öğretme yolu yukarıda belirttiğimiz gibi öğreniciye yürüteç ve değnek vererek öğretme yoludur. Bu sayede öğrenciler yürüme yöntemini bilmediklerinden bedenlerine hükmedemedikleri için yürütece ve değneğe dayanarak hareket ediyormuş gibi ilerler. Bunlara dayana dayana yürürken bedeni alıştırmak ve örgenlere meleke kazandırmak gibidir. Ancak ayağını bir kere, iki kere basıp sonunda hareket etse de kendiliğinden kendi örgenlerini kullansa da kendi bedeninin gücüyle hareket eder. Böyle ilerlediği zaman er hareketi örgenler kendisi yaptığı, bizzat kendisi tecrübe ettiği ve güdülediği için hareket mekanizmasını çabucak anlar, yöntemi hızla öğrenir.

Sesçil yöntemle öğretim yolu örneklerle anlatıldığı üzere böyle bir şeydir.

Tam sözcüklü yöntemle öğretme yoluna gelecek olursak bu yöntem arabayı öğrenciye verip kendisine hareket ettirmek, kendisine denetletmek, kendisine sürdürmek gibi değildir, tam tersine öğreniciyi arabaya bağlayıp sürüklemek çekmek suretiyle yürümeyi öğretmek gibidir. Yahut kızağa bağlayıp başka biri tarafından sürmek suretiyle kaymayı öğretmek gibidir. Kendi gücüyle değil de başkasının gücüyle hareket edip ilerlediği için dışarıdan bakıldığında yürümeyi bilmeyen çocuğun yürüyüşü yürümeyi bilen çocuğun yürüyüşü gibi görünür. Buz pateni kullanamayan kişinin kayışı, kullanmayı bilen kişinin kayışı gibi görünür. Ancak birincisinin hareketi çekici gücün bittiği yere kadar devam eder, ondan sonra duruverir, hülasa hareket etmek için sürekli birinin gücüne gereksinim duyar.

Çünkü yürüyüp geldiği hiçbir durağa kendi gücüyle yürüyerek gelmez, birinin sağladığı güçle gelir. Sürekli biri tarafından sürüldüğü ve birinin gücüyle hareket ettiği için kendi bilincinin işine kendi bedeninin gücü az müdahil olur, bu yüzden de hareket mekanizmasını çabuk anlayamaz ve hızlı meleke kazanamaz.

Tam sözcüklü yöntemle öğretmek örnekte anlatıldığı üzere böyle bir şeydir.

Örnekte söz konusu edilen yürümeyi, paten kaymayı öğretmenin iki yolunu okuma yazma öğretme yöntemleri için birer numune değil de gerçek anlamıyla çocuğa yürümeyi, büyüğe kaymayı öğretme yöntemi olarak alsaydık yürüme ve kayma öğretimi için bunlardan hangisi daha iyi olurdu?

Hiç kuşku yok ki birincisi olurdu. Bundan dolayı önceki yönteme benzeyen sesçil yöntemi de sonraki yönteme benzeyen tam sözlü yöntemi de hiçbir dile, imla ve abece dizgesine bağlamadan bağımsız olarak tek başına alıp

değerlendirdiğimiz vakit sesçil yolla öğretme yolunun üstünlüğü açık seçik ortaya çıkar.

Tam sözlü yöntemden zayıf olsa dahi gerekli gördüğümüz takdirde başka uluslar gibi dilimizin, imlamızın ve abecemizin durumuna göre mecburen kullanmamız gerekirdi.

Böyle bir mecburiyet içinde olup olmadığımız Kazakça okuryazarlık yöntemi değerlendirilirken oraya çıkacaktır.

Bir sonraki yazımız Kazakça okuryazarlık yöntemi üzerine olacaktır.

İdarenin Notu: Yazarın sesçil yöntem ile tam söz yöntemini eleştiren düşüncelerine idare katılmamaktadır. Bu düşüncelerin tek yanlı yanlışları olduğu görüşündedir. Böyle meseleler Kazak okurları için hâlâ yeniliğini koruduğundan bu makale de görüş alışverişi olsun diye yayımlanmaktadır. Yöntem meselesiyle ilgilenen kişilerden ve eğitimcilerden konu hakkındaki düşüncelerini yazmalarını rica ediyoruz. İdare son sayıların birinde kendi düşüncesini de yayımlamak niyetindedir.

YAYINCILIK

ایران

DEVİRİM ve KAZAKLAR

Kazaklara Şubat Devrimi ne denli anlaşılır geldiyse Ekim Devrimi (Toplumsal Devrim) de o denli anlaşılmaz gelmiştir. Dolayısıyla birinci devrimi olağanüstü bir sevinçle karşılamalarına karşın ikinci devrimi aynı derecede bir korkuyla karşılamışlardır. Kazak ulusunu tanıyanlar için devrimlere bakışlar çok tabii ve anlaşılır bir şeydir. Kazakların birinci devrimi doğru anlaması ve sevinçle karşılamasının birinci sebebi devrimin onları çarın zulüm ve baskısından kurtarması, ikinci sebebi ise kendi kendilerini yönetme amacının gerçekleşme umudunun artmasıdır. Kazaklar için ikinci devrimin anlaşılmaz olması da manidardır çünkü Kazaklarda anamalcılık ve sınıf ayrımı yoktur hatta diğer uluslar gibi mülkiyet dahi ayrılmamıştır, birçok tüketim maddesi kamunun ortak mülkü sayılmıştır. Ekim Devrimi'nin dış görünüşleri Kazakları çok korkuttu. Kazaklar, Rusya'nın iç kesimlerinde Bolşevik Hareketi'nin nasıl ilerlediğini bilmiyordu. Ancak uzak bölgelerde zorbalık, yağmacılık ve müstebitçe bir yönetim bunun -kısa yoldan ifade etmek gerekirse- alışılmış bir devrim değil anarşizm olduğunu gösterdi. 5-13 Aralık'ta Orınbor şehrinde Kazak ülkesinin özerkliğini ilan eden ve halk milisini kuran Genel Kazak Kurultayı yapıldı. Burada on beş Kazak temsilcisinden oluşan ve başkanlığına Bökeyhan (Bütün Kazak ülkesinde tanınan toplum önderi) getirilen Geçici Alaşorda Hükümeti kuruldu. Geçici hükümetin ikamet yeri olarak Semey şehri belirlendi. Orınbor şehrinde ilk toplantısını yapan Alaşorda Hükümeti üyeleri 10 Ocak 1918 tarihinde Semey'de buluşmak üzere dağıldılar.

Alaşorda Hükümeti üyeleri çeşitli sebepler yüzünden belirlenen tarihte toplanamadılar. Bu arada Kazak ülkesinin Semey dâhil bütün şehirlerini Sovyet örgütleri denetim altına aldı, bunlar içine Bolşevik adı arkasına saklanan çeşitli maceracı Kazaklar da girdi ve Sovyet Hükümeti adına türlü taşkınlıklar yaptılar. Sözelimi Kazak önderlerinin hareketi yasa dışı ilan edildi hatta başlarına yirmi beş bin ruble ödül kondu. Bu şartlarda Alaşorda ile sıkı ilişki içinde bulunan Kazak aydınlarının Merkezi Sovyet Hükümeti ile bağlantı kurma olanakları daraldı, araçlar eliyle yapılan görüşmeler ise hiçbir sonuç vermedi. Alaşorda üyeleri merkezî hükümetiyle 1918 yılının mart ayında doğrudan bağlantı kurdu ancak Alaşorda'nın sunduğu barış planına verilen yanıt tam bir sessizlikten ibaret kalınca görüşmeler kesildi. Bu barış planında Sovyet Hükümetince ilan edilen Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi'nin sınırlarını zorlayan hiçbir şey olmadığı hâlde Sovyet Hükümetinin mutlak sessizliği Alaşorda Hükümeti açısından anlaşılmazdı ve bu yönde çaba gösterilmesini de büsbütün umutsuz kılmıştı.

Baharın gelişiyi birlikte Bolşeviklere karşı savaşım başladı ve önce Sibir Hükümeti, ardından da Tüm Rusya Kurultayı üyelerinin Samara Kurulu kuruldu. Alaşorda Hükümeti, Genel Kazak Kurultayı'nda kabul edilen ana ilkelere sadık kalarak yeni kurulan Sibir Özerkliği ile Alaşorda Hükümeti'nin birbirini tanıması önerisinde bulundu. Kurulduğu günden beri kentsoyluluk ve derebeylik eğilimi yani Ekim Devrimi'nden önceki Rusya'yı yeniden kurma düşüncesi içinde bulunan Sibir Hükümeti için Alaşorda'nın önerisini kabul etmek kolay olmadı,

İki hükümet arasındaki görüşmeler çok uzun sürdü. Bu arada demokratik Rusya kurma hayaliyle yola çıkan Samara Hükümeti kuruldu. Alaşorda üyeleri bu yeni hükümetin durumunu ve amacını anladıktan sonra Sibir Hükümeti ile yaptığı görüşmeleri bitirdi. Sonra Samara Hükümeti ile görüşmelere başladı ve onlara Kazak ülkesinin özerkliğini kabul etmeleri önerisinde bulundu, kurul bunu memnuniyetle karşıladı. Bundan sonra beş kişiden oluşan kurulun Ufa toplantısı yapıldı. İçinde Kazakların da bulunduğu Müslüman temsilciler toplantıda sosyal demokratlarla yani Menşeviklerle birlikte hareket ettiler. Kurul dağılmadan önce çalışan yerli örgütleri yani il ve ilçe örgütlerini olduğu gibi bırakıp Merkezî Alaşorda Hükümetini lağvetti.

Alaşorda Özerk Hükümetinin dağıtılması ve ardından “yüksek yönetici” Kolçak’ın ortaya çıkması Kazaklara işin nereye doğru gittiğini gösterdi. Daha düne kadar çarın değnekçiliğini yapan Kolçak, bir askerî diktatörün bütün korkunçluğu ve halkın belleğinden henüz silinmemiş çarlık devrinin bütün uygulamalarıyla Kazakların karşısına çıktı.

Bu satırların yazarı olan ben de Çarlık yönetimi altında Kazak millî siyasetine önderlik eden ve Çarlık düzenine karşı savaşım veren Kazak aydınlarının bir temsilcisiyim. Çarlık döneminde Kazakların nasıl bir durumda bulunduğunu biz herkesten daha iyi biliriz. Kendi hayat şartlarından doğan kendisine özgü bir sosyalizmi ve komünizmi bulunduğundan, ayrıca sınıf ayrımı ve katı mülkiyet kuralları olmadığından Kazak halkı sosyalist kuruluşun gerekliliğini bugüne değin hissetmemişti. Çarlık döneminde Rus işçileri ile köylülerinin yararlandığı haklara uygulamada sahip olmayan Kazaklar için kuramda idealist sosyalizm ve komünizm üzerine düşünmek ve hayal kurmak da mümkün değildi. Bütün vatandaşlık hakları sözde kabul edilmesine karşın Kazaklar uygulamada hükümlerinin baskı ve zulmünden henüz kurtulamamıştı. Eskiden çarlık memurları denen kişiler Kazakları nasıl keyiflerine göre sorumsuzca aşağılayıp ezdilerse bugün de gölgelerde Bolşevik komünistlerin adı arkasına saklanan grup aynı şeyleri yapmaktadır. Çarlık yönetimindeki bu hareketlere evvelce de karşı çıkmış olan ben ve arkadaşlarım, Sovyet Rusyası’nın her yerinde vuku bulduğunu düşündüğümüz için bugün de şiddetle karşı çıktık, bundan dolayı da Sovyet iktidarına karşı olduk. Ancak monarşi hevesi içinde olan Kolçak’ın ortaya çıkışı bizi her iki iktidar hakkında da düşünmeye mecbur etti. Kazak halkının nihai amacının sağ kanattan değil sol kanattan gerçekleşeceğine inandığımız için yerli Bolşeviklerin hareketleri çok hoşumuza gitmese de Sovyet iktidarı tarafına geçmeyi uygun bulduk.

Alaşorda’nın Torğay örgütü delegesi olarak Sovyet Rusya’nın merkezine hükümetle görüşmeler yapmak üzere gönderilen ben, ülkenin her yerindeki siyasi kargaşayı fark ettikten ve Kazak millî meselesinin Rusya Halkları Hakları Bildirgesi’nde ilan edilen ilkelere uygun olduğunu gördükten sonra arkadaşlarıma Kolçak Hükümeti yerine Sovyet Hükümetini destekleyişimizin yanlış olmadığını yüreктen söylüyorum ve onların yüreklerine su serpiyorum. Bölgelerdeki sahte Bolşeviklerin yapmakta olduğu şeyler

merkezdeki Bolşeviklerin ülkülerine hem ruh hem de amaç açısından taban tabana zıttır. Bugün Moskova'ya gelen ben ve başka Kazaklar bunların gördükten sonra Kazak ülkesi özerkliğini kurma işine merkezden başlanması gerektiğine inanıyoruz. Ayrıca Genel Kazak Kurultayı toplanıncaya dek Sovyet iktidarı tarafından yayımlanan Rusya Halklarının Hakları Bildirgesine uygun olarak Kazaklar kendi kaderlerini kendileri belirleyebilir, Kazak temsilcileri ile Sovyet Hükümeti birbirine kardeşçe yardımcı olacak ve Kazakları sorumsuzca ezenlerin elinden Kazak ulusunu kurtaracaktır.

KAZAK YAZARLARI ÜZERİNE

Orınbor'da toplanan Kazak ileri gelenleri kurultayının katılım azlığı yüzünden kurultay seviyesinde olmadığı, küçük bir danışma toplantısı seviyesinde kaldığı geçen sayılarda yazılmıştı. Orınbor'da oturanlar ile oradan buradan katılanlar hariç tutulursa özel olarak çağrılanlardan kurultaya katılan olmadı. Gelmemesi sebeplerini çeşitli biçimlerde yorumlamak mümkündür.

Gelmeyişlerinin bir sebebi yol masrafları için para bulunamayışı olabilir. İkinci bir sebebi Jüspbek Yoldaş gibi kurultayı gereksiz görmeleri olabilir. Üçüncü bir sebep Kazak önde gelenlerinin Orınbor şehrinde karanlık evden kaçmaktan da beter kaçmaları olabilir. Dördüncü bir sebep de devrim sürecinde gayret yönünün değişmesi ve heyecanın azalması olabilir. Bu kadar çok “olabilir” içinde en etkilisi ikisi “olabilir”.

Kurultaya gelmeye istekli kişiler olsaydı para da bulunurdu, o zaman kurultayın gereksiz olduğu söylenmezdi. Demek ki asıl sebep gelmeye istekli kişiler bulunmayışıdır, Orınbor'u görmeye hevesli kişilerin yokluğudur. Eskiden Orınbor'un Kazakların düşünce kiblesi gibi olduğu dönemde kurultay şöyle dursun sebepsizce buraya gelip toplanarak Kazak ulusunun sorunlarını görüşen, dertlerine çare arayıp dönen el önderleri şimdi erinceklik ederek gelmiyorlar demek çok mantıklı değildir. Bunun sebeplerini daha derinlerde aramak gerektir.

Kazak kalem erbabının nereden doğduğu, ne zaman ortaya çıktığı sorusunun yanıtı çok da zor değildir.

1) Kazak yazarları, Rus'tan horluk görüp dayak yiyen, Rus'un ayakları altında ezilen toplumdan doğmuştur.

2) Kazak yazarları, Kazak'ın başına kara gün doğup da üstünü kara bulutların kapladığı kaygılı zamanda çıkmıştır.

Kul olan bir halktan doğan, sürekli kulluğun horluğunu ve zorluğunu gören Kazak yazarlarının kalemini ulusunun ağrısını azaltmak, ağrısını yeğniltmek yolunda kullanmaktan başka yolda kullanması mümkün değildir; aşağılanan ulustan doğup ulusunu bu aşağılanmadan kurtarmayı amaçlayarak sürekli bu yolda çalışan Kazak yazarlarının vatansever ve milletsever olmaması yani halkına canı acımaması, halkının canı acıyınca onunla birlikte acı çekmemesi, soyucu olmaması da mümkün değildir. Böyle olmasaydı tabiat yasasına aykırı olarak insandan domuz, domuzdan da enik doğması gibi bir durum ortaya çıkardı.

Kazak gibi ulusum, yurdum, kardeşim demeye alışmış bir ulusun soycul yazarları Ekim Devrimi'nden sonra bir anda enternasyonalist (uluslararası) olarak değişmedi, başkaları gibi “kalubeladan beri” komünist, enternasyonalist idim demeye ağız varmadı. Bu yüzden de enternasyonalist yola hizmet ve öncülük edemedi. Ulus yolunda hizmet etmeyi ise uluslararası hükümet hoş karşılamadı. Böylece Kazak yazarları bir darboğaza girdi ve devrimden önceki hızları ve heyecanları azaldı. Bu azalan hız hâlâ eski hâline dönmüş değildir. Eski yazarların hiçbiri devrimden sonra kalem işlerine heyecanla girmiş değildir.

Söz konusu bu sebebin üstüne ikinci bir sebep daha eklendi. O da Kazakistan'a yönetici olan kişilerin devrim olunca bütün işler kendiliğinden yapılır, her şey kendiliğinden düzelir diye düşünmesidir. Bunlar, mevcudu değiştiren insanın işi yani harcadığı güç, gayret, mesai ve bilgi olduğunu düşündü. Devrim oldu, Çarlık Hükümetinin yerine Sovyet Hükümeti kuruldu; artık Kazakları yöneten çarın sağ kolu olan komünistler Kazakları yönetmeye başladı. Ülkenin tepesi değişti, yöneticisi değişti. Kalan her şeyi değiştirmek için çok güç, çok iş, türlü çalışma ve gayret gerektir yani çalışabilecek çeşitli insanlar gerektir.

Kazaklarda eğitilmiş kişi azdır, mevcutlar arasında halk işine katılan, yurt için çalışanlar ise çok azdır. Ancak az olmasına karşın Kazak'a hizmet etmeye azimli ve istekli kişilerin, Kazak'ın işine katılmak şöyle dursun yüzünü bile görmemiş, adını bile işitmemiş yad el kişilerinden daha yararlı olacağı kuşkusuzdur.

Eski hükümet zamanında, Kazak'ın başında koyu kara bulut gibi belaların döndüğü zamanda yurt için, ulus için hizmet eden, eziyet çeken kişilere “yurtçu”, “milliyetçi” damgaları vuruldu, bunlar ağıla yaklaştırılmayan uyuz koyun muamelesi görüp dışlandı ve toplum işine karıştırılmadı. Kazak'a canı acıyan, Kazak'ın sözünü söyleyen biri olursa onu milliyetçi diyerek edepsizlik eden sığır gibi yaptılar.

Dövüşe çıkan insan gibi dövünü dövüp kabarak “Yaşasın enternasyonalizm!” diyen Kazak varsa onu da övgüler yağdırarak el üstünde tuttular. Kazak'ın gördüğü horluğu, zorluğu, dile getiren kişiye varsa çıkarsa ağzını kapatarak susturur oldular. Kazak devrim için canını verdiğinde ne olacak canım diyenin sırtına vurup doğru söz budur dediler. Hâl böyleyken yurtçu, ulusçu ve soycu Kazak yazarları nasıl ortaya atılarak kalem işine girecektir? Nasıl canı çekip de kalemin eline alacak, heyecanla yazacaktır?

Kalem erbabı, yolunu bırakarak gördüğü yolcunun peşine takılacak köpek değildir. Soyucu olan Kazak yazarları boyayla görünüşünü değiştirerek veya şeytanlıkla tüyünü değiştirerek yalandan enternasyonalist olmayacaksa gerçekten değişerek tam bir enternasyonalist olamaz. Yalnızca kalem erbabı değil Kazak'a canı acıyan başka vatandaşlar da Kazakların başkalarından gördüğü horluğu dile getirmeden duramaz. Bunu söylediği müddetçe de soyucu damgasından kurtulamaz. İşte bu yüzden de ya soyucu sözcüğünden kaçarak enternasyonal hükümetin suyuna gidecek ve Kazak'ı başkaları ister pişirerek isterse çiği yesin,

sesini çıkarmadan oturacaktır ya da başkaları olumsuz anlamda söylese de Kazak balaları soyucu sözcüğünü olumsuzlamadan, Kazak'ın sözünü çekinmeden söylemeye devam edecektir. Şimdi bu duruma gelmiş bulunuyoruz.

Kazak sözünü ağza almadan ne olacaksa olsun, herkesin gördüğünü biz de görürüz, çoğunluğa katıldık diye göçle birlikte yürümek de bir mümkündü. Bu ancak Kazak kültürü yanındaki halkların kültürüyle eşit bulunduğuna mümkün olurdu. Kazaklarla birlikte yaşayan halklar Ruslar, Almanlar, Tatarlar, Yahudiler ve diğerlerdir.

Bunların hepsinin kültürü Kazak kültüründen yüksektir. Kültürü yüksek olan halkın ise kültürü düşük halkı azlığına çokluğuna bakmadan yem edeceği ay gibi açık, gün gibi ortadadır. İki yüz milyon Hint halkını elli milyon İngiliz'in yem etmesi, beş yüz milyon Çinliyi kendisinden on kat az ulusların maskara etmesi kişiöğlunun eşitliğinin kültürüne bağlı olduğunu kanıtıyor.

Kazak kültürü Yahudi, Alman, Rus hatta Tatar kültürü gibi olsaydı “Kazak, Kazak!” diye ayırıp ağız yormadan herkesle birlikte göreceğini görür derdik. Ancak Kazak'ın ayrı söz konusu edilmesinin sebebi ayrı olmasındandır.

Kazak kültürünün çevresindeki kültürlerden geride olduğunu bile bile, Kazak'ın kültürü yüksek halka yem olduğunu bile bile Kazak vatandaşları yem olarak ye diye onların önüne atabilir mi? Kazak balası bunu yapamaz. Öyle ise ister soyucu desin ister Kazakçı desin ister ulusçu desin bunların hiçbirine kulak asmamalıdır.

Kazak'ı çevresindeki ulusların seviyesine çıkaracak işleri ele alarak kanatlandırmazsak günümüzü karanlık edecek enternasyonalizm insanlar arasına fitne sokacaktır, kardeş gerek değil, “Yaşasın enternasyonalizm!” diye bağırarak kişiöğlü arasındaki fark ortadan kalkacak gibi değildir. Kültür farkını yok etmeden kendi farkımızı ortadan kaldırmak kolay iş değildir. Bunun bağırsı çağrısı elinden gelecek iş olmadığı anlaşılmıştır.

Önce kardeşlik sınıfını ortadan kaldırmak gerektir diye yanılanlar yanılığını sürdürsün, Kazak vatandaşları kültür farkını ortadan kaldırma yolundaki çalışmalara bütün gücünü ve mesaisini sarfetmelidir. Kültürü eşitlenip başkalarıyla eşit şartlarda rekabete girebildiği gün çevresindekiler Kazak'ı ağılatmaktan vazgeçecektir, Kazak vatandaşlarının Kazak'ı haddinden çok düşünmesi, Kazak için öne atılması yok olacak, soyculuk da ortadan kalkacaktır.

Kültürün ilerlemesi dirlik işlerinde ustalaşma ve aklın güçlenmesiyle olur. Dirlik işleriyle ortaya çıkan ustalığa sanat diyoruz, akıl gücüyle ortaya çıkan bilgiye ise bilim diyoruz. Bu ikisi de insanla birlikte doğan şeyler değildir, öğrenmeyle elde edilen şeylerdir. Öğrenme demek okuma demektir. Hülasa halkın kültür alanında ilerlemesi, ilerlemiş halk ile geri kalmış halk arasındaki kültür farkının yoğalması eğitime gelip dayanmaktadır.

Kazak'ta eğitim işinin kalem erbabına bağlı olduğu, onların ise ne yapması gerektiği geçen sayılarda kurultay meselesi ele alınırken söylendi. Burada söylemek istediğim şudur: Kalem erbabı bir araya gelerek zanaat meselesini konuşmalıdır.

Kalem erbabı, haziran ayındaki kurultayı “kargaşa zamanında yapılan toy” olarak değil kargaşa çıkmaması için yapılan hazırlık olarak görmelidir.

Haziranda olmadı diye kurultaydan vazgeçmek gerekmez, hazirandan başka bir sürü ay ve gün var, dolayısıyla bir araya gelip konuşmak ve yazarlar birliğini kurmak için hâlâ geç sayılmaz. Yazarlarımız dağılmadan birlik olup birlikte çalışırlarsa belki işleri daha bereketli ve verimli olur. Devrim olmasına karşın Kazaklarda değişmeyen şey çoktur, uzun zamandır kanımıza işleyip yerleşmiş şeyleri değiştirmek kolay değildir. Baş değişti, başçı değişti, yönetici değişti ama diğerlerinde bir hareket yok. Kazakların gördüğü horluk ve zorluk çoğalmasa bile azalmadı. Yenmesi kolay olanı yemek tabii bir şeydir. Dişe yumuşak geldiği için Kazakların her zaman yenmeye kolay gördüğü malumdur. Kazakları önceden yiyenler yemeye hâlâ devam ediyor, önceden ezenler hâlâ ezmeye devam ediyor. Değişimin kime iyi, kime kötü olduğu gözü olan kişi ayan beyan ortadadır. Temelinde çekişme bulunduğu için değişimin yaşama uyumlu doğmuş gayretlilere, yaşamaya elverişli olanlara, mal mülk biriktirmeye hevesli kişilere iyi gelmesine karşın saflara, mütevazılara ve aptallık iyi gelmediği kuşkusuzdur.

Saflık, mütevazılık ve aptallık doğuştan olduğu gibi yetiştirme tarzından yani kültür düşüklüğü ve yüksekliğinden de olabilir. Kültürü zayıf olan ulus genellikle saf, basit ve aptal olur. Bu yüzden de kültürü yüksek bir ulusla karşılaştığında ona aldanır ve yem olur. Kazak ülkesinde yaşayanların çoğu Kazaklar ve Ruslardır. Kazak kültürü Rus kültüründen zayıf olduğu için Kazakların yem olacağı kesindir. Yem olmaktan da kültürü gelişinceye dek kurtulamayacaktır. Kazaklar yem olmaktan kanun gücüyle kurtulamaz, kültür gücüyle kurtulur.

Kazakların şu anda hükümetten beklediği yardım, kültürü gelişinceye dek kendisini başkalarının baskısından koruması ve kültürün gelişmesi için elinden gelen desteği esirgememesidir. Budan dolayı da Kazak Hükümeti yalnızca kanunları çoğaltmakla yetinmeyerek Kazak kültürünü geliştirmek için çalışmalı, gücünü buna yoğunlaştırmalıdır.

Kültür sanat ve bilginin gücüyle gelişir, sanat ve bilim ise eğitimle gelişir. Eğitim ise edebiyatla iç içedir. Eğitim edebiyatı geliştirir, edebiyat eğitimi geliştirir. Eğitim ile edebiyat birbirini kollar, birbirini destekler, birbirini sürükler. Eğitimsiz edebiyat yaşayamaz, edebiyatsız da eğitim yaşayamaz; Kazaklarda eğitim de edebiyat da yeni yeni yeşermekte ve gözle görünür hâlâ gelmektedir. Bunların büyüyüp gelişerek serpilmesi için çok iş, çok güç gerektir. Bu çok işi elden geldiğince yapacak, bu çok gücü olabildiğince harcayacak ise yazarlardır.

Ancak yazarlar bugün kendi işini yapmıyor, başka işlerde çalışıyor. Onları başka işlerden alıp kendi işlerine vermek Kazak Hükümetinin görevidir. Yazarların işi edebiyattır. Edebiyatsız eğitimin gelişmesi mümkün değildir, eğitimsiz de kültürün gelişmesi mümkün değildir; kültür gelişmeden de Kazak’ın horuktan ve zorluktan kurtulması mümkün değildir. Ruslardan gördüğü sömürü ve baskı, Kazak kültürü Rus kültüründen zayıf olduğu içindir. Özgürlüğün temeli kültüredür, kültürün güçlenmesi ise eğitim ve edebiyatla olur.

BİLİMSEL AÇIKLAMALAR

Ders Kitabı (Oquw Quralı): İlk kez 1912 yılında Orınbor’da basılmış ders kitabıdır.. Çocuklara dizgeli okuma yazma öğretmek için hazırlanan ilk ders kitabıdır. Kitabın harfleri öğreten birinci sayfasının üst sağ yanına başsöz olarak “Bismillahirrahmanirrahim” koyulmuştur. Sonra Kazak harfleri sırasıyla sıralanmış, her harfin yanına adı da yazılmıştır. Yazar, çocuğun harfi iyi bellemesi için harfle başlayan sözcükleri örnek vermiştir. Ayrıca ders kitabının sonunda çocuğun seviyesine uygun, çeşitli sözcükler anlam öbekleri hâlinde verilmiştir.

Dil Bilgisi (Til – Qural): 1914 yılında Orınbor’da yayımlanan ders kitabıdır. Kazak dilini ders olarak öğretmek için hazırlanmıştır ve üç bölümden oluşmaktadır. Til – Qural’ın ses bilgisini ele alan birinci bölümü 1914-1915 yıllarında yayımlandı. Kitap düzeltilerek 1925 yılında yeniden basıldı. Kapağına “Dıbis Zañı Häm Türleri 1-inşi Jıldıq Til Tanıtqış Kitap” (Ses Yasası ve Türleri İlk Yıl İçin Dil Bilgisi Kitabı) ibaresi konarak kitabın içeriği ve hangi sınıf için hazırlandığı belirtilmiştir. Kitap, Kazak dilinin ses dizgesini oluşturan sesleri ele alıp onların damgalarını, seslerin birbiriyle uyumunu, heceyi örnekleriyle anlatmıştır. Kitabın “Söylem Jüyesi Men Türleri” (Söz Dizimi ve Cümle Türleri) adlı bölümü cümle bilgisine ayrılmıştır. Söz konusu bölüm düzeltilip genişletilerek 1927 yılında Qızılorda’da yeniden basılmıştır. Bilginin Til – Qural adlı ders kitabı Kazak dilinin seslerinin sınıflandırmasından başlayarak anlamlarına ve biçimlerine sözcüklerin türlere ayrılması, sözcük çekimi kurallarının saptanması, cümle türlerinin belirlenmesi, hülâsa Kazak dilinin ses bilgisi ile dil bilgisinin çözümlemesi hususundaki görüşleri ve tespitleri günümüze değin kullanılagelmiştir. “Til – Qural” kitabının metni *Altı Tomdıq Şığarmalar Jıynağı*’nın üçüncü cildinden alındı.

Yazım Dizgesi (Jazuw Tártibi): Ayqap dergisinin 1912 yılında çıkan dördüncü ve beşinci sayılarında yayımlanmış bir makaledir. Yazıda yazar, Arap abecesinin gerekliliğini ispat ettikten sonra söz konusu abecedeki harflerin Kazak seslerini karşılamaya yetmediğini ancak bu sorunun çözülebileceğini göstermiştir. Yazar, dilimizin ses dizgesini ortaya koyduktan sonra seslerin her biri için ayrı damga saptandığı zaman düzenli ve dizgeli yazımın mümkün olacağını belirtmektedir. Ayrıca ancak yazım dizgesi ve yazım düzeni korunduğunda çocuğun anlayışına uygun ders kitapları hazırlanabileceğini yazmaktadır. Bu makale *Altı Tomdıq Şığarmalar Jıynağı*’nın dördüncü cildinden alındı.

A. Baytursınuhı’nın Yazım Üzerine Bildirisi: 1926 yılının 26 Şubat-6 Mart günleri arasında Bakü şehrinde yapılan Birinci Tüm Birlik Türkiyat Kurultayı’nda sunduğu bildiridir. Baytursınuhı bildiride Kazak yazımının başlıca ilkelerini ortaya koymuş ve bunların gereğini örneklerle kanıtlamıştır. Bildiri metni 2011 yılında Bakü’de yayımlanan *Perviy Vsesoyuznyy Tyurkologičeskiy S’yezd* adlı kitaptan alındı. Makalenin Kazakça tercümesi Prof., Dr. Jantas Jaqıp tarafından yapılmıştır.

A. Baytursınuh'ın Kazak Terim Biliminin İlkeleri Üzerine Bildirisi: 1926 yılının 26 Şubat-6 Mart günleri arasında Bakü şehrinde yapılan Birinci Tüm Birlik Türkiyat Kurultayı'nda sunduğu bildiridir. Yazar bildiride Kazak dilinde terim yapma yollarını ve ilkelerini diğer Türk dillerini de göz önünde tutarak anlatmıştır. Bildiri metni 2011 yılında Bakü'de yayımlanan *Perviy Vsesoyuznyy Tyurkologičeskiy S'yezd* adlı kitaptan alınmıştır. Makalenin Kazakça tercümesi Prof., Dr. Jantas Jaqip tarafından yapılmıştır.

Baytursınuh Aqımet'in Arap Abecesini Savunan Bildirisi (Baytursınuh Aqımetiñ Arab Älippesin Jaqtağan Bayandaması): Qızılorda şehrinde 1927 yılında basılan *Älippe Aytısı* (Abece Tartışması) adlı kitapta yayımlanan bildiridir. Bildiride Arap ve Latin abecelerinin özellikleri ile okuma ve yazmaya elverişliliği anlatıldıktan sonra Arap abecesinin üstünlüğü ispatlanmıştır. Bildiri metni *Altı Tomdıq Şığarmalar Jıynağı*'nın dördüncü cildinden alındı.

Ädebiyet Tanıtqış (Edebiyat Bilgileri): 1926 yılında Qızılorda ile Taşkent'te yayımlanan ilk edebiyat bilimi ders kitabıdır. Eserde edebî söz sanatının yani edebiyatın özellikleri örneklerle açıklanmıştır. Bu çalışmasında yazar, millî halk bilimi ile edebiyat bilimi terimleri için önerilerde bulunmuştur. Metin *Altı Tomdıq Şığarmalar Jıynağı*'nın birinci cildinden alındı.

Kazakların Baş Şairi (Qazaqtıñ Bas Aqını): Qazaq gazetesinin 1913 yılında çıkan kırk üçüncü sayısında yayımlanan edebî inceleme makalesidir. Bu makalede yazar, Abay'ı ilk kez "Kazakların Baş Şairi" olarak değerlendirmiştir. Yazıda önce şairin soyu ve hayatı üzerinde durulmuştur. İkinci olarak dilinin güzelliğini, anlatımının ustalığını, düşüncesinin keskinliğini anlattıktan sonra şairin bazı şiirlerinin bazı kişilerce anlaşılmadığını belirtmiştir. Ancak bu sorunun Abay'ın düşüncesini doğru iletemeyişinden değil okuyucunun bilgisizliğinden kaynaklandığını tespit etmiştir. En son ise Abay'ın eserlerini halka elden geldiğince tanıtmak gereğini vurgulamıştır. Bu makale millî edebiyat biliminde ilk edebî araştırma çalışmasıdır. Yazı *Altı Tomdıq Şığarmalar Jıynağı*'nın birinci cildinden alındı.

Ana Dili Öğretim Yöntemi (Ana Til Ädisi): Jaña Mektep dergisinin 1927 yılında çıkan dokuzuncu sayısında yayımlanan makaledir. Yazar makalede ana dilini öğretimine abecedden başlamak gerektiğini hatırlatmaktadır. Ayrıca dil öğretiminde birçok yöntem bulunduğunu belirttikten sonra bunların yalnızca başlıcalarını ele almıştır.

Tümevarım Yöntemi (Jalpılaw Ädisi): 1927 yılında yayımlanan makaledir. Yazar söz konusu yöntemin çıkış tarihi ile onu kullanan dilcilerin tecrübeleri hakkında bilgiler vermiş, değerlendirmelerde bulunmuştur. Makale metni 2013 yılında basılan *XX Ğasır Basındağı Qazaq Tili Jönindegi Zerttewler* adlı kitaptan alındı.

Tümdengelim Yöntemi (Jalqılaw / Ayırınqı Ädisi): Jaña Mektep dergisinin 1917 yılında çıkan on bir ve on ikinci sayılarında yayımlanan makaledir. Yazıda

Alman ve Fransız bilim adamlarının dil öğretiminde tümdengelim yöntemini nasıl kullandığı, söz konusu yöntemin artıları ve eksileri ele alınmıştır. Makale metni *Altı Tomdıq Şığarmalar Jıynağı* 'nın üçüncü cildinden alındı.

Tümevarımlı Tümdengelim Yöntemi (Jalqılavlı-jalpılaw Ädis): Jaña Mektep dergisinin 1928 yılında çıkan birinci sayısında yayımlanan makaledir. Yazar makalede iki yöntemin birleşerek nasıl ortak bir yöntem oluşturduğu üzerinde durmuştur. Bilgin, söz konusu yöntemin üç türünü ve bunları kullanım özelliklerini eleştirici bir bakışla değerlendirmiştir. Makalenin sonunda ise bir yöntemin çeşitli adlar alabileceğini ancak niteliğinin değişmeyeceğini belirtmiştir. Makale metni *Altı Tomdıq Şığarmalar Jıynağı* 'nın üçüncü cildinden alındı.

Hangi Yöntem İyidir? (Qay Ädis Jaqsı?) Jaña Mektep dergisinin 1928 yılında çıkan dördüncü sayısında yayımlanan makaledir. Makalede yazar dünya dillerinin, özellikle de Çin, İngiliz, Fransız, İtalyan, Rus, Kazak dillerinin öğretiminde kullanılan yöntemleri anlatmıştır. Ayrıca adı geçen dillerin başlıca yazılış ve okunuş özellikleri üzerinde durmuştur. Makale metni *Altı Tomdıq Şığarmalar Jıynağı* 'nın üçüncü cildinden alındı.

Devrim ve Kazaklar (Revolyutsiya i Kirgizi): Jizn' Natsional'nostey dergisinin 1919 yılında çıkan üçüncü sayısında Rusça olarak yayımlanan makaledir. Yazar makaleye Kazakların Şubat Devrimi'ni sevinçle karşıladığını ancak Ekim Devrimi'ne korkuyla baktığı belirterek başlamıştır. Sonra Ekim Devrimi'nin taşrada güçle ve zorbalıkla uygulandığını yazarak böyle bir hükümeti halkın kabul etmeyeceğini açıkça vurgulamaktadır. Ayrıca Kazaklarda Ruslardaki gibi toplumsal sınıfların keskin olmadığını yazarak Kazaklara millî özellikleriyle bakmak gerektiğini hatırlatmaktadır. Makale Sovyet Hükümeti'nin zorba siyasetini eleştiren ilk yazıdır. Makalenin metni K. Nurpeyisulı'nın *Alaş Aqıyqatı* adlı eserinden alındı. Makalenin Kazakça tercümesi Filoloji uzmanı Erbol Tileşov tarafından yapılmıştır.

Kazak Yazarları Üzerine (Qazaq Qalam Qayratkerleri Jayıman): Eñbekşi Qazaq gazetesinin 1922 yılında çıkan yirmi dokuzuncu sayısında yayımlanan makaledir. İzlençelik bir özellik taşıyan makalede Kazak aydınlarının Ekim Devrimi'nden sonra girdiği siyasi darboğaz ve millî bellekte kalışları üzerinde durulmuştur. Baytursınulı, yazarların devrime değin kalıplaşan düşüncelerinin birden değişmeyeceğini ve bunun da çok tabii olduğunu belirtmektedir. Bir halkın başka bir halkla eşit konuma gelebilmesi için en önce kültür ve bilimin güçlenmesi gerektiğini kanıtlamaktadır. Makale metni *Egemen Qazaqstan* gazetesinin 5 Şubat 2000 tarihli sayısından alındı.

İÇİNDELİLER

MİLLÎ KÜLTÜR İSLAHATÇISI.....	5
-------------------------------	---

DİL BİLİMİ

Ders Kitabı (Oquw Quralı). Yazım Kuralları. Kazakça Abece.	
Birinci Kitap.....	9
Dil Bilgisi (Til – Qural). Ses Bilgisi Birinci yıl için dil bilgisi kitabı	52
Dil Bilgisi (Til – Qural). Cümle bilgisi ve cümle türleri. Üçüncü Dil Bilgisi kitabı.....	103
Yazım dizgesi.....	152
A.Baytursınlı'nın Yazım Üzerine Bildirisi.....	165
A.Baytursınlı'nın Kazak Terim Biliminin İlkeleri Üzerine Bildirisi.....	167
A.Baytursınlı'nın Arap Abecesini Savunan Bildirisi.....	172

EDEBİYAT BİLİMİ

Ädebiyet Tanıtqış (Edebiyat Bilimi).....	186
Kazakların Baş Şairi.....	198

EĞİTİM BİLİMİ

Ana dili öğretim yöntemi.....	207
Tümevarım yöntemi.....	209
Tümdengelim yöntemi.....	213
Tümdengelimli tümevarım yöntemi.....	216

YAYINCILIK

Devrim ve Kazaklar.....	230
Kazak Yazarları Üzerine.....	232

Bilimsel açıklamalar.....	236
---------------------------	-----

AHMET BAYTURSINULI

Seçme Eserler

Editör
Ö.Küçükmehtmetoğlu

Teknik Editör
A.Sergibaev

Düzelti
D.Ospanova

Grafik Tasarım
S.Tilemis
S.Aqilov

Gönderim tarihi 16.09.2022

Basım Tarihi 20.09.2022

Kitap Ebatı / Format

70x100 ¹/₁₆

Eseptik baspa tabaq 15,0

Şarttı baspa tabaq 19,35

Baskı sayısı 500 adet

No

ISBN 978-601-7504-62-5

“Polygraphkombinat” LLP.
050002, Almaty city, M. Makatayev Street, 41.